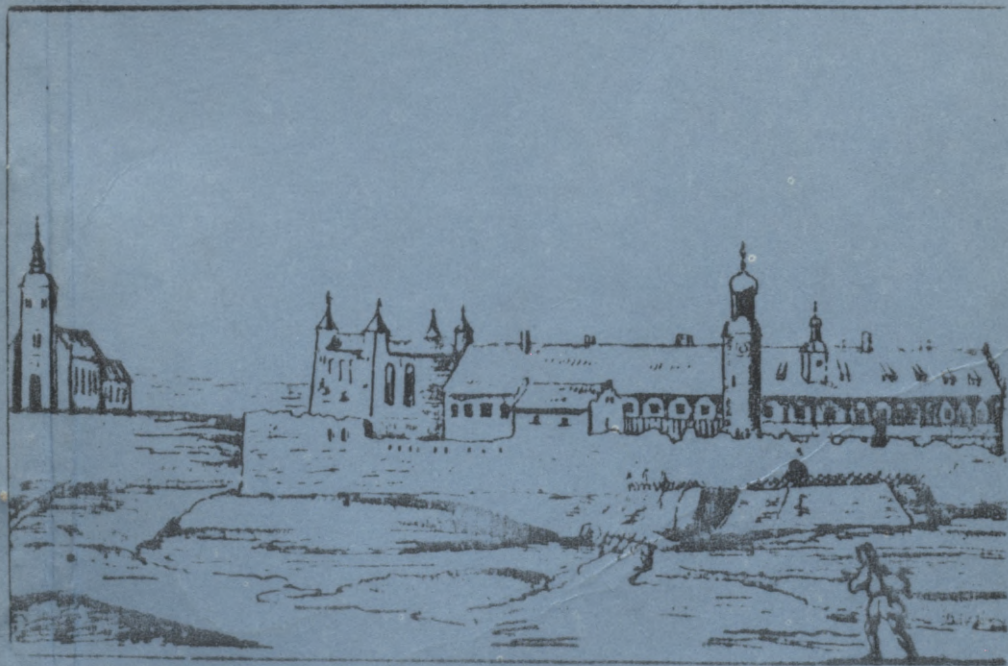
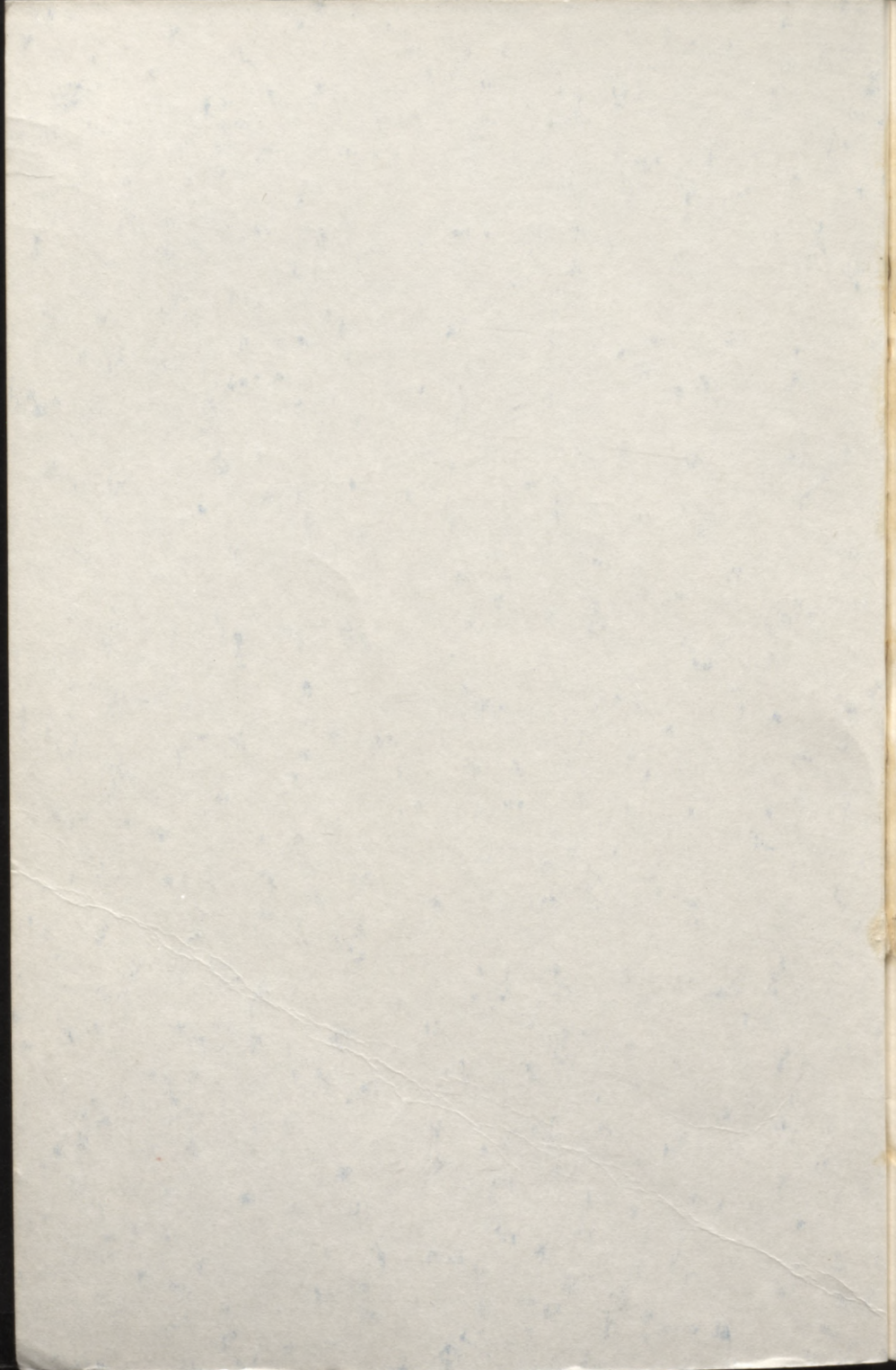


88-3
L 198

Feodālisma problēmas Baltijā





F. Stučka LVU

Seno un viduslaiku
vēstures katedra

ИСТОРИЯ ДРЕВНЕГО МИРА И СРЕДНИХ ВЕКОВ

ИСТОРИЯ ДРЕВНЕГО МИРА И СРЕДНИХ ВЕКОВ

ИСТОРИЯ ДРЕВНЕГО МИРА И СРЕДНИХ ВЕКОВ

ЛГУ им. П. Стучки

Кафедра истории древнего
мира и средних веков

Министерство высшего и среднего специального образования
Латвийской ССР

Латвийский ордена Трудового Красного Знамени
государственный университет имени Петра Стучки
Кафедра истории древнего мира и средних веков

ПРОБЛЕМЫ ФЕОДАЛИЗМА В ПРИБАЛТИИ

Сборник научных трудов

Латвийский государственный университет им. П. Стучки
Рига 1988

L 88-3
L 198

L
63

Latvijas PSR Augstākās un vidējās speciālās
izglītības ministrija

Ar Darbu Sarkanā Karoga ordeni apbalvotā
Pēteru Stučkas Latvijas Valsts universitāte

Seno un viduslaiku vēstures katedra

FEBODALISMA PROBLĒMAS BALTIJĀ

Zinātnisko rakstu krājums

P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte
Rīga 1988

FEODĀLISMA PROBLĒMAS BALTIJĀ

Feodālisma problēmas Baltijā: Zin. rakstu krāj./ Atb. red. A.Rolova. - Rīga: P.Stučkas LVU, 1968. - 146 lpp.

Starpaugstskolu krājumā ietvertie raksti risina nozīmīgas un līdz šim nepētītas vai maz pētītas feodālisma vēstures problēmas Baltijas reģionā. Rakstu problemātika ir daudzveidīga un aptver visu feodālisma vēstures laikmetu Baltijā. Krājums būs noderīgs ne tikai vēstures zinātnes speciālistiem un studentiem, bet arī plašām lasītāju masām, kas interesējas par mūsu zemes vēsturi.

Статьи, помещенные в межвузовском сборнике, посвящены важным и до сих пор мало или практически неисследованным проблемам феодализма в Прибалтике. Проблематика статей многогранна и охватывает весь период истории феодализма. Сборник предназначен для профессиональных историков и студентов, а также для самого широкого круга читателей, которые интересуются историей Балтийского региона.

REDKOLĒGIJA:

A.Rolova (atbildīgā redaktore),
H.Līgi, V.Pāvilāns, V.Pāvilāns

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

A.Ролова /ответственная редактор/,
Х.Лиги, В.Павулякис, В.Павулякис

Publicēts saskaņā ar P.Stučkas LVU
izdevniecības padomes lēmumu

F 10604-38u
MS12(11)-88

1.88.050501000

(C)

I.Stučkas
Latvijas Valsts
universitāte, 1968

Vija Lāča-Latv. PSR
VALSTS BIBLIOTEKA
88 —

24.311

0304093418

IEVADS

Rakstu krājums iepazīstina lasītājus ar P.Stučkas Latvijas Valsts universitātes Seno un viduslaiku vēstures katedras mācību spēku pēdējo gadu zinātniskā darba rezultātiem. Krājumā pārstāvēti ne tikai katedras locekļi (M.Cauņa (tagad strādā citur), I.Leinasare, V.Fāvulāne, V.Fāvulāne, A.Svelpis), bet arī LPSR ZA Vēstures institūta zinātnieki (S.Cimermanis, M.Svarāne), Igaunijas PSR Etnogrāfijas muzeja zinātnieks A.Pētersons, tāpat pārstāvji no citām augstskolām - A.Daņilova no Čuvašijas Valsts universitātes.

Raksti aptver hronoloģiski plašu un tematiski daudzveidīgu jautājumu loku Latvijas vēsturē, kam pagaidām vēsturnieki pievērsušies maz vai kas vispār nav pētīti.

Pirmo reizi Latvijas vēstures zinātnē parādās raksts par cilvēka saimniecisko iedarbību uz mežu un tās sekām viduslaiku Livonijā. Viens raksts veltīts joprojām neapkaudam jautājumam, kā reāli izmainījās zemnieku stāvoklis Latgalē pēc dzimtbūšanas atcelšanas.

Uz līdz šim laikam tādā aspektā neizmantota avota bāzes pētītas Rīgas pilsētas attiecības ar tās feodālajiem senioriem Livonijas pastāvēšanas beigu posmā.

Ideju cīņās jautājumiem feodālisma beigu posmā veltīts raksts, kurā pētīti luteriskā konfesionālisma kritiķa un dabaszinātņu sasniegumu propagandētāja kurzemnieka K.F. Okala filozofiskie uzskati, un otrs raksts, kurā analizēti ietekmīgi Rīgas tirgotāju dzimtai piederošā literāta J.K.Bērensa dzīves uzskati.

Krājuma ietverti arī avotprātnieciska (par Sakša Gramatiķa "Gesta Danorum") un historiogrāfiska (par R.Vipeļu) rakstura darbi.

Vienlaicīgi krājums veltīts pazīstamā latviešu padomju vēsturnieka profesora, Latvijas PSR Valsts prēmijas laureāta M.Stepermaņa piemiņai (1898-1968). Ar Latvijas Valsts universitāti M.Steermanis saistīts jau kopš 1940.gada, kad padomju varas laikā viņš kļuva par Filoloģijas un

filozofijas fakultātes dekānu. Vēlāk viņš ilgstoši (1946.-1960.g.) strādāja Latvijas PSR ZA Vēstures institūtā, bet 1960.-1968.g. atkal universitātē kā Vēstures un filoloģijas fakultātes Vispārējās vēstures katedras vadītājs. Viņa zinātnisko pētījumu galvenā tematika saistīta ar sociālo un ideju cīņu Latvijā periodā pirms un pēc Lielās franču buržuāziskās revolūcijas. Viņa spalvai pieder divas monogrāfijas: "Zemnieku nemieri Vidzemē 1750.-1784." (1956.g.) un "Lielās liesmas atblāzma" (1971.g.), kā arī daudzi raksti. Bez tam viņš nodarbojies ar arhīvu zinātni, bijis vēstures palīgzinātņu sektora vadītājs Vēstures institūtā. Ievērojot augošās Padomju Latvijas zinātnes vajadzības, viņš krievu laiku (1956.-1960.g.) nodarbojās ar latviešu padomju etnogrāfijas zinātnes izveidošanu, būdams Vēstures institūta Etnogrāfijas sektora vadītājs.

M.Stepermaņa ietekme uz tagadējo Latvijas vēsturnieku vidējo paaudzi bija visai radoša, jo katra viņa publikācija, lekcija vai seminārs bija raksturīgs ar zinātniskās domas dziļumu.

Krājumā ievietots raksts, kurā M.Stepermaņa skolnieki un bijušie kolēģi no mūsu un Igaunijas republikas izvērtējuši M.Stepermaņa ieguldījumu etnogrāfijas zinātnes attīstības un etnogrāfisko pētījumu organizācijas jomā Latvijā un Igaunijā. Viens raksts veltīts M.Stepermaņa skolotāja, pazīstamā vēsturnieka akadēmiķa R.Vipera ieguldījuma izvērtēšanai Latvijas zemniecības, dzimtbūtniecības un apgaismības izpētē.

Zinātniskās atziņas, kas ietvertas krājumā, bagātinās vēstures zinātni un palīdzēs dziļāk izprast Latvijas vēstures procesus.

А. Петерсон, С. Циморанис

М. СТЕПЕРМАНИС И ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
В ЛАТВИЙСКОЙ ССР И ЭСТОНСКОЙ ССР

В конце 1956 г. в Риге был реорганизован Институт этнографии и фольклора АН Латвийской ССР, созданный весной 1951 г. В результате этого сектор этнографии был присоединен к Институту истории и материальной культуры АН Латвийской ССР /в 1959 г. переименован в Институт истории/, а коллектив его молодых и малоопытных сотрудников получил нового руководителя - кандидата исторических наук М. Степерманиса, посвятившего свою научную деятельность изучению аграрной и социальной истории Латвии в XVIII в. Назначение М. Степерманиса руководителем сектора этнографии не было случайным. Он хорошо знал архивные документы и литературу XVIII-XIX вв., касающиеся различных сторон истории и культуры Латвии и Эстонии, имел публикации о быте и культуре латышей XVII-XVIII вв. /35/, а также о социально-экономических условиях, в которых жили и трудились латыши и эстонцы /40; 38/. Кроме того, он хорошо владел методикой исследовательской работы, ориентировался в проблемах смежных с историей наук - языкознания, географии, понимал необходимость координации научных исследований. В этой области он имел большой опыт сотрудничества с историками Эстонии, об отдельных аспектах которого говорилось в его публикациях /36/.

М. Степерманис с первых дней работы в коллективе этнографов заявил, что он не является этнографом и никогда таким не станет. Тем не менее, исходя из своих обширных знаний и большого опыта исследователя, он всегда был готов помочь любому сотруднику. Он обращал внимание на необходимость использования в этнографических исследованиях архивных и лингвистических данных, заботился о целенаправленности, систематичности и точности научной работы, давал советы, консультации и оказывал практическую помощь сотрудникам при подготовке публикаций. М. Степерманис охотно передавал сотрудникам свои знания архивных и литературных данных, разъяснял методику работы с источниками. Сотрудников, ценивших

работу в архиве, он знакомил с фондами Центрального государственного исторического архива /ЦГИА/ Латвийской ССР в Риге, ЦГИА Эстонской ССР в Тарту и ЦГИА СССР в Ленинграде, работал вместе с ними в этих архивах.

С приходом М. Степерманиса в сектор этнографии работа коллектива стала более целенаправленной, что прежде всего отразилось в организации ежегодных экспедиций и планировании публикаций. Так как он лучше всего знал источники по истории Видземе и южной Эстонии, то было решено начать систематическое этнографическое обследование республики с Видземе, граничащей с Эстонией и обещающей интересные данные как по истории быта и культуры, так и по этнической истории латышей, а также в области истории культурных взаимосвязей латышей и соседних народов - эстонцев и русских. Экспедиция 1956 г. работала в Гулбенском, 1957 г. - в Лимбажском, 1958 г. - в Валкском районе, т.е. в местностях, где в прошлом вместе жили латыши, эстонцы и ливы. В 1959 г. экспедиция направилась в Крустпилсский и Мадонский районы, в надежде найти следы культуры древних селов и их потомков. Все эти экспедиции дали новый и очень богатый материал, который возбудил среди сотрудников повышенный интерес к проблемам этнической истории. Первые публикации вышли в 50-х - начале 60-х гг. /23; 27; 32/.

Помимо работы над темами, изучение которых координировалось в масштабах всей Прибалтики с Институтом этнографии АН СССР /земледельческие орудия, народное зодчество, крестьянская одежда/, М. Степерманис считал целесообразным усилить изучение хозяйственной деятельности народа: в план работы сектора были включены темы, касающиеся развития ткацкого ремесла и рыболовства. К ним в 60-е гг. досовились изучение традиционного животноводства и деревообрабатывающих ремесел.

Новым направлением, заложенным М. Степерманисом, было историко-этнографическое изучение топонимов и гидронимов, доверенное им языковеду А. Янсонсу. Позже к этой работе подключился и К. Курцалтс. В течение 50-х - 60-х гг. ими был собран богатый, весьма интересный материал, часть которого после обработки был опубликован в изданиях этнографов Лат-

вийской ССР /18; 3; 25/.

М.Степерманис считал, что основным результатом научного исследования должна быть монография, написанная на основе изучения многочисленных и разнообразных источников, а промежуточным звеном - научные статьи в журналах и тематических сборниках. Последние, по его мнению, - хорошая школа приобретения навыков исследовательской работы.

Поэтому в план работы сектора этнографии была включена подготовка монографий по земледельческим орудиям, народному зодчеству и крестьянской одежде. Эти темы координировались с Институтом этнографии АН СССР, Институтом истории АН Литовской ССР, Институтом истории АН Эстонской ССР и с Этнографическим музеем Эстонской ССР. Основными аспектами работ были: 1/ типологизация изучаемых объектов, 2/ выяснение основных линий их генезиса, 3/ определение ареалов основных типов и вариантов объектов и 4/ отражение общности культуры и культурных взаимосвязей этносов в их материальной культуре. Была начата подготовка и других монографий по темам, не включенным в координационные планы.

Часть этих монографий вышла уже в 50-х гг. /9; 22/, часть - после перехода М.Степерманиса в 1960 г. на работу в Латвийский государственный университет им. П.Стучки /26; 33/. Эти работы послужили серьезным основанием для последующей подготовки историко-этнографического атласа Прибалтики, первые выпуски которого уже опубликованы /16; 17/.

В 50-е гг. была также заложена основа для монографических исследований о развитии ткацкого ремесла в Видземе и о крестьянской семье в Латгалии. К сожалению, подготовка этих работ в 60-е гг. была фактически прекращена, и они вышли лишь в начале 80-х гг. /1; 19/.

В целях создания более широких возможностей для опубликования научных исследований археологов и этнографов по предложению М.Степерманиса и тогдашнего руководителя сектора археологии Института истории и материальной культуры АН Латвийской ССР, кандидата исторических наук Т.Зейда в 1956 г. была начата подготовка серии тематических сборников "Археология и этнография". Первый том вышел уже в 1957 г.

/4, 1. laid. /. Под руководством М. Степерманиса были подготовлены четыре тома этой серии и заложена прочная основа для пятого.

По мнению М. Степерманиса, издания этой серии должны были делиться на I/ сборники, посвященные определенному кругу вопросов, например, народному прикладному искусству, традиционной материальной культуре, хозяйственной деятельности и т.п.; 2/ сборники, посвященные одному району, важной в научном отношении историко-этнографической местности или области. Под таким углом зрения в этнографической части второго тома серии /4, 2. laid., 97.-186. лрр./ были помещены четыре статьи по вопросам развития народного прикладного искусства, в третьем томе - пять статей о традиционной материальной культуре латышей /4, 3. laid., 83.-168. лрр./; три статьи касались вопросов развития народного прикладного искусства. Этнографическая же часть четвертого тома /4, 4. laid., 67.-204. лрр. / была посвящена изучению очень интересного с этнографической точки зрения Гулбенского района, в северо-западной части которого еще в начале XX в. совместно с латышами жили люди, говорившие на южноэстонском диалекте. Этой публикацией, основанной главным образом на материалах экспедиции 1956 г., этнографы Советской Латвии включились в давнюю дискуссию об этнической принадлежности /ливии или южные востонцы/ прибалтийско-финских островков населения окрестностей Зельтны, Илзене и Лявасциемса. М. Степерманис считал целесообразным издать аналогичные сборники статей о Лимбажском и Валкском районах, где существовала та же этнографическая проблематика, что и в Гулбенском районе, и о которых был собран богатый экспедиционный материал. Однако эта идея осталась нереализованной.

Обобщением работы по исследованию историко-этнографической области Латвийской ССР Видземе, начатой под руководством М. Степерманиса, является пятый том серии "Археология и этнография" /4, 5. laid./, завершённый коллективом сектора этнографии уже после его перехода на работу в ЛГУ им. П. Стучки. Основное содержание этого тома составляют статьи о проблемах этнической истории населения Видземе, о его хо-

зайтвенной деятельности, материальной культуре, социалистических преобразованиях быта.

М.Степерманис всячески поддерживал творческую инициативу начинающих этнографов. Яркое свидетельство тому - его забота о подготовке и защите кандидатских диссертаций научных сотрудников сектора /в 1958 г. диссертацию защитил С.Цимерманис, в 1959 г. - А.Крастыня и И.Лейнасарс, в 1960 г. - Л.Вфремова/, в также участие в качестве редактора при подготовке трехтомного сборника материалов по латвийскому народному прикладному искусству XIX-XX вв. /31; 7; 12; 2; 45; 39/, которая началась в конце 1955 г.

Уже в первые месяцы работы в секторе этнографии он согласился помочь авторам подготавливаемого издания. Он оказывал также поддержку музейным работникам, интересующимся наукой, в организации их участия в экспедициях сектора этнографии и при подготовке к печати их работ /11; 15; 13; 14; 42; 45/.

Работая заведующим сектором, М.Степерманис все больше увлекается этнографией и активно участвует в научных сессиях республиканского, межреспубликанского и всесоюзного масштабов. Он особенно любил выступать на конференциях Этнографического музея Эстонской ССР в Тарту. Ежегодно он принимает участие в экспедициях этнографов, руководит выездными научными конференциями в центрах тех районов, где работали экспедиции.

М.Степерманис, как уже упоминалось, имел глубокие знания по истории Эстонской ССР и постоянно интересовался ею. Он понимал, что историко-этнографические проблемы Латвии и Эстонии следует изучать в тесной взаимосвязи. Эта принципиальная установка прослеживается во всей его деятельности.

В апреле 1959 г. Государственный этнографический музей Эстонской ССР отмечал 50-ю годовщину со дня своего основания научной конференцией, в которой участвовало большее количество этнографов из исследовательских институтов и музеев многих союзных республик. Довольно многочисленной делегацией этнографов Института истории АН Латвийской ССР руководил М.Степерманис, выступивший с докладом, позднее опубликованном в ежегоднике Этнографического музея /37/. С этого

времени установились тесные творческие контакты между тартускими и латвийскими этнографами /в том числе и с М.Степерманисом/, с годами ставшие весьма плодотворными; они не были прерваны и с уходом М.Степерманиса из института. Мы убеждены, что его уход с поста руководителя сектора явился большой потерей для латвийской и эстонской этнографий.

Правда, и ранее между латвийскими и эстонскими этнографами существовало определенное сотрудничество. В послевоенный период, когда важное значение придавалось консолидации сил этнографов и развитию этнографии Прибалтийских республик, по инициативе Института этнографии АН СССР были предприняты первые попытки координировать исследовательскую работу учреждений Прибалтики, занимающихся этнографией. Весной 1950 г. в Москве Институтом этнографии АН СССР было организовано совещание этнографов Прибалтики, которое вскоре дало первые результаты /30, Тк. 15/. Существенным в то время был вопрос интенсификации полевых работ. В 1952 г. Институтом этнографии АН СССР была организована Балтийская этнографо-антропологическая экспедиция, в которой вместе с этнографами Прибалтийских республик участвовали специалисты из Института этнографии АН СССР.

Одновременно с полевыми работами публиковался и собранный материал. В 1954 и 1956 гг. вышли из печати сборники статей участников экспедиции, в которых наряду с этнографами Москвы публикуются этнографы Вильнюса, Риги, Таллина и Тарту /29; 6/. В 1955 г. упомянутая экспедиция была преобразована в Прибалтийскую объединенную комплексную экспедицию, труды которой вышли в 1959 г. /44/. В координации работы этой экспедиции активное участие принимает М.Степерманис.

Во второй половине 50-х - начале 60-х гг. подобного рода экспедиций не было, так как этнографы Прибалтийских республик организуют самостоятельные обширные и планомерные этнографические полевые работы.

В Государственном этнографическом музее Эстонской ССР в 1958 г. произошла смена руководства. В целях пополнения фондов и научного архива стали более широко и планомерно вестись полевые работы. В условиях, когда объем полевых работ увеличился в несколько раз, М.Степерманис особенно подчеркни-

вал необходимость организации общих эстонско-латвийских этнографических экспедиций. Он приглашает в 1958 г. сотрудников Государственного этнографического музея Эстонской ССР принять участие в экспедиции, организованной в Валкском районе Латвийской ССР. Как выяснилось из полевого журнала члена экспедиции старшего научного сотрудника музея Э. Льюке, поездка по Валкскому району была очень полезной и нужной /43/. Был собран ценный материал о питании эстонцев, проживающих в Валкском районе, а также данные по другим этнографическим темам. Этнографы Латвии в 1958 г. принимают участие в экспедиции Этнографического музея ЭССР на острове Сааремаа /Кингисепский район ЭССР/.

Как было отмечено выше, М. Степерманис в 1959 г. выступает с докладом на научной конференции Этнографического музея, где отметил, что за последние годы во время полевых работ в Гулбенском, Валкском и Лимбажском районах латвийские этнографы собрали большое количество материала, свидетельствующего, что еще в 60-х гг. в крестьянской культуре Северной Видземе заметны многочисленные отличия. Он считает, что эти особенности материальной и духовной культуры унаследованы от когда-то живших здесь ливов, со временем они были ассимилированы латышами. В статье, опубликованной в Ежегоднике музея, он приводит примеры образцов народного зодчества, народной одежды и рыболовства, которые, по его мнению, имеют ливское происхождение /41, с. 229-230/, делает попытку доказать, что в Северной Видземе, у латвийско-эстонской границы вплоть до города Алуksне когда-то жили ливы. Против этого утверждения в следующем номере Ежегодника выступает лингвист академик Пауль Аристе, подчеркнувший, что речь здесь идет о лейвах, говоривших на одном диалекте с южными эстонцами /5/. Не прибегая к более глубокому рассмотрению упомянутой научной проблемы¹, укажем лишь на то, что ценность доклада и статьи М. Степерманиса в том, что он призывает этнографов организовывать совместные экспедиции и публикации, подчеркивая необходимость сбора полевого этнографического материала, который должен по-

¹ Вклад этнографов Советской Латвии в решение вопросов этнической истории прибалтийско-финских народов в 50-60-х гг. исследуется в статье С. Цимерманиса /8/.

полняться данными архивных документов и языкознания.

Он продолжает и углубляет эти идеи и на следующей научной конференции Этнографического музея Эстонской ССР в 1960 г., говоря о результатах работы латвийских этнографов в 1959 г. в Мадонском и Крустпилеском районах, т.е. в переходной зоне двух историко-этнографических областей Латвии - Видземе и Латгале. В последующие годы эти принципы становятся одними из основных в методологии исследовательской работы эстонских и латвийских этнографов.

К 1960-му году в основном благодаря инициативе М.Степерманиса были заложены основы сотрудничества между этнографами Риги, Таллина и Тарту. В Риге и Тарту проводились ежегодные научные конференции по итогам полевых работ, где выступали с докладами латвийские и эстонские этнографы. В последующие годы, несмотря на то, что М.Степерманис перешел на другую работу, контакты стали еще более плодотворными. В 1960 г. заведующий отделом Этнографического музея Эстонской ССР А.Лутс совместно с С. Цимерманисом собирает материалы о рыболовстве в Рижском и Тукумском районах Латвийской ССР. В 1961 г. латвийские этнографы С.Цимерманис, А.Крастыня и художник В.Зирдэиньш участвуют в экспедиции Этнографического музея в Вырусском районе Эстонской ССР и Гдовском районе Ленинградской области РСФСР, собирая сравнительные данные о рыболовстве, домашней утвари, постройках и пр. В 1965 г. эстонский этнограф А.Вийрес совместно с С.Цимерманисом собирают материалы о традиционном сельскохозяйственном транспорте в Курземе. В 1979 г. экспедиция отдела этнографии Института истории АН Латвийской ССР работала на островах Муху и Сааремаа при всесторонней поддержке музеев Кингисепского района Эстонской ССР.

Тесные связи между этнографами Латвии и Эстонии продолжают, обретая более глубокое содержание и новые формы. Так, параллельно с участием в ежегодных научно-отчетных конференциях латвийские этнографы совместно с эстонскими с 1970 г. выступают с докладами на международных конгрессах финно-угроведов, с 1966 г. - на сессиях Международного коллоквиума балтийской этнографии, с 1977 г. - в межреспуб-

ликанских конференциях по проблемам этнической истории балтов и др. Продолжается публикация исследований латышских этнографов в эстонских изданиях, эстонских публикаций - в латвийских изданиях /10; 21; 24; 31; 20; 28/. Самым плодотворным результатом долголетнего сотрудничества латвийских и эстонских этнографов с этнографами Москвы и Литовской ССР являются вышедшие в 1985 и 1986 гг. два выпуска Историко-этнографического атласа Прибалтики. Продолжается подготовка третьего выпуска - "Крестьянские постройки". В печати в Риге и Тарту находится ряд публикаций, подготовленных совместно.

Ученики М.Степерманиса продолжают начатую им работу, сохраняя лучшие его принципы творческого сотрудничества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Alsupe A. Audāji Vidzemē 19.gs. otrajā pusē un 20.gs. sākumā. - R., 1982.
2. Alsupe A. Tekstilijas // Latviešu tautas māksla. - R., 1962. - 2.sēj.
3. Ancītis K., Jansons A. Vidzemes etniskās vēstures jaunā tājumi // Arheoloģija un etnogrāfija: R. krāj. - R., 1963. - 5.laid. - 25.-63.lpp.
4. Arheoloģija un etnogrāfija: R.krāj. - R., 1957. - 1.laid.; 1960. - 2.laid.; 1961. - 3.laid.; 1962. - 4.laid.; 1963. - 5.laid.
5. Ariste P. Moni sona leivudest // Etnograafiamuseumi aastaraamat. - Tartu, 1962. - 18. - Lk.266-275.
6. Валтийский этнографический сборник. - М., 1956.
7. Cimermanis S. Celtniecība. Koka un metāla izstrādājumi // Latviešu tautas māksla. - R., 1961. - 1.sēj. - 15.-156., 345.-356., 375.-384.lpp.
8. Cimermanis S. Läänemeresoomlaste probleem Nõukogude Läti etnograafide töödes // Etnograafiamuseumi aastaraamat. - Tallin, 1973. - 27. - Lk.219-253.

9. Cimermanis S. Laukstrādnieku dzīves veids Kurzemē un Zemgalē 19.gs. otrajā pusē. - R., 1959.
10. Cimermanis S. Mõningaid lühnemeresoome ja lätli kultuuri ühisjooni Vidzeme talurahva kodustes tarbeesemetes // Etnograafiamuuseumi aastaraamat. - Tallin, 1964. - 19. - Lk. 167-187.
11. Feldmane Dz. Keramikas rotāšanas rīki un darba pāpēmieni Latvijā (19.gs. beigās un 20.gs.) // Arheoloģija un etnogrāfija: R. krāj. - R., 1960. - 2.laid. - 111.-136.lpp.
12. Feldmane Dz. Podniecība // Latviešu tautas māksla. - R., 1961. - 1.sēj. - 157.-338., 357.-770., 385.-397.lpp.
13. Feldmane Dz. Podniecība Lejasciemā // Arheoloģija un etnogrāfija: R.krāj. - R., 1962. - 4.laid. - 149.-166.lpp.
14. Feldmane-Cimermane Dz. Podniecība Vidzemē 19.gs. otrajā pusē un 20. gs. // Arheoloģija un etnogrāfija: R. krāj. - R., 1963. - 5.laid. - 115.-138.lpp.
15. Feldmane Dz. Trauku apdedzināmie cepļi Latgales un Vidzemes lauku podniecībās (19.gs. otrā pusē - 20.gs.) // Arheoloģija un etnogrāfija: R. krāj. - R., 1961. - 5.laid. - 133.-155.lpp.
16. Историко-этнографический атлас Прибалтики: Земледелие. - Вильнюс, 1986.
17. Историко-этнографический атлас Прибалтики: Одежда. - Рига, 1986.
18. Jansons A. Gulbenes rajona toponīmikas jautājumi // Arheoloģija un etnogrāfija: R. krāj. - R., 1962. - 4.laid. - 199.-204.lpp.
19. Ефремова Л. Латышская крестьянская семья в Латгале 1860-1939. - Рига, 1982.
20. Kalitše V. Sociālistisko ģimenes ieražu veidošanās Igaunijas PSR // Sociālistiskie svētki un ieražas. - R., 1987. - 70.-84.lpp.
21. Krastiņa A. Iēti rahvaarhitektuuri uuriniseš // Etnograafiamuuseumi aastaraamat. - Tallin, 1965. - 20. - Lk. 228-247.
22. Krastiņa A. Zemnieku dzīvojamās ēkas Vidzemē klaušu saimniecības sairšanas un kapitālisma nostiprināšanās laikā. - R., 1959.
23. Крастьяня А. Жилища латышских крестьян в Видземе в первой половине XIX в. // Вопросы этнической истории народов Прибалтики по данным археологии, этнографии и антропологии. - М., 1959. - С.387-396.
24. Куплайс М. О своеобразии планировки бань в центральной части Видземе // Etnograafiamuuseumi aastaraamat. - Tallin, 1983. - 33. - Lk.123 - 133.
25. Kurcalts K. Par dažiem Latvijas PSR austrumdaļas kārpu un armetru toponīmiem // Arheoloģija un etnogrāfija:

R. krāj. - R., 1968. - 8.laid. - 125.-134.lpp.

26. Leinasare I. Zemkopība un zemkopības darba rīki Latvijā klaušu saimniecības sairuma laikā. - R., 1962.

27. Лейнасаре И. Земледельческие орудия в крестьянских хозяйствах Латвии в XIX в. // Вопросы этнической истории народов Прибалтики по данным археологии, этнографии и антропологии. - М., 1959. - С.421-437.

28. Leitsalu I. Gimenes sadzīves ieražu etnosocioloģiskās izpētes metodika un dažādi pētījuma rezultāti Igaunijas PSR // Sociālistiskie svētki un ieražas. - R., 1987. - 85.-99.lpp.

29. Материалы Балтийской этнографо-антропологической экспедиции /1962 год/. - М., 1954.

30. Peterson A. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Etnograafia muuseumi põukogude võimu aastail // Etnograafiamuuseumi aastaraamat. - Tartu, 1960. - 17.

31. Петерсон А. Латышское pirts и вепское pert в аспекте древнейших этнических связей // Этнографические и лингвистические аспекты этнической истории балтских народов. - Рига, 1980. - С.106-111.

32. Слава М. Комплексы женской народной одежды латышей в конце XVIII и первой половине XIX вв. // Вопросы этнической истории народов Прибалтики по данным археологии, этнографии и антропологии. - М., 1959. - С.487-509.

33. Slava M. Latviešu tautas tērpi. - R., 1966.

34. Stepermanis M. Ievads // Latviešu tautas māksla. - R., 1961. - 1.sēj. - 5.-14., 343.-344., 373.-374.lpp.

35. Stepermanis M. Latviešu tautas dzīves veids un kultūra vēlā feodālisma periodā (XVII-XVIII gs.) // Latvijas PSR vēsture. - R., 1953. - 1.sēj. - 294.-318.lpp.

36. Stepermanis M. Latviešu un igauņu vēsturnieku sadarbība // IFSR ZA Vēstis. - 1949. - Nr.5. - 151.-154.lpp.

37. Степерманис М. Некоторые итоги последних экспедиций этнографов Академии наук Латвийской ССР в Северной Видземе // Etnograafiamuuseumi aastaraamat. - Tartu, 1960. - 17. - Lk.225-233.

38. Stepermanis M. Pēcziemes // Merķelis G. Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimtena beigās. - R., 1953. - 177.-222.lpp.

39. Stepermanis M. Pēcvārds // Latviešu tautas māksla. - R., 1967. - 3.sēj. - 33.-35., 336.-337., 376.-377.lpp.

40. Stepermanis M. Zemnieku nemieri Vidzemē 1750.-1784. - R., 1956.

41. Šulcs A. Jūras zvejniecības darba rīki Ziemeļkurzemē 19.gs. otrajā pusē // Arheoloģija un etnogrāfija: R. krāj. - R., 1961. - 3.laid. - 157.-168.lpp.

42. Šulcs A. Lībiešu dzīvojamā māja Ziemeļkurzemē (19.gs. - 20. gs. sākums) // Arheoloģija un etnogrāfija: R. gs. - 20. gs. sākums) // Arheoloģija un etnogrāfija: R.

krāj. - R., 1960. - 2.laid. - 97.-110.lpp.

43. TA Lāti. - 1958. - 3.

44. Вопросы этнической истории народов Прибалтики по данным археологии, этнографии и антропологии. - М., 1959.

45. Zunde B. Apģerbs // Latviešu tautas māksla. - R., 1967. - 3.sēj. - 5.-32., 36.-335., 338.-375., 378.-410. lpp.

V.Pāvilāns

PAULS JOHANSENS PAR
SAKŠA GRAMATIKA "GESTA DANORUM"

Par Baltijas vēsturi agrājos viduslaikos ir stipri maz rakstīto vēstures avotu, kas apgrūtina šī perioda izpēti. Ļoti svarīgi tādēļ ir pareizi izvērtēt tos nedaudzos vēstures avotus, kas sniedz ziņas par Baltiju, tai skaitā Latviju, vācu un dāņu ekspansijas laikā XII gs. otrajā pusē un XIII gs. sākumā, jo avotpētnieciska rakstura darbu par šo periodu Padomju Latvijas vēstures zinātnē nav. Laikā pēc Lielā Tēvijas kara līdz šim brīdim nav publicēts neviens pētījums, neviens avotu izdevums. Arī mūsu kaimiņu republikās sasniegumi avotpētniecības jomā ir vairāk nekā pieticīgi. Tiesa, ir dažas avotu publikācijas. Kā vienu no labākajām var minēt J.Meļņikovas izdevumu par skandināvu rūnu rakstiem (10), kurā atrodamas nedaudzas, bet vērtīgas ziņas arī par Latvijas teritoriju. Ir radies vakuums Latvijas agro viduslaiku vēstures problēmu izpētē. Joprojām nav neviena monogrāfiska pētījuma par Baltijas tautu cīņu pret vācu un dāņu ekspansiju. Padomju vēsturnieku neizdarību šīnī jomā ir izmantojuši mūsu ideoloģiskie pretinieki t.s. "ostforšunga" darbības ietvaros. Var minēt, piemēram, F.Beninghofenu, M.Hellmanu, G.Gnēgeli-Vaitšisu u.c., kas sagatavojuši virkmi kapitāla darbu, protens, ar savu ideoloģisko ievirzi. Šie fundamentālie pētījumi rūpīgi un kritiski jāizvērtē.

Šī raksta uzdevums ir kritiski izvērtēt kāda ļoti interesanta un savdabīga vēsturnieka P.Johansena rakstu par Sakša Gramatika sacerējumu "Gesta Danorum" ("Dāņu vēsture")

113.42

ziņām attiecībā uz Baltiju (6). P.Johansenam "ostforšungā" bija īpaša loma. Šī neapšaubāmi talantīgā pētnieka nozīme vēstures zinātnes attīstībā daudzējādā ziņā vēl nav izvērtēta. Nebūtu pareizi viņu uzskatīt tikai par rietumvācu vēsturnieku jau tāpēc vien, ka viņš ilgi un ražīgi strādāja buržuāziskajā Igaunijā. Tur viņš bija atzīts vēsturnieks, kas ilgu laiku strādāja vadošu darbu arhīvā un kuram bija paredzēts piedāvāt profesūru Tartu universitatē. Igaunijas periodā viņš izstrādāja virkni paliekošu darbu, bez kuriem nevar iztikt neviens Baltijas vēsturnieks, kas nodarbojas ar iekšējās kolonizācijas un agrārās vēstures jautājumu pētniecību (7 u.c.). Tiesa, igauņu padomju vēsturnieki P.Johansenam pārmet "kultūrtrēģerisma" idejas (5, c.130). Ja Rietumvācijas vēsturnieki (H.Večerka, A.Brands, G.Rauhs) P.Johansena darbību jau vispusīgi izvērtējuši, tad padomju vēstures zinātnē tas vēl nav veikts.

P.Johansena pētījums par Saksi Gramatiķi ir viens no viņa pēdējiem darbiem (publicēts pēc nāves) un veltīts svarīgam jautājumam, proti, kā galu galā vērtēt šā visai interesantā un savdabīgā sacerējuma ziņas. Par "Gesta Danorum" joprojām nav vienota viedokļa. Varētu likties, ka pēc zviedru vēsturnieka K.Veibula dotās iznīcinošās kritikas (16) "Gesta Danorum" bija jāpazūd no vēsturnieku interešu loka. Taču tas tā nenotika. Kultūras vēstures aspektā Saksī Gramatiķa materiālu plaši izmantojis A.Gurēvičs darbā "Edda un sāga" (4). Taču pats interesantākais pēdējos gados radītais darbs, kas balstās uz Saksī Gramatiķa sniegtā materiāla, ir lielais B.Strandas "Sievietes un vīrieši Dāņu vēsturē" (14).

Pēc padomju skandināvistu domām, "Gesta Danorum" ir latinizēta hronika, kas balstās uz vietējo tradīciju (9, c.45). Izcilais senskandināvu literatūras pazinējs M.Stebļins-Kamenskis par "Gesta Danorum" izsakās piesardzīgāk: tas ir pats savdabīgākais viduslaiku literatūras piemineklis Skandināvijā (13, c.145). Ievērojamais latviešu buržuāziskais vēsturnieks A.Švābe atzīmē, ka, neskatoties uz leģendāro raksturu, "Gesta Danorum" materiāls liecina par seniem skandināvu un Baltijas iedzīvotāju kontaktiem (15,

57.-65.lpp.). Akadēmiķis J.Zutis piemin "Gesta Danorum" kā uzmanības vērtu vēstures avotu (17, 3.lpp.). Ir sastopami arī (bez K.Veibula) iznīcinoši vērtējumi par šo avotu kā pseidovēsturisku (8). Pēdējos gados no padomju vēsturniekiem Sakša Gramatiķa materiālus izmantojuši profesors B.Dundulis un šī raksta autors, pētot Baltijas tautu kuģniecības vēsturi (3; 11).

Interesanta šķiet P.Johansena hipotēze. Pēc viņa domām, tas ir viens no visizcilākajiem sacerējumiem viduslaiku Eiropā, kam līdzīga nav ne Vācijā, ne Francijā, ne Itālijā (6, S.625). Viņš atzīst, ka K.Veibula kritika par "Gesta Danorum" ir pareiza (6, S.628). Sakša Gramatiķa darbu drīzāk var salīdzināt ar vēsturisku romānu, jo viņš modernizējis vēsturi, t.i., darba legendārās daļas vēsturiskajā materiālā ienesis sava laika informāciju. Ir izkropļots pat skandināvu mītu saturs. Arī vēsturiskā daļa izraisa šaubas, tur daudz izpušķojumu, kas nāk par sliktu patiesībai (vielerlei wird in der Chronik mehr zur Ausschmückung als wegen der Wahrheit gesagt) (6, S.627). Tāpēc iegūt ticamas ziņas, īpaši no legendārās daļas, diez vai ir iespējams. Taču, kā atzīst P.Johansens, "Gesta Danorum" popularitāte ir liela. Tas uzrakstīts interesanti, aizraujoši, labā latīņu valodā. Pretēji saviem laikabiedriem hroniķiem Saksim Gramatiķim raksturīga absolūta nevērība pret kristīgo reliģiju, pret baznīcu. Jo dīvaināk tas tāpēc, ka citas šī reģiona hronikas ir pilnas ar citātiem no Bībeles un psalmiem. Drīzāk otrādi, "Gesta Danorum" legendārajā daļā dāņiem tuvāki ir pagāniskie dievi Freija un Odins. P.Johansenā pat izraisa izbrīnu šāda dāņu baznīcas iecietība ticības lietās. Jebkurā citā zemē šāda sacerējuma parādīšanās vienkārši nebūtu iespējama (6, S.626). Tāpēc jo grūtāk saprast, kā šādus Sakša Gramatiķa izlēcienus pieļāva Lundas arhibīskaps Absolons, bet vēlāk Andreass. Šādu dāņu baznīcas galvu uzvedību P.Johansens izskaidro ar baznīcas mērķu un dāņu valsts politikas absolūtu sakritību, kā dēļ arī bija uzrakstīts "Gesta Danorum", proti, realizēt dāņu kundzību ne tikai Skandināvijā, bet arī Baltijā.

P.Johansens piezīmē, ka "Gesta Danorum" pelna vislielāko

uzmanību. Bet jāņem vērā tas, ka Saksis Gramatiķis kā sava laika cilvēks izsaka sava laikmeta idejas, tāpēc jāprot atšķirt Sakša Gramatiķa fantāziju no reālajiem faktiem (6, S.629).

Tālāk P.Johansens pāriet pie problēmām, kas attiecas uz Sakša Gramatiķa ziņām par Baltiju. Šīnī sakarībā viņš saka, ka, lasot "Gesta Danorum", viņu "sagrābjot niknums". Un, lūk, kāpēc. Sakša Gramatiķa laikā taču norisinājās svarīgi notikumi - sākās vācu "Drang nach Osten" Latvijā un Igaunijā, bet viņš to nemaz nepiemin (6, S.630). Kā jau teikts, arī dāņu valstij bija savi plāni Baltijā, bet sākmēr to realizēšana bija neveiksmīga (Fulko misija). Ņemot vērā dāņu neveiksmes, vāciešu panākumu noklusēšana ir pilnīgi saprotama. Izbrīnu izraisa cits. IX un XI gs. avotos (Himberts, Brēmenes Ādams) jau ir stāstīts par dāņu darbību Baltijā. Stipri jāšaubās, vai Saksis Gramatiķis par šiem notikumiem nezina. Varbūt tie viņam likās nepietiekoši daiļrunīgi.

Ja "Gesta Danorum" vēsturiskajā daļā nav materiālu par Baltiju (izņemot 14.grāmatu, kurā pieminēti kurši un igauņi, un pēdējo, 16.grāmatu, kurā pieminēti igauņi (2, Pp. 477-480, 541)), tad leģendārajā daļā par Baltiju ir stāstīts daudz. Trīs no leģendārajiem dāņu karaļiem - Hadings, Prodi, Starkads (Hadingus, Fortho, Starkaterus) intensīvi "apgūst" Baltiju. Kur tikai leģendārie dāņu konungi nav pabijuši! Krievzemē un Bjarmijā, Somijā un Prūsijā, Zemgalē un Kurzemē, igauņu un lībiešu zemēs. Jau pirmajā grāmatā Hadings savienībā ar vikingu Lizeru (Liserus) ved asiņainu karu ar kuršu "tirānu" Lokeru (Lokero) un pēc smagā kara un uzvaras Hadings uzbrūk Hellesponta (Hellespontus) karalim viņa Daugavas cietoksnī (Dunam urbem) utt. Taču mūsu mērķis nav pārstāstīt dāņu varoņu piedzīvojumus Baltijā, kur tie, kā stāsta Saksis Gramatiķis, pretēji īstenībai, vienmēr gūst panākumus un uzvaras. Ja pieļauj, ka deviņas leģendāras grāmatas uzrakstītas pēc 1201.g. (6, S.628), tad īstenībā dāņu panākumi Baltijā ne tuvu nebija veiksmīgi. Tāpēc Saksis Gramatiķis gribēja uzmundrināt savus lasītājus un dāņu valdošās aprindas, lai tās pacenstos nodroši-

nāt Dānijai pienācīgu vietu Austrumos (6, S.630).

Tādējādi, uzskata P.Johansens, kļūst saprotama Sakša Gramatiķa interese par Baltiju, kaut arī viņa zināšanas par Baltiju ir visai vājas (6, S.630), nav pareizi pat viņa ģeogrāfiskie priekšstati. Šajā sakarībā P.Johansens izvirza interesantu hipotēzi: legendārajā daļā izkropļotā veidā atspoguļoti tie notikumi, kas risinājās Baltijā XII gs. beigās - XIII gs. sākumā - cīņa starp vāciešiem un Baltijas tautām, tikai vāciešu vietā darbojas dāņi. Pamatojot šo hipotēzi, P.Johansens norāda uz "Gesta Danorum" legendārajā daļā aprakstīto notikumu lielo līdzību ar patiesajiem notikumiem Baltijā XII gs. beigās - XIII gs. sākumā. Īpaši pārsteidzoša, pēc P.Johansena domām, ir līdzība ar dažiem faktiem Latviešu Indriķa hronikā (6, S.629). Piemēram, aprakstot kuršu uzbrukumu Rīgai 1210.g., Latviešu Indriķa hronika stāsta, ka vācieši esot izmantojuši pret kuršiem dzelzknāvis, ko izbārstīja uz ceļa. Pēc Sakša Gramatiķa stāstījuma, kurši tādā pašā veidā cīnījās pret Starkada karaspēku. Taču šo ieroču veidu kurši varēja aizgūt tikai no vāciešiem (6, S.633). Tātad, kā domā P.Johansens, Saksis Gramatiķis ienesis sava laika elementus darba legendārajā daļā. Fakts, ka hronika uzrakstīta ievērojami vēlāk, P.Johansenu nemulsina.

Tālāk P.Johansena uzmanību piesaista Brovalas kaujas apraksts: abu pretinieku - dāņu un zviedru - kaujas ierinda atbilst vācu karaspēka kaujas ierindas standartam Baltijā, proti, vācu karaspēks novietots centrā, bet flangos - vietējo tautu palīgkaraspēks (6, S.634) (pēc Latviešu Indriķa apraksta). Pēc Sakša Gramatiķa stāstījuma Brovalas kaujā zviedri sava karaspēka ierindu izveidoja tāpat: centrā - zviedri, flangos - kurši un igauņi (6, S.634).

P.Johansenam šķiet loģisks Sakša Gramatiķa stāsts par Hellespontu, kura krastā stāvēja karaļa Handvana (Andwanus, Handwanus - rex Hellesponti) cietokanis (Daugavas pilsēta). Tā ir Daugava, bet Daugavas libiskais nosaukums ir "vāina" (jūras šaurums) (6, S.636). Tā kā Daugava bija daļa no ūdensceļa, kas savieno Baltijas un Melno jūru, tad Saksis Gramatiķis varēja nosaukt Daugavu par Hellespontu.

Saksis Gramatiķis pats nekad nav bijis Baltijā, nepazīna Latviešu Indriķi (kaut arī viņi bija laikabiedri). Taču, kā uzskata P.Johansens, viņam bija savs informācijas avots Baltijā. Viņam bija savs starpnieks (Mittelsmann) vai uzticības persona, kas ļoti labi zināja situāciju Baltijā un pazina Latviešu Indriķi (6, S.629). Tas nebija neviens cits kā Daugavgrīvas klostera bijušais abats Teodorihš (vēlāk viņš kļuva par Igaunijas bīskapu). Pēc P.Johansena domām, Teodorihš bija labi informēts vīrs. Bet Dānijā viņš nokļuva tikai 1218.g., kad kritiskā brīdī viņš vācu iekarotāju delegācijas sastāvā devās pie Valdemāra II uz Šlezvīgu lūgt palīdzību (6, S.636). Delegācija drīz atstāja daļu galmu, taču Teodorihš palika pie Valdemāra II un, protams, pabija arī Lundā. Tur viņš varēja sastapties ar Saksi Gramatiķi, kuram tad arī pastāstīja par notikumiem Baltijā. Tas uz ātru roku pierakstīja ziņas "Gesta Danorum" legendārajā daļā.

Šādu variantu piedāvā P.Johansens, kaut gan pats to atzīst par strīdīgu (6, S.638). P.Johansena raksta mērķis nav uzspiest citiem savas domas, bet pievērst pētnieku uzmanību nepieciešamībai atkal un atkal pētīt šo avotu. Diemžēl P.Johansena iniciatīva nerada atbalsi. P.Johansena secinājumi ir godprātīgi un no zinātniskā viedokļa tie pelna uzmanību. Tomēr nav grūti minēt dažus pretargumentus. Vispirms nav nekādas pārlicības par to, ka 1218.g. Saksis Gramatiķis vēl bija dzīvs, jo viņa miršanas gads nav zināms. Un ja tas tā, tad nav pierādījumu, ka Saksis Gramatiķis būtu ticies ar Teodorihu.

Otrkārt, nav iespējams precīzi datēt "Gesta Danorum" dažu daļu uzrakstīšanas laiku (13, c.154). Ir pieņemts uzskatīt, ka pats intensīvākais darbs pie "Gesta Danorum" ritējis laikā no 1190. līdz 1210.g. (12). Legendārās daļas uzrakstīšanas laiku datē dažādi: pēc arhibīskapa Absolona nāves (12) (1201.g.), precīzāk - no 1202. līdz 1216.g. (6, S.628), katrā ziņā līdz 1219.g. (6, S.628), bet daži pagarina šo laiku līdz 1223.g. (12). Tādējādi jāatzīst, ka Sakša Gramatiķa nāves gadu un "Gesta Danorum" pabeigšanas gadu nevar noteikt.

Treškārt, nav pareizs P.Johansena apgalvojums, ka kaujas ierindas apraksts Latviešu Indriķa hronikā un Sakša Gramatiķa "Gesta Danorum" sakrīt. No hronikas redzams, ka vāciešu kaujas ierinda ne vienmēr atbilda noteiktam standartam. Vietējo tautību, kas gribot negribot sadarbojās ar vāciešiem, karaspēks nereti tika novietots pat centrā (1, 165.lpp.).

Ceturtkārt, ļoti interesantas ir P.Johansena pārdomas par to, ka Daugava apzīmēta kā Hellesponts. Bet ja jau ziņas par Daugavu deva Teodorihis, tad viņš jau nu gan lieliski zināja, ka tā ir upe. Cita lieta, ja Saksim Gramatiķim bija novecojusi informācija, līdzīga tai, ko izmantoja Brēmnes Ādams, kurš uzskatīja, ka Kurzeme ir sala. No tā izriet loģisks secinājums, ka Daugava ir šaurums. Šeit var piebilst, ka arī arābu ģeogrāfi uzskatīja, ka Baltijas un Melno jūru savieno šaurums.

P.Johansens cenšas pierādīt, ka "Daugavas cietoksnis", kam, kā jau teikts, uzbruka dāņi, ir Daugavas pilskalns (pareizāk - Daugmale). Kā pierādījumu tam viņš min vikinga figūriņu, kas atrasta izrakumu laikā Daugmalē (6, S.635). Taču figūriņa tikai apliecina to, ka te bijuši vikingi, bet nepierāda, ka noticis dāņu uzbrukums cietoksnim. Figūriņa šeit varēja nokļūt arī mierīgu sakaru ceļā. Ir daudz nopietnāks arguments par labu P.Johansena versijai: jau 30.gados arheologi konstatēja, ka Daugmales pils nocietinājumus vairākas reizes nopostījusi uguns. Tas varēja būt saistīts ar dāņu uzbrukumu.

Tādējādi, atzīmējot P.Johansena hipotēžu originalitāti, var izvirzīt pret tiem virkni pretargumentu. Šķiet, ka var piedāvāt citu variantu, kas izskaidro, kādā ceļā Saksis Gramatiķis ieguva ziņas par Baltiju. Protams, tiekoties ar Teodorihu (ja vien tāda tikšanās bijusi), Saksis Gramatiķis bez šaubām varēja iegūt kādu informāciju. Taču ir zināms, ka vikingu laikā Skandināvijā uzkrājās informācija par Baltiju. Sākumā, vikingu sirojumu ziedu laikos, tā bija pilnīgi reāle un ticama. Bet ar vikingu sirojumu pagrimumu informācijas plūsma sašaurinājās, bet vecās zināšanas deformējās. Fakti apauga ar izdomājumiem, legendām. Skandinā-

vu- aculiecinieku skaidro un precīzo informāciju (piemēram, Sāgā par Egilu) sāka nomākt viduslaiku aprobežotība, pieķeršanās legendārajam, interese par brīnumiem. Dominē "Lust zu fabulieren", un Saksis Gramatiķis nebija izņēmums. Taču, neskatoties uz "Gesta Danorum" visai skeptisko novērtējumu, jāatzīst, ka šis sacerējums, pēc P. Johansena vārdiem, saglabājis gabaliņus no ģermāņu senatnes. P. Johansena nopelns ir mēģinājums pievērst pētnieku uzmanību "Gesta Danorum", šim interesantajam un vērtīgajam avotam, kura bagātības ne tuvu nav izsmeltas un kas noder arī Latvijas senlaiku vēstures pētīšanā.

AVOTI UN LITERATŪRA

1. Indriķa Livonijas chronika / Tulk. J. Krīpēns. - R., 1936.
2. Saxonis Gesta Danorum / Recog. et edid. J. Olrik & H. Raeder. - Hauniae, 1931. - T.1.
3. Dundulis B. Normanai ir baltu kraštai (IX-X a.). - Vilnius, 1982.
4. Гуревич А.Я. Эдда и сага. - М., 1979.
5. История Эстонской ССР / Под ред. А. Вассара и Г. Наана. - Таллин, 1961.
6. Johansen P. Saxo Grammaticus und das Ostbaltikum // Zeitschrift für Ostforschung. - 1974. - Jhg. 23. - Heft 4. - S. 623-639.
7. Johansen P. Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter // Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. - Dorpat, 1925. - Bd. 25.
8. Kursis A. Latvijas vietvārdi Zviedrijas rúnakmeņos // Arhivs. - Melnburna, 1968. - 8. sēj. - 79.-96. lpp.
9. Мельникова Е.А., Глазырина Г.В., Джексон Т.Н. Древнескандинавские письменные источники по истории Европейского региона СССР // Вопросы истории. - 1985. - № 10.
10. Мельникова Е.А. Скандинавские рунические надписи. - М., 1977.
11. Pāvulāns V. Latvijas tautību kugniecība agrā feodālisma laikmetā // Feodālisms Baltijas reģionā: zin. rakatu krāj. - R., 1985. - 17.-34. lpp.
12. Saxo // Dansk biografisk leksikon / Red. Sv. Cedregeen Bech. - 3 udg. - Gyldendal. - 12 Bind.
13. Стеблин-Каменский М.И. Древнескандинавская литерату-

pa. - M., 1979.

14. Strand B. Kvinnor och män i Gesta Danorum. - Göteborg, 1980.

15. Švābe A. Senā Kurša // Straumes un avoti. - R., 1938. - 1.sēj.- 45.-114.lpp.

16. Weibull C. Saxo: Kritiska undersökningen i Danmarks historia fran Sven Estridsons död till Knut VI // Historisk Tidskrift för Skåneland 6. - Lund, 1915/16. - S.1-286.

17. Zutis J. Agrie viduslaiki Latvijā. - R., 1948.

V.Pāvilāne

ZEMNIEKU UN MUIŽAS IEDARBĪBA UZ MEŽU LIVONIJAS LAIKĀ
(XIII-XVI gs. pirmā puse)

Feodālās saimniecības apstākļos, kad ekonomiskās dzīves pamats bija lauksaimniecība, mežu vērtēja kā zemkopības un arī kā lopkopības piedevu. Mežs kopā ar citām lauksaimnieciski neizmantotām platībām bija iekšējās agrārās kolonizācijas rezerve. Tāpēc ļoti svarīgi pētīt jautājumus par zemnieku un muižas saimniecības iedarbību uz mežu, par šīs iedarbības veidiem un intensitāti, par sekām, kādas tā atstāja uz mežu izplatību un atāvokli, un par regulējošiem pasākumiem mežu izmantošanā. Nepieciešamību pētīt cilvēka un meža attiecības uzsver daudzi zinātnieki (33, s.1; 23, S.96; 30, c.212). Daudzās zemēs - Polijā, Čehoslovākijā, VDR, VFR, Francijā - īpaši pēdējos gadu desmitos notiek plašs minētās problēmas pētniecības darbs.

Jautājums par cilvēka iedarbību uz mežu Latvijā attiecībā uz Livonijas laiku nav pētīts. Atsevišķu autoru darbos, kuri pētījuši agrāro vēsturi (H.Boze, A.Švābe, V.Dorošenko u.c.), dažas lappuses veltītas vienīgi mežu bagātību izmantošanai.

Zemkopības attīstība bija saistīta ar jūtamam pirmatnējā meža platību samazināšanos. Poļu zinātnieks K.Šlaskis, pētot cilvēka iedarbību uz mežu, Polijas teritorijas ainavu viduslaikos iedalā trīs grupās: 1) lauku-mežu (polno-leśny) ainavā, kur ir biezs zemkopju apmetņu tīkls, mežs te neveido vienlaidus masīvu, bet pastāv atsevišķu, lauku apmetņu

salu veidā; 2) mežu-lauku (lešno-polny) ainava ar lielām mežu platībām, kurās zemkopju apmetnes izvietotas kā salīņas; 3) pirmatnēja neskartā meža ainava, kur nav pastāvīgas apmetnes (34, s.43-44). Līdzīga situācija apskatāmajā laikā bija arī Latvijas teritorijā. Senākās zemkopju apmetnes koncentrējās vietās, kur zemi bija vieglāk pārvērst aramzemē, kur bija vieglākas un vienlaikus pietiekoši auglīgas augsnes, bez lieka mitruma - mazāk aizaugušās vietās, klajumos, upju un ezeru krastos, paugstinātās vietās, ūdensšķirtnēs. Te jau agrā feodālisma periodā veidojās arī pirmā tipa ainava (protams, mežainā Latvijas apstākļos tikai atsevišķās vietās un ne lielās platībās): arheoloģisko pieminekļu izvietojums, Indriķa un Atskaņu hronikas, Kursas dalīšanas aktis un citi agrinākie avoti liecina par atsevišķām visai spēcīgi izteiktām apmetņu koncentrācijas vietām. Turpretim stipri mežainos apgabalos, ielejās, kur bieži bija purvaini, kā arī vietās ar smagu augsni apmetnes veidojās vēlāk, tās bija izmēģinātas zemkopībai noderīgās platībās starp mežu masīviem. Šiem novadiem lielāku uzmanību sāka pievērst attīstītā feodālisma periodā sakarā ar lauksaimniecības attīstību un muižu saimniecību strauju veidošanos Latvijā. Lielās platībās vēl valdīja trešā tipa ainava.

Cilvēka dzīve bija nesaraujami saistīta ar mežu, mežs cilvēkam deva neskaitāmi daudz un dažādu lietu un vērtību. Taču laikā, kad mežs vēl it kā valdīja, tas likās neizsmeļams un cilvēks no tā ņēma, cik vajadzēja un cik gribēja.

Zemkopja apziņā mežs zināmā mērā bija traucējošs faktors, kas sagādāja grūtības zemkopības izvēršanai (31, s.86), jo ar lielu darba patēriņu nācās iekopt jaunas aramzemes, atkarojot šīs platības mežam.

Novados, kur bija plaši meži, apmetņu tuvumā esošos mežus izmantoja kopīgi un tie ietilpa ciema novadā, bet tālākie mežu masīvi veidoja nevienam nepiederošas platības, kur bagātības izmantot bija tiesības jebkurai. Apmetnei tuvākajos mežos vispirms apguva klajumus, dabiskās plāvas, vieglāk tīrumos pārvēršamus meža gabalus, te iekopa jaunu aramzemi, plāva sienu, ganīja lopus. Mežs deva malku apku-

rei, būvkokus, skalus apgaismojumam, kokus žogiem, sētām, lietaskokus transporta līdzekļu, darba rīku un iedzīves priekšmetu izgatavošanai, klūgas, tāsis, mizas traukiem, lūkus apaviem, virvēm. Mežs deva izejmateriālu darvai, piķim, degutam, kokoglēm. Mežos ogoja, sēņoja, medīja. Noderīgos kokos (parasti ozolos, priedēs) ierīkoja bišu dores, mežs bija vērtīgas bišu ganības. Ozolu mizas izmantoja ādu ģērēšanai, audumu, diegu krāsošanai. Mežā slēpās ie-naidnieka uzbrukuma gadījumos. Mežu bagātības izmantoja vēl daudzām citām vajadzībām.

Ar vāciešu nostiprināšanos Latvijā un saimnieciskās dzīves tālāku attīstību šīs vajadzības palielinājās, daudzveidojās un mežu izmantošana kļuva intensīvāka. Sakarā ar mūra piļu, baznīcu, pilsētas mūru un mūra ēku būvi, kas plašāk izvērsās gan tikai ar XIV gs., tika ierīkoti kaļķu un ķieģeļu cepļi, kam vajadzēja daudz kurināmā. Jau 1226. g. darbojās ķieģeļu un kaļķu cepļi Rīgā (9, Bd.1, N 7). XIV gs. to jau ir vairāk (36, 156.lpp.). Pieauga kurināmā patēriņš apkurei vācu feodāļu pilīm, augošām pilsētām. 1272.g. vācu-zemgaļu līguma 2.§ noteica zemgaļiem gada klaušas: no katra arkla četras dienas viens ar pajūgu, pārējie, kas sasnieguši tādu vecumu, ka var strādāt, pie roku darbiem - pļaut sienu, cirst un sanest malku (8, Abt.1, Bd.1, N 430).

Sakarā ar kuģniecības pieaugumu palielinājās lietaskoku, īpaši ozolu patēriņš kuģu remontam. 1226.g. Rīgas pilsētas un Daugavgrīvas klostera robežu nospraūšanas dokumentā ir atzīmēts, ka klostera mežos var cirst ozolus kuģu remontam (11, Nr.124).

Nelielos daudzumos jau XIII gs. eksportēja pelnus, darvu, bet XIV gs. arī mucu kokus. Mūsu rīcībā ir daži fakti: 1286.g. no Rīgas izgāja kuģis, kurā ir bijusi diviem Rīgas tirgotājiem piederīga pelnu krava (8, Abt.1, Bd.1, N 505). 1287.g. tirgotājs J.Beverns no Rīgas bija parādā Ā. un J. Štoltenbergiem Gotlandē katram pa 6¹/₂ lastiem (1 lasts tuvu 2 t) pelnu, bet Frovinam - 6 lastus pelnu (5, N 494, 495, 498). Tie nāca no Latvijas teritorijas, jo šajā laikā meža materiālus no Daugavas augšteces rajoniem praktis-

vi vēl nepludināja. 1287.g. Johans Kursis (?) (Curo) bija parādā kādam rīdziniekam 4 ploštus malkas (5, N 506). Cits raksts Rīgas parādnieku grāmatā vēsta, ka "Elmede et Ymatke" bija parādā rīdziniekam 3 ploštus malkas (5, N 371). Visi trīs vārdi liecina, ka tie bija vietējie iedzīvotāji. Turklāt citā vietā ir paskaidrojums: "Ymatke, filius Kagen de Rodenpois" (5, S.28), kas ļauj domāt, ka malca nākusi no Ropažu mežiem.

Noteikti eksportēja medu, vasku, kažokādas, ko ne tikai iepirka no vietējiem iedzīvotājiem, bet kas ienāca arī feodālo nodevu veidā. Tā jau minētajā vācu-zemgaļu līgumā 3.§ teikts, ka sliktas ražas apstākļos katra labības pūra vietā var dot divas caunas vai 8 "pelēkas ādiņas" (gra vel) (8, Abt.1, Bd.1, N 430). 1387.g. dokumentā sakarā ar strīdu starp Rīgas domkapitulu un Kurzemes bīskapu ir interesants fakts: bīskapa ļaudis 1383.g. iebrukuši domkapitula īpašumos Dundagas novadā un starp citu laupījumu apņēmuši arī 5 lastus (10 t!) medus, 2 birkavus vaska, 1000 kažokādas, kokmateriālus, medījumu (8, Abt.1, Bd.3, N 1248). Lielais kažokādu un medus daudzums liecina par to, ka tie bijuši paredzēti tirgum.

XIII gs. jau sāka būvēt tiltus, ierīkot jaunus un uzlabot vecos ceļus, slapjās un purvainās vietās veidoja s. sprunguļu dambjus (Knüppeldamm), dažkārt pat ļoti garus, kas prasīja daudz kokmateriāla (27, 149.-150.lpp.).

Pieauga kokmateriālu patēriņš vācu feodāļu lēpos, kur sāka ierīkot kunga sētas (have, hof) un saimniecības ēkas, lielle feodāli cēla pilis. Taču, kamēr vēl nebija attīstīta muižas saimniecība, kamēr vasaļu ienākumi no lēņa bija tikai naturālās nodevas veidā un kunga sēta ar pārējām ēkām bija tikai vasaļa dzīves vieta un nodevu savākšanas un uzglabāšanas vieta, kamēr muiža vēl tikpat kā nepiedalījās mežu bagātību ekspluatācijā, tikmēr muižas ietekme uz mežu platībām, uz iekšējo kolonizāciju bija niecīga. Šie procesi risinājās neatkarīgi no muižas. Šīnī periodā muižas ietekmi var saskatīt pāris momentos: 1) vairums gadījumos kunga sēta sākumā acīmredzot tika izveidota kādā zemnieku sētā: tukšā, ja tāda atradās piemērotā vietā,

vai, pārceļot pašu zemnieku uz jaunu vietu, kur tas ierīkoja jaunu sētu un iestrādāja jaunus tīrumus uz meža rēķina; 2) lai izvairītos no feodālajām nodevām, zemnieki bieži slepus līda līdumus mežā (17, c.112, 119-120). Rezultātā zemniekiem bija arī tāda zeme, kas nebija aplikta ar nodevām.

Tādējādi muiža XIII un XIV gs. vēl samērā maz ietekmēja teritorijas ainavu, kaut arī vācu kundzības nostiprināšanās kopumā atstāja zināmas sekas uz mežu izmantošanu un tā stāvokli.

Būvniecības izmaiņas iestājās XV-XVI gs. pirmajā pusē. Vispirms par izmaiņām Lauksaimniecībā.

Ar XV gs. otro pusi sākās un XV-XVI gs. mijā sevišķi intensīvi notika muižu saimniecību veidošanās un pāreja uz kļaušu darbu sistēmu (17, c.3). Izveidojās muižas aramzemes, pļavas, arī ganības atsevišķi no zemnieku zemes. Kā norāda V.Dorošenko, muižu lielie vienlaidus aramzemes mazi vi varēja rasties tikai labākajās zemes platībās, kas apgūtas jau senatnē, tāpat uz zemnieku zemes rēķina (17, c. 145). Šinī gadījumā nav svarīgi, kādā ceļā tas notika. Svarīgi ir tas, ka zemniekiem zaudēto aramzemju vietā (ja vien tās nebija tukšas sētas, kuru īpašnieki bija gājuši bojā, apmiruši sērgās, aizgājuši, nav atstājuši mantiniekus) bija jāizveido jaunas sētas, jāiestrādā jauni tīrumi uz mežu rēķina. Minētajam procesam bija ļoti liela nozīme zemes iekšējā kolonizācijā, jo atsevišķu muižu aramzemes bija ļoti plašas un pakāpeniski vēl paplašinājās. Tā, piemēram, Rozbeķes pilsmuižas markā jau 1419.g. bija 20 arkli aramzemes (9, Bd.1, N 205). Tā bija prāva ciema teritorija, apmēram 20 zemniekiem vajadzēja apgūt jaunas aramzemes. 1508.g. Rozbeķei bez vecās markas bija pils zemes Billēnu ciemā (9, Bd.2, N 72). Muiža bieži atņēma ciemiem kopīgos objektus, vispirms pļavas. Protams, atsevišķos gadījumos muiža ar kļaušu darbaspēka palīdzību pati nolīda meža gabalus un iestrādāja tīrumus, pļavas. Piemēram, 1530.g. dokumentā minēti arhibīskaps un viņa zemnieku līdumi Salacgrīvas mežos (9, Bd. 2, N 513).

Blakus vecajām lielajām muižām viena lēpa ietvaros at-

tālākos ciemos parādījās jaunas muižas, t.s. blaksmuižas jeb lopummuižas. Negribas piekrist uzskatam, ka līdz XV gs. vidum tādu praktiski nav un arī XV gs. otrajā pusē šādas muižas parādās tikai retos gadījumos (17, c.132). Muižu dokumenti liecina, ka minētais process norisinājās agrāk un intensīvāk. Tā 1408.g. minēta "mazā muiža pie Straupes" (luttiken hove by Rope) (9, Bd.1, N 167). 1416.g. dokumentā sastopama kāda Aderkasu "Vecā muiža" (Olden hoff) (9, Bd.1, N 190). Ja ir vecā muiža, tad jābūt arī jaunajai. 1437.g. atzīmēta Kudeseļiem piederošā Rozbeķes pils blaksmuiža (buhof) (9, Bd.1, N 289). Šādas muižas minētas arī 1439.g. (9, Bd.1, N 297), 1449.g. (9, Bd.1, N 355) u.c. Ar gadsimta otro pusi šādu muižu skaits dokumentos pieaug. Arī jaunās muižas veidojās uz zemnieku zemes, bet nereti iestrādājot arī pašai muižai jaunas zemes.

Zemnieku sētas zeme sastāvēja no divām kategorijām: 1) no pastāvīgajiem tīrumiem, ko aprēķināja arklos un aplika ar nodevām, 2) no meža zemes (Buschland), ko nolīda kopējos mežos, izmantoja 2-3 gadus un tad atstāja 15-20 gadus mierā un iestrādāja jaunas; tie bija nelieli gabali un netika rēķināti arklos, jo tie parasti bija slepus iestrādāti. Taču šai zemei bija liela nozīme. Piemēram, Aijažu muižā katru gadu apsētā meža zeme sastādīja $\frac{1}{5}$ no regulāro lauku platības (14, S.292, 294-295).

Ar klaušu darba sistēmas attīstību pieauga zemnieku mājlopu, darba lopu skaits. Arī muižās, īpaši lopummuižās, attīstījās lopkopība. Rezultātā aktuāls kļuva ganību un pļavu jautājums. Dokumentos figurē divi pļavu veidi: "Heuschlag" (hoyslegghen, howslege un tml.) un "Wiese" (wesen, wisen, weschen un tml.) un divi ganību tipi: "Weide" (weyden, veweide un tml.) un "Viehtrift" (vedriffthen). Šķiet, ka šie dažādie apzīmējumi nozīmē dabiskās pļavas, kas netika speciāli koptas, un kultivētās pļavas, kas tika atbrīvotas no krūmiem, nolīdzinātas un nosusinātas. Muižu dokumentos no XVI gs. ir ļoti daudz ziņu par pļavu tīrīšanu, pļavu izveidošanu.

Muižu dokumentos lietotie pļavu apzīmējumi ļauj spriest par to, kur veidojās pļavas un kādas tās bija. Visbiežāk

minētas pļavas pie upēm - līču pļavas (ene lytzen, de geheten isz de Gowerlytze), luksta pļavas (Grothe luxte, Saddyn luxte), purva pļavas (hoyslage Lattesz purwesz, heuschlag Ullepurwe), lejas pļavas (Telleye), gravas pļavas (hoyschlach... in dem broekte), jūrmalas pļavas (lāngs dem strande belegen), meža pļavas (pļava pie Lāču biezokņā) u.c. Pļavas bieži bija sikas, kas deva dažus vezumus siens. Pat muižu pļavas sastāvēja no vairākiem, nereti daudziem sikiem gabšiem. Piemāram, Burtnieku novadā G.Šmolinga Rūtes (Vebaht) muižai piederēja 12 pļavas (9, Bd.2, N 388).

Acimredzot arī ganības dalījās īpašās ganībās un ganīšanā mežā.

Beidzot jautājumu, jāuzsver, ka lauksaimniecības attīstība ekstensīvas saimniekošanas apstākļos, aramzemju, pļavu, ganību paplašināšanās notika galvenokārt uz mežu, daudz mazāk uz citu lauksaimnieciski neizmantotu platību rēķina.

XV-XVI gs. plaši attīstījās dažādas ražošanas nozares, kam vajadzēja daudz kurināmā vai arī kur koks kalpoja kā izejviela. Sakarā ar pastiprinātu pilsētu un muižu mūra ēku būvi daudz plašāk nekā XIII-XIV gs. izvērsās ķieģeļu un kaļķu ražošana. XV gs. otrās puses dokumentos parādās ceplī arī privātajās muižās un ārpus Rīgas lauku novada: 1474.g. minēts ķieģeļu ceplis pie Raunas (9, Bd.1, N 496). Daudz vairāk to parādās XVI gs. dokumentos. 1527.g. Rozeniem bija ķieģeļu ceplis Kūduma muižā. Piebilde "pēc veca paraduma" (9, Bd.2, N 450) liecina, ka ceplis te pastāvēja jau labu laiku pirms 1527.g. Kādā 1540.g. dokumentā ir runa par ķieģeļu šķūņa un krāsns būvi Ērgļos (9, Bd.2, N 825), 1543.g. atzīmēts ķieģeļu ceplis Daugavgrīvā (36, 120.lpp.), 1546.g. - vecs ķieģeļu ceplis Daugavpilī pie Daugavas (7, 11.1., 70.lpp.). Poļu revīzijā teikts, ka 15 gadus atpakaļ likvidēti kaļķu un ķieģeļu ceplī Salaspilī, jo trūkstot malkas (10, s.45). Acimredzot šie ceplī pastāvēja jau Livonijas laikā. Tas pats teikts par Ikšķilī (10, s.55). Kaļķu ceplī ārpus Rīgas bija Aizkrauklē - minēts 1420.g. (apzīmējums "vecs kaļķu ceplis" liecina, ka tas pastāvējis sen pirms 1420.g.) (36, 158.lpp.), pie

Kokneses - 1513.g. (36, 158.lpp.), Ikšķilē pie Daugavas (vecs kaļķu ceplis) - 1522.g. (9, Bd.2, N 358). 1556.g. Kūduma muižā vajadzēja būt arī kaļķu ceplim, jo Straupes Rozena dēlam bija jāpieved tēvam uz Straupi ar Kūduma zemniekiem katru gadu 10 lasti kaļķu, neskaitot tos, ko pievedīs ar pašiem Straupes zemniekiem (7, 17.l., 25.-26.lp.). Poļu 1590.g. revīzijā minēts kaļķu ceplis pusjūdzi no Kokneses pils pie Daugavas (acīmredzot tas pats 1513.g. minētais), kas gadā deva ap 500 lastu kaļķu (10, s.91).

Tā ir tikai daļēja uzskaitē, jo ne tuvu visas krāsniņas atspoguļojas dokumentos, turklāt minētais materiāls attiecas tikai uz Vidzemi. Kaļķu un ķieģeļu ceplī patērēja lielus daudzumus kurināmā. Mūsu rīcībā nav datu par to no Livonijas laika, ir tikai no XVII gs. beigām. 1689.g. rēķins rāda, ka, lai iegūtu 1500 lastu kaļķu, nepieciešamas 350 asis malkas (6, 460.l., 76.lp.). No Ikšķiles kaļķu cepla malkas patēriņa rēķina izriet, ka viena liela krāsniņa trīs gados patērējusi ap 2500-2600 asis malkas (6, 460.l., 40., 41., 47., 55., 61., 65., 74.lp.). Par malkas patēriņu ķieģeļu ceplī ir ziņas no 1728.g.: vienas krāsniņas, kurā ieiet 30 000 ķieģeļu, kurināšanai nepieciešamas 15 asis malkas (36, 143.lpp.). Protams, Livonijas laikā krāsniņu jauda varēja būt mazāka, taču var domāt, ka tehnoloģiskā ziņā tās bija zemākā līmenī un attiecīgā daudzuma produkcijas saražošanai malkas patēriņš droši vien bija lielāks.

Kalēji patērēja daudz kokogļu, jo katrā muižā, katrā ciemā vajadzēja būt vismaz vienam kalējam, nerēķinot lielākos centrus un pilsētas.

Muižu dokumentos pieminēti arī darvas ceplī: 1522.g. - Bērzaunē (9, Bd.2, N 366), 1525.g. - Ķekavā (9, Bd.2, N 423), 1540.g. - pie Salaspils brīvzemnieka ķēniņa zemes Daugavas labajā krastā (9, Bd.2, N 801), 1549.g. - Lielvārdē (7, 13.l., 104.lp.). 1573.g. dokumentā ir runa par senām tiesībām dedzināt darvu "Madditen" mežos Madlienas draudzē, zemniekiem te bija savi darvas ceplī (3, Bd.1, N 35). "Seno tiesību" pieminēšana liecina, ka tās droši vien nāk no Livonijas laika.

Par pelnu dedzināšanu ir maz ziņu. 1590.g. revīzijā ir teikts, ka agrāk Lielvārdei bijuši ienākumi no pelniem un darvas (10, s.54). Kokneses zemnieki dedzināja pelnus vēl 1590.g., dodot gadā ap 10 lastus (10, s.90).

Visa darvas un pelnu produkcija netika patērēta uz vietas, daļa tika eksportēta.

XV-XVI gs. vispār diezgan liels daudzums meža preču tika eksportēts. Šinī ziņā rosīgāks bija ordenis. Jau XV gs. pirmajā pusē Rīgā izveidoja šķirotavu, kur šķiroja kokmateriālus, pelnus un darvu. Ordenis izveidoja savu šķirotavu, kas pastāvēja līdz ordeņa likvidācijai (26, 128.-129. lpp.). 1492.g. ordeņa Bauskas, Mežotnes un Iecavas zemnieku noteikumos teikts, ka zemnieki var cirst kokus, bet katrs ceturtais koks jāatdod ordenim pludināšanai uz Rīgu (24, S.106). Acīmredzot zemniekiem vēl bija neierobežotas tiesības cirst kokus un pat pārdošanai, bet kā nodeva katrs ceturtais koks pienācās ordenim, kas tos droši vien realizēja tirgū. 1421.g. Daugavpils komtūrs nosūtīja mestram 200 baļķus (8, Abt.1, Bd.5, N 2537).

Ordenis tirgojās arī ar pelniem, darvu. 1462.g. minēts kuģis, kurā bijuši 15 lasti pelnu, kas piederējuši Livonijas ordeņa tirgotājam un kalpotājam H.Gendenavam (8, Abt.1, Bd.12, N 136). 1548.g. minēta Bauskas, Dobeles un Jelgavas darva (18, 480.lpp.). Tai pašā gadā Daugavpils komtūrs pārdevis kādam Gdāniskas tirgotājam pāri par 1000 lastiem darvas (28, J.1818, N 36). Vispār Livonijas laikā no Latgales Rīgas tirgū pienāca ievērojams daudzums dažādu meža preču. Par to liecina Daugavpils un Kokneses muitniņu ienākumi XVI gs. vidū un gadsimta beigās. Livonijas laikā, t.i., kad Koknese vēl piederēja arhibīskapam, Kokneses muitnīcas ienākumi sasnieguši 4000 dālderus, bet gadsimta beigās - poļu laikos - tikko 2000 dālderus, kas liecina par tirdzniecības sašaurināšanos apmēram divas reizes. Tā kā pa Daugavu pārvadāto preču skaitā šai laikā visbiežāk minētas meža preces, tad var secināt, ka Livonijas laikā to transports pa Daugavu patiešām bija ievērojams. Par to, ka lielu īpatnību sastādīja vietējās, Latgales meža preces, liecina Kokneses un Daugavpils muitu ienākumu salīdzināšana: 1599.

Kokneses muitnīca ieņēma ap 1720 zlotiem, bet Daugavpils - gandrīz uz pusi mazāk (800-1000 zlotus), kas rāda, ka apmēram puse nopludināto preču nāca no teritorijas starp Daugavpili un Koknesi, kas galvenokārt piegādāja meža preces (17, c.174-175). Vēl jo vairāk teikto var attiecināt uz gadsimta vidu, kad meža preces no Baltkrievijas un Krievijas mežiem nāca mazāk nekā gadsimta beigās.

Sākot ar XV gs. otro pusi un īpaši XVI gs. pirmajā pusē, pieauga arī muižniecības sakari ar tirgu, kas izpaudās arī tirdzniecībā ar meža materiāliem. Piemēram, 1494.g. Kuldīgas novada ordeņa vasalis B.Frolings pārdeva kādam⁴ tirgotājam 24¹/₂ lastus un 3 mucas pelnu (8, Abt.1, Bd.1, N 213). 1550.g. izcēlās prāva starp arhibīskapa vasali Ašermani un Rīgas rāti par 30 lastiem pārdodamas darvas (12, Nr.316). Ilgstošā prāvā starp Rozenu un Fitinghofu 1549.g. atklājās, ka Rozens Fitinghofa mežos cirtis kokus ne tikai būvēm savā muižā un Limbažos, bet pievedis baļķus un dēļus arī jūrmalā vešanai uz Rīgu (12, Nr.261).

Pēc fragmentārām ziņām var spriest, ka no Latvijas uz Rietumeiropu izveda diezgan plašu meža materiālu sortimentu: pelnus, darvu, muču kokus ("wagenschott", galvenokārt ar apzīmējumu "lettowesch", bet tie nāca arī no Kurzemes), mucu dēlīšus ("klapholt" - minēti jau 1470.g. (8, Abt.2, Bd.4, N 356), "bodeme" - arī jau 1458.g. (8, Abt.1, Bd.11, N 739)), būvkokus, nedaudz arī mastu kokus (ir ziņas, ka Līvonijs laikā ziemā Sarkandaugavā uzglabāja nepārdotus mastu kokus un baļķus (28, J.1860, N 44, S.372).

Arī uz vietas patērēja ievērojamu daudzumu kokmateriālu. Sakarā ar intensīvu muižu saimniecību veidošanās procesu visā Līvonijs teritorijā XV gs. beigās un XVI gs. pirmajā pusē vajadzēja daudz būvkoku muižas ēku būvei, kā arī malkas muižas saimniecības vajadzībām. Minētajos 1492.g. ordeņa Bauskas, Mežotnes un Iecavas zemnieku noteikumos teikts, ka katram zemniekam (itzlich man) jāsaņemas ordeņa vajadzībām viena ass malkas (holtz). Jāsagatavo arī kārtis, baļķi, dažādi dēļi (ricken, balcken, delen, lives breder), kas nepieciešami ordeņa minēto pīļu vajadzībām (24, S.106).

XV gs. vēstures avotos parādās kokzāģētavas, tai skaitā arī privātmuižās. 1422.g. kokzāģētava (zagemölle) pie minēta Rīgā (2, Bd.1, S.142). 1488.g. baļķus dēļos zāģēja Cesvaines novada Lodes (Tylen) muižā (9, Bd.1, N 581). 1539.g. minētas zāģu dzirnavas (schneidemolten) pie Ķekavas (9, Bd.2, N 782). 1549.g. dokumentā ir teikts, ka R.Rozens cirtis R.Fitinghofa mežā kokus sazāģēšanai dēļos (7, 13.1., 7.lp.); tātad tuvumā bija jābūt zāģētavai. To apstiprina cits dokuments: R.Rozens no R.Fitinghofa Vecmuižas meža izvedis 22 ozola baļķus uz dzirnavām, "kas ir pie muižas" (12, Nr.261). Nav skaidrs, vai pie Liepupes vai Vecmuižas; acīmredzot domāta R.Rozena muiža, tātad tās bija Liepupes dzirnavas. XVI gs. vidū pastāvējusi kokzāģētava Kolkā, ko cēlis speciālists un kuras darbina ūdensrats (17, c.174).

Tā kā dēļi sastopami starp Rīgas eksportprecēm, tad minētās dzirnavas acīmredzot zāģēja dēļus ne tikai tuvākās apkārtnes vajadzībām, bet arī pārdošanai tirgū. No Daugavas augšteces rajoniem dēļus nepieveda pat vēlākajos gadījumos.

Tādējādi mežu izmantošanas apjomi un intensitāte, salīdzinot ar XIII-XIV gs., ir ļoti pastiprinājusies. Un tas saistīts: 1) ar intensīvu zemnieku iekšējo agrāro kolonizāciju un klaušu muižas saimniecības attīstību, kas savā starpā nedalāmi saistīti; 2) ar koksnes kā kurināmā un izejvielas pieaugošu izmantošanu sakarā ar dažādu uzņēmumu, īpaši ceplu attīstību, tāpat ar celtniecības darbu izvērsšanu; 3) ar meža materiālu pieaugošu eksportu sakarā ar pieprasījuma pieaugumu Rietumeiropā pēc meža materiāliem. Sekas tam bija ļoti būtiskas un tās izpaudās vairākos momentos. Vispirms jārūnā par mežu platību samazināšanos. Kā atzīmē V.Dorošenko, XVI gs. pirmajā pusē zemes iekšējā kolonizācija tuvojās nobeigumam (17, c.150). Straupes draudzes apdzīvotības izpēte liecina, ka jau XVI gs. vidū galvenajos vilcienos izveidojās tāds īpatsvars starp apmetnēm un kultivētām zemēm, no vienas puses, un neizmantotām platībām, no otras puses, kāds tas bija XX gs. sākumā (25, 100.lpp.). Interesanti, ka pie tāda paša slēdziena

attiecībā uz Poliju nonākuši poļu pētnieki. St.Smulkis norāda, ka XVI gs. izveidojās ainava, proti, attiecības starp zemkopībā izmantotām platībām un mežu, kādu to redzam mūsdienā Polijā (31, s.85). J.Broda atzīmē, ka no labības un meža preču konjunktūras augšanas vispirms cieta meži: tos izcirta, lai atrīvētu jaunas platības zemkopībai un vienlaikus lai no mežiem gūtu ienākumus, pārdodot meža materiālus (16, s.75). Rezultātā īpaši cieta meži, kas atradās tādās vietās, kur bija izdevīgi izvērst zemkopību, kā arī pie kokmateriālu pludināšanai noderīgām upēm, tāpat lielāku pilsētu un lielāku apmetņu tuvumā. Blakus jau dabiskajai mežu izvietojuma nevienmērībai tā vēl vairāk pastiprinājās saimnieciskās darbības rezultātā. Daudzās vietās sāka jau just nepieciešamo kokmateriālu trūkumu. Mūsu rīcībā ir poļu laika revīzijas kā apskatāmajam laikam vistuvākie kaut cāk masveidīgie materiāli, kā arī atsevišķi citi dokumenti, kas sniedz ziņas par mežu stāvokli.

1508.g. ordeņa landmarsāls sūdzējās Rīgas pilsētai, ka rīdzinieki izcērtot ordeņa mežus gar Lielupi un Daugavu, kā rezultātā no kokmateriālu trūkuma ciešot ordeņa Rīgas, Daugavgrīvas un Bukultu pilis (8, Abt.1, Bd.3, N 311).

1582.g. revīzija liecina par kokmateriālu trūkumu vairumā Vidzemes ziemeļrietumu novados: te neesot ko domāt par meža materiālu izstrādāšanu pārdošanai, gandrīz visur trūkst būvkoku, Valmieras apkārtnē meži bija tā izcirsti, ka uz Valmieru malku pludināja pa Gauju no Trikātas mežiem, taču arī lielie Trikātas meži vietām bija stipri izpostīti. Būvkoku un malkas trūkums, kā arī daļēji pavisam izcirsti meži atzīmēti Siguldas, Cēsu, Mālpils novados (17, c.175). 1590.g. revīzija ainu papildina: kokmateriāli muižas vajadzībām gan pietika Vainižos, Smiltēnē, bet pārdošanai meža preces ražot vairs nebija iespējams (13, Nr.653). Līnbežu tuvumā mežu vispār vairs nebija (nulla) (13, 482.l., 51. lpp.).

Stāvoklis nebija labāks Daugavas lejteces mežos, kur Rīgas tuvums un pludināšanai labvēlīgi apstākļi ātri izsauca mežu izstrādāšanu tirgum, kā arī kaļķu, ķieģeļu un darvas ceplu attīstību, pelnu dedzināšanu. 1582.g. Rīgas

pilsēta revidēja savas Ikšķiles un Salaspils muižas. Dokumentos atzīmēts, ka Salaspils meži esot nelieli. Meža materiālu sagatavošanai derīgu mežu te nav. Agrāk esot dedzināta darva, taču tagad vairs nav, no kā dedzināt (iuz wipustossone). Ir nedaudz mucu izgatavošanai derīgu koku (6, 124.l., 6.lp.). Ikšķilei bija vairāk mežu, taču rajonā no Ropažiem virzienā uz Daugavu bez darvas dedzināšanai derīgiem kokiem, kuru arī nav daudz, citus meža materiālus nav iespējams sagatavot; Ikšķiles mežs, kas ir Lielvārdes tuvumā, gan ir derīgs pelnu un darvas dedzināšanai, kā arī citu meža materiālu sagatavošanai (6, 124.l., 16.lp.). Bagātāki bija arī Ikšķiles meži Daugavas kreisajā krastā, kur iespējams sagatavot darvu un balķus (6, 124.l., 16.lp.). Lielvārdes meži stiepjas divas jūdzes, bet tie ir patukši (10, s.55). Meži bija stipri izcirsti Aizkrauklē (13, Nr. 653).

Meži bija samazinājušies arī Ziemeļaustrumu Vidzemē, taču 1582.g. revīzijas dati liecina, ka Piebalgā, Dzērbenē, Cesvainē saglabājušies ievērojami mežu masīvi, kuru izstrādāšanu bija traucējušas transporta grūtības (Gauja aizsērējusi) (17, c.176). 1590.g. revīzija lielus meža materiālu izstrādāšanai derīgus mežus atzīmē Alūkenē, Gaujienā, Gulbenē. Smiltenes mežos bijuši labi būvkoki (13, N 653).

Attiecībā uz Austrumlatviju ir ziņas, ka plaši necaurējami meži piederējuši Ludzas piliij. Te bija labi būvkoki. Ir norādīts, ka meža materiālus nevar realizēt transporta grūtību dēļ. Izteikts pat vēlējums: ja mežus izcirstu, varētu audzēt daudz labības (10, s.5-6, 13). Arī Rēzeknes novadā daudz mežu ar labiem būvkokiem, var dedzināt arī darvu, pelnus. Pirms Livonijas kara esot pludinātas meža preces uz Rīgu (10, s.159). Daugavpiliij bija ļoti lieli meži ar labiem būvkokiem.

Augstāk minētais materiāls, kaut arī stipri nepilnīgs, rāda, ka mežu platības un kokmateriālu bagātības tajās bija ļoti nevienmērīgas: daudzās vietās trūka vajadzīgo kokmateriālu pat vietējām vajadzībām, turpretim citur meži bija šķērslis zemkopības attīstībai.

Iekšējās agrārās kolonizācijas un uzskata, ka mežs ir

neizsmelama dabas dāvana, sekas bija arī koku sugu sastāva izmaiņas mežā. Visagrāk un visvairāk cieta ozoliem bagāti meži. Ozolu meži aug tur, kur ir visauglīgākās augšnes, turklāt tādās vietās, kur nav lieka mitruma. Tāpēc jau kopš seniem laikiem zemkopji atbrīvoja šādas vietas zemkopībai. Ozolu mežos bija laba zāle mājlopiem, zīles cūkām. Poļu pētnieks J. Broda uzskata, ka cūku ganišana lielā mērā ietekmējusi ziļu mežu platību samazināšanos (15, s. 114). Ozols ir vērtīgs būvkoks, lietaskoks, no tā būvēja laivas, kugus, gatavoja mucas, daudzus mājsaimniecības piederumus. Ozols bija vērtīga un dārga eksportprece. Rezultātā ozolu meži tika pamazām izskausti.

Apdrīvotu vietu apkārtnē parasti izcirta vispirms vērtīgākos, veselīgākos, labi noaugušos kokus. Arī mežos, kur izstrādāja kokmateriālus eksportam, izcirta tikai šim nolūkam derīgos kokus. Tāpat kaļķu un kriegeļu cepliem kā kurināmo parasti ņēma koksni, kas deva lielāku karstumu, t. i., vērtīgākās koku sugas. Līdz ar to augstvērtīgās koku sugas, īpaši lapu koki, mežos stipri samazinājās, bet plaši izplatījās mazākvērtīgās koku sugas. Tāpat vairāk saglabājās zemākas kvalitātes meži, kur nepiemērotas augšnes, lieka mitruma un citu apstākļu dēļ neizauga augstvērtīgi koki (liki, zaraini, zemi, defektīvi).

Lai gan cilvēki vēl īsti neapzinājās mežu patieso vērtību un uz tiem skatījās kā uz neizsmelamiem, tomēr mežs laikabiedru acīs jau bija mainījis savu vietu vērtību skalā un praktiskā dzīvē spieda iejaukties cilvēka attiecībās ar mežu. Vispirms tas izpaudās regulējošos pasākumos mežu patvaļīgā izmantošanā.

XIII gs. vācieši Latvijā sastapa senās koplietošanas tiesības uz ūdeņiem, pļavām, ganībām, mežiem un citiem objektiem. Apmetņu, ciemu apkārtnē, t. s. ciema novadā šādas tiesības baudīja visi attiecīgā ciema iedzīvotāji. Bet bez tam vēl bija apgabali, īpaši reti apdzīvotos rajonos, kas noietilpa neviena ciema novadā. A. Švābe tos sauc par starpnovadiem - brīvpurviem, brīvmežiem, ko ir tiesības izmantot jebkurai (35, 155., 156. lpp.). Pieaugot iedzīvotāju skaitam un to saimnieciskajai darbībai, agrākais nevienam

nepiederošais objekts pakāpeniski nokļuva viņu saimnieciskās un tiesiskās darbības sfērā.

Vācu kundzības nodibināšanās sākuma posmā vietējo iedzīvotāju īpašuma un koplietošanas tiesības netika aizskartas, tās tikai tika pakļautas zemes kunga virsvarai.

Meži kā reāla vērtība ietilpa jau XIII gs. izlēpošanas formulā kopā ar zvejas, medību tiesībām, lopu un bišu ganībām, pļāvām utt. Turklāt tiek dalītas: tiesības uz grunti, kur aug mežs, un tiesības uz kokiem un citām meža bagātībām. Piemēram, 1288.g. kādā zemes gabala izlēpošanas aktī uzskaitīti šādi objekti: iestrādāti un neiestradāti lauki, pļavas, ganības, upes, zvejas tiesības, bišu koki, meži un krūmāji, klajumi un biežokņi (9, Bd.1, N 41). Var teikt, ka lēpu formula bija tradicionāla un ne vienmēr saturēja reālu segumu. Zināmā mērā tas tā bija, taču atšķirības šajās formulās, dažkārt pat ļoti būtiskas, liek domāt, ka tās visumā atspoguļoja lietu patieso stāvokli un vairāk vai mazāk tika piemērotas katram konkrētam gadījumam.

Vietējie iedzīvotāji lēpos paturēja savas senās koplietošanas tiesības, bet tagad jau kopā ar lēpa turētāju. Piemēram, 1258.g. Kurzemes bīskaps izlēpoja gabalu zemes ar pļāvām, ūdeņiem, mežiem, kas palika kopīgai lietošanai (die der gemeiner nut to horen) (8, Abt.1, Bd.1, N 332). 1291.g. tika sadalītas dažas Kursas zemes starp Kurzemes bīskapu un domkapitulu; lielais Oktes mežs (magna silva de Octen - pie Durbes ezera) palika kopīgai bīskapa, domkapitula un viņu ļaužu (zemnieku - V.P.) izmantošanai (8, Abt.1, Bd.1, N 540). 1345.g. Rīgas pilsēta pārdeva ordenim dažus īpašumus, tai skaitā zemi starp Bertolda dzirnavām un Mazjumpravu ar visām tiesībām, izņemot ciršanas tiesības (holtinghe), kas visiem kopš seniem laikiem ir brīvas (9, Bd.1, N 67). Tātad grunts, uz kā mežs auga, kļuva par pircēja īpašumu, bet ciršanas tiesības palika kopējas.

Taču zemju sadalīšana starp arhibīskapu, bīskapiem, ordeni, Rīgas pilsētu, zemju piešķiršana domkapitulam, klosteriem, tāpat izlēpošana, iekūlāšana, pirkšana-pārdošana, maiņa sarežģīja īpašuma tiesības un līdz ar to arī mežu

izmantošanas tiesības. Ordenis, arhibīskaps un bīskapi, Rīgas pilsēta, domkapituls, klosteri centās izslēgt svešus, cita kunga ļaudis no tiesībām uz saimnieciskiem objektiem savās teritorijās. Par to ir ziņas jau no XIII gs. sākuma. 1226.g. dokumentā, kurā aprakstītas pāvesta legāta Modenas Vilhelma šķīrējtiesas novilktais robežas starp Rīgas pilsētu un Daugavgrīvas klosteri, teikts, ka klostera novadā nevienam citam nav tiesības vākt apiņus, ganīt lopus, cirst ozolus, izņemot kuģu remontam. Bet klostera īpašumos Daugavas kreisajā krastā ozoli paliek tikai klostera vajadzībām (11, Nr. 124). Aizliegums speciāli uz ozoliem liecina par to, ka tiem jau šajā laikā bija īpaša vērtība, kas ļoti svarīgi Rīgas apkārtnē sakarā ar kuģniecības attīstību un celtniecības darbiem.

1349.g. izraisījās strīds starp ordeņa Salaspils lībiešiem un Rīgas pilsētu par lībiešu bišu kokiem, kas tagad ietilpa pilsētas novada mežā. Lībieši atsaucās uz savām senajām tiesībām un uzsvēra, ka šie bišu koki pastāv no seniem laikiem. Turpretim Rīgas pilsēta to apstrīdēja un norādīja, ka vecie koki esot aizgājuši bojā un lībieši ierīkojuši jaunus. Ordeņa mestra šķīrējtiesa pieņēma kompromisa lēmumu: lībieši patur esošos vecos un jaunus bišu kokus, tiem ir tiesības ierīkot arī jaunus kokus, taču $\frac{1}{3}$ medus un vaska jāatdod pilsētai (9, Bd.1, N 71). Tātad Rīgas pilsēta vairs neļāva lībiešiem brīvi izmantot savos mežos vīpu senenās tiesības, jo tie bija cita kunga (ordeņa) ļaudis.

Zemes kungi sākumā neuzdrošinājās pārāk stipri aizskart vietējo iedzīvotāju tiesības un tāpēc, neskatoties uz tendenci tās ierobežot, tomēr XIII un XIV gs. dokumentos parasti sastopam šo tiesību apstiprinājumu, gan tikai attiecībā uz saviem ļaudīm, cenšoties izslēgt no tām cita kunga ļaudis. 1380.g., piemēram, ordenis apstiprināja Ropažu lībiešiem vīpu vecās tiesības izmantot mežus (in den busche de vryheit scoelen bruken) Krievupes rajonā līdz Siguldas robežam un ap Jugla līdz Ulbrokai un pie Ikšķiles, lestrādāt tīrumus, atbrīvojot platības pļāvām, ierīkot bišu kokus (9, Bd.1, N 109). Tādējādi vietējie iedzīvotāji vēl

XIV gs. beigās saglabāja plašas koplietošanas tiesības ordeņa mežos, protams, tie bija ordeņa pavalstnieki. Par to liecina arī jau minētie 1492.g. apstiprinātie noteikumi ordeņa Mežotnes, Iecavas un Bauskas zemniekiem (skat.34. lpp.). Turklāt šķiet, ka šini gadījumā nav ierobežotas pat tiesības cirst ozolus, jo minēti mucu koki un mucu dēliši. Svarīgi arī tas, ka noteikumi attiecas uz XV gs. beigām, kad ierobežojumi visur jau bija stingri.

Lēnis, kurā sāka veidoties muiža, sastāvēja no tajā ietilpstošo ciemu un muižu novadiem un starp tiem esošo brīvo, agrāk nevienam nepiederušo starpnovadu mežiem, purviem u.c. ar tur iekoptām ārēm, salām (22, 144.lpp.) - ar pļavām, ganībām, līdumiem, bišu kokiem u.c. saimnieciskiem objektiem. Bieži tos bija ierīkojuši ļaudis, kas tagad ietilpa cita lēņa turētāja lēnī. Lēņa valditājs nevelējās, ka cita kunga ļaudis izmanto savas koplietošanas tiesības tagad jau viņa lēņa teritorijā. Ja sākumā šīs tiesības uz vecajiem objektiem vēl neaizskāra vai centās apmainīt, tad jaunus ierīkot jau aizliedza. Senās koplietošanas tiesības paturēja tikai paša zemnieki.

Sakarā ar to, ka mežu izmantošana teritoriāli arvien vairāk tika ierobežota ar viena lēņa robežām, bieži bija gadījumi, kad kādai muižai ar tas zemniekiem, īpaši sīkajiem subvasaļiem un ordeņa vasaļiem, kam lēnis parasti bija neliels, kā arī biežāk apdzīvotās vietās trūka malka un būvkoki. Tāpēc daudzos muižu dokumentos parādās ciršanas tiesību piešķiršana atsevišķiem lēņu turētājiem, pilnētām u.c. Šīs tiesības parasti bija ar ierobežojumiem, kam bija dažāds raksturs.

Pirmie ciršanas tiesību piešķiršanas gadījumi sastopami jau XIII gs. Tā, piemēram, 1255.g. ordeņa mestra līgumā ar Rīgas rāti rīdziniekiem tika piešķirtas tiesības bez īpašas ordeņa atļaujas cirst ordeņa mežos malku apkurei, kā arī plēst lūkus pusjūdzi ap Kapiera ezeru un visu to transportēt no Kapiera ezera pa Sloceņi un Lielupi uz Rīgu. Līgums noliedza cirst ozolus, būvkokus, bišu kokus (11, Nr. 412). Šīs tiesības saglabājās arī turpmāk: 1330.g. ordenis tās apstiprināja un vēl teritoriāli paplašināja (8, Abt.1,

Bd.2, N 744). 1430. un 1433.g. sakarā ar šo privilēģiju izcēlās asas domstarpības - ordenis apsūdzēja Rīgas namniekus par to, ka tie bija pārkāpuši savas tiesības un cirtuši būvkokus, no kuriem pilsētā ceļot mājas (8, Abt. 1, Bd.8, N 615, 711).

1385.g. arhibīskaps piešķīra Limbažiem Rīgas pilsētas tiesības. Malku pilsētnieki varēja cirst arhibīskapa "galda muižā", bet būvkokus - ar arhibīskapa landfogta atļauju un pilnvaru (9, Bd.1, N 117). 1435.g. arhibīskaps vienojās ar ordeni par tiesībām Lielvārdes un Kokneses piļu vajadzībām brīvi cirst būvkokus un malku ordeņa mežos Daugavas kreisajā krastā (8, Abt.1, Bd.8, N 1019). Šīs tiesības apstiprināja arī 1451.g. (1, Bd.1, N 537). Minētajos gadījumos viens kungs piešķīra tiesības otram zemes kungam, tāpat pilsētai cirst kokus savos mežos.

Ordenis un arhibīskaps ciršanas tiesības savos mežos piešķīra arī atsevišķiem vasaļiem. 1501.g. ordeņa mestrs piešķīra Tiepeles (Witkop) muižas īpašniekam H.Tepelam ciršanas tiesības ordeņa Trikātas mežos. Dokumentā ir piebilde, ka jau Vilbaldam no "Witkop" (tātad vēl pirms 1501.g.) bija tiesības cirst minētajos mežos būvkokus, malku un lietaskokus gan savām, gan savu zemnieku vajadzībām (3, Bd.1, N 614). Tās bija plašas tiesības, varbūt izskaidrojamas ar to, ka ap Trikātu bija lieli meži, kā to liecina revīzijas dati (sk. 37.lpp.). Parasti piešķīra tikai nepieciešamo būvkoku un malkas ciršanas tiesības, dažkārt visai tālos mežos. Piemēram, 1530.g. arhibīskaps atjaunoja J.Krīdeneram un viņa bērniem Rozbeķes pils vajadzībām brīvas malkas un būvkoku ciršanas tiesības arhibīskapa mežos Turaidas novadā (9, Bd.2, N 498). Diezgan bieži bija gadījumi, kad ciršanas tiesības piešķīra vasaļim, bet viņa zemnieki tika izslēgti no šīm tiesībām. Piemēram, 1530.g. arhibīskaps atjaunoja (tātad pastāvēja jau agrāk) R.Orgem, Urgas (Idel, Orgishof) īpašniekam, tiesības arhibīskapa Salacas un Korbas mežos cirst malku un būvkokus muižās, bet ne viņa vai citu zemnieku vajadzībām, turklāt tādā veidā, lai nekaitētu arhibīskapa un viņa zemnieku līdzīem. Ja Orgem vajadzīgi būvkoki, tad

jāpiesakās bīskapa Salacas pils muižkungam, kam jāierāda vieta, kur cirst (9, Bd.2, N 513). 1536.g. privilēģija tika atjaunota dēlam F.Orgem, bet te norādīts, ka ne tikai būvkokus, bet arī malku var cirst tikai tur, kur arhibīskapa muižkungs katru reizi ierādīs (9, Bd.2, N 679). Tās ir stipri ierobežotas un regulētas tiesības.

Parastāki bija gadījumi, kad ciršanas tiesības piešķīra nevis atsevišķi, bet jau reizē ar lēpa izlēpošanu. Arī te attiecībā uz šīm tiesībām ietverti dažādi noteikumi un ierobežojumi. 1549.g. arhibīskaps izlēpoja J.Butleram Piebalgas novadā stroijgabalus, kā arī tiesības cirst arhibīskapa mežā būvkokus un malku savām un savu zemnieku vajadzībām, bet tā, lai nekaitētu Piebalgas pils interesēm (12, Nr.288). 1465.g. ordeņa mestrs izlēpoja H.Švarhofam īpašumus Gaujienas pils tuvumā; 1517.g. lēni vēlreiz atjaunoja, papildinot ar malkas un būvkoku ciršanas tiesībām ordeņa mežā, bet tikai muižas un ne zemnieku vajadzībām un tā, lai nekaitētu ordeņa zemnieku zemei (9, Bd.2, N 241). Tātad zemnieki no šīm tiesībām izslēgti.

Bija diezgan daudz gadījumu, kad vienam vasalim un tā zemniekiem bija tiesības cirst kokmateriālus otra vasaļa mežā. 1518.g. Mujāņu H.Rozena divu ciemu - Kalmēnu un Vecķeņu - zemniekiem bija tiesības cirst malku savām vajadzībām Augstrozes K.Rozenam piederošajos "Ropenhove" mežos, bet tā, lai neradītu zaudējumus K.Rozenam un tā zemniekiem (9, Bd.2, N 282). 1544.g. starp abām pusēm izcēlās strīds, kā rezultātā tiesības tika papildinātas: ja abu ciemu zemniekiem nodegtu ēkas, tad tie minētajos mežos var cirst arī būvkokus, gan tikai ar īpašnieka atļauju un, saudzējot ozolus Augstrozes pils vajadzībām (9, Bd.2, N 1088).

Ir vairākas īpašumu pārdošanas aktis, kur bez zemes gabaliem pārdeva arī ciršanas tiesības cita feodāļa mežā. Tā 1517.g. kāds H.Vele (Welo) pārdeva R.Gutslefam Dikļu (Pahlen) muižu ar dažādiem objektiem, kā arī kopīgas malkas ciršanas tiesības G.Pālena mežā (9, Bd.2, N 229). Šāda prakse bija nedroša, izraisījās pastāvīgi strīdi par tiesībām.

Ļoti ilgstoša prāva jautājumā par ciršanas tiesībām izraisījās starp Liepupes (Pernigel) Rozenu un Vecmuižas (Susseka) Fitinghofu. 1467.g. J.Ikskils bija pārdevis H.Koškulam Liepupes muižu un citus īpašumus, kā arī brīvas malkas, būvkoku un citu koku ciršanas tiesības H.Fitinghofa mežos (9, Bd.1, N 435). Vēlāk Liepupe nonāca Rozena rokās un 1518.g. izraisījās prāva, kas ilga vairāk nekā 30 gadus. 1518.g. Liepupes Rozens iesūdzēja tiesā Vecmuižas Fitinghofu par to, ka tas aizliedzis viņa zemniekiem cirst malku savos mežos. Esot vairāki dokumenti, kas pierādot, ka Rozenam šeit ir brīvas ciršanas tiesības. Fitinghofs to apstrīdēja un piebilda, ka šīs tiesības attiecoties tikai uz Liepupes muižas vajadzībām, bet nevis uz tās zemniekiem (9, Bd.2, N 273). 1543.g. jaunais Fitinghofs jau gandrīz bija gatavs izlīgt ar noteikumu, ka Rozens un tā zemnieki drīkst cirst viņa mežos tikai ar viņa piekrišanu (9, Bd.2, N 948). Fitinghofs apgalvoja, ka Rozens no viņa meža vedis baļķus uz Limbažiem, kur tos izmantojis celtniecībā (9, Bd.2, N 927, 1026). Daudzo liecnieku liecības bija pretrunīgas. Izrādās, ka Rozens partiju koku pievedis jūrmalā pludināšanai uz Rīgu un 22 lielus ozola baļķus aizvedis uz kokzāģētavu (7, 13.l., 6.-7., 30.-35.lpp.). Tālāk strīds turpinājās par to, kādus kokus ir tiesības cirst un kādus nē. 1549.g. arhibīskapa šķīrējtiesa nosprieda, ka Rozens Fitinghofa mežos var cirst būvkokus un malku savas muižas, bet ne zemnieku vai kādām citām vajadzībām (7, 13.l., 70.lp.). Rozens ar to nesamierinājās un pārsūdzēja ķeizarkambartiesā Vācijā (7, 13.l., 225.lp.).

Līdzīgi prāvosenās gadījumi muižu dokumentos sastopami visai bieži. Sakarā ar vairākkārtēju pārdošanu, izlēpošanu, iekūlāšanu, mantojuma sadali mainījās īpašnieki, tiesības izveidojās ļoti sarežģītas, dokumenti nozuda vai tika pazaudēti tišām. Piemēram, 1513.g. J.Pālenš apstrīdēja H.Kurvera ciršanas tiesības viņa mežā. Tika nolemts, ja Kurvers gada un vienas dienas laikā varēs šīs tiesības ar dokumentiem pierādīt, tad viņš varēs arī turpmāk tās izlietot un Pālenš vairs nedrīkstēs to traucēt (9, Bd.2,

N 157).

Bieži diviem foodājiem bija kopīgs mežs, parastāk tādi gadījumi bija radniekiem, dēliem, brāļiem: dalot mantojumu, mežu atstāja kopīgu. Piemēram, 1542.g. J. un B.Orges sadalīja mantojumu, bet meži palika kopīgi un neviens te nedrīkstēja bez otra piekrišanas kādam izdot kokus (9, Bd.2, N 887). Tai pašā gadā kāds H.Plāte noteica savu divu dēlu daļas, bet mežs palika kopīgs, kur abas puses varēja cirst savām vajadzībām baļķus un malku, bet tā, lai nekaitētu otra līdumiem (9, Bd.2, N 895).

Neskatoties uz to, ka šādos gadījumos dokumentā bija ietvertas regulācijas, tās bija visai nekonkrētas un bieži izraisījās strīdi, īpaši pēc tam, kad mainījās īpašnieki. Piemēram, 1544.g. Aderkasu (Fistel) Ungorna atraitne iesūdzēja J.Plāteru par to, ka tas ļaunprātīgi izmantojot savas tiesības kopīgajā mežā: esot uzaris vecaines un stipri izcirtis mežu (de holtinge verwostet) (9, Bd.2, N 1019). 1440.g. izraisījās strīds starp arhibīskapa lielvārdes pils ļaudīm un Rīgas sieviešu klosterim piederošo "Pepolte" ciemu par tiesībām kādā kopējā mežā, kas apzīmēts kā "meddel-wiltnisse". Strīdu noregulēja, stingri reglamentējot kopējā meža izmantošanu: abām pusēm noteica vienādas tiesības uz bišu ganībām, bišukokiem, medībām un malkas ciršanu, bet iestrādāt tajā laukus un pļavas drīkstēja tikai klostera ļaudis, un lielvārdieši tam nedrīkst pretoties (9, Bd.1, N 302).

Viss iepriekš apskatītais materiāls ir visai daļrunīgs. Tas liecina, ka jau XIII gs. mežs atsevišķos gadījumos figurēja kā vērtība, pareizāk sakot, ne mežs kopumā (grunts ar tur augošu mežu un tā vērtībām), bet atsevišķi tā objekti: bišu koki (individuāls īpašums jau sen pirms vāciešu ienākšanas), ozoli, būvkoki, malka. XV-XVI gs. praktiski visos muižu dokumentos mežam veltīta lielāka vai mazāka vērtība. Mežs kopumā gan vēl ļoti reti parādās kā atsevišķu darījumu objekts. Parasti mežu izlēpoja vai pārdeva kopā ar muižu un citiem objektiem. Piemēram, 1418.g. ordeņa mestrs izlēpoja Ventas (Winda) draudzē kādam Frālem zemes gabalu, kā arī mežu, sauktu par "Ihwirpen" (8, Abt.

1, Bd.5, N 2268). 1519.g. kāds H.Kazbeks pārdeva M.Netke-
nam savus īpašumus Salacas draudzē, tai skaitā "Mōlskul"
pagastu ar tāda paša nosaukuma mežu (9, Bd.2, N 306). Tur-
pretim ciršanas tiesību piešķiršana, pārdošana sastopama
ļoti bieži.

Materiāls rāda, ka jau XIII gs. bija dažādi ierobežoju-
mi agrāk brīvajā mežu izmantošanā, gan vēl tikai Rīgas ap-
kārtņē. XV-XVI gs. dokumentos parādās diezgan daudzveidī-
gas mežu izmantošanas regulatīvas normas, īpaši gadījumos,
kad kādam muižniekam, pilsētai u.c. tika piešķirtas cir-
šanas tiesības citam piederošā mežā. Vairums gadījumos
tās ierobežoja ar būvkokiem un malku kā visnepieciešamāka-
jiem meža materiāliem, bet dažkārt tikai ar malku vien.
Bieži vien būvkokus, reizēm arī malku varēja cirst tikai
ar speciālu atļauju un ierādītās vietās. Dažreiz ciršanas
tiesības ierobežoja noteikums: "lai nekaitētu muižai",
"lai nesagādātu zaudējumus muižas un zemnieku līdumiem" un
tml. Parasti ciršanas tiesības ietvēra noteikumu: "tikai
savām vajadzībām", "tikai muižas vajadzībām", "tikai savām
vajadzībām, bet ne pārdošanai".

Dokumentos bieži ir fikseti īpaši ierobežojumi zemnie-
kiem. Ir speciāli uzsvērts, ka ciršanas tiesības tiek pie-
šķirtas tikai muižai, bet ne tās zemniekiem, vai arī tiem
vajadzēja speciālu atļauju. Piemēram, 1498.g. mestrs pie-
šķīra H.Maidelim un tā mantiniekiem tiesības brīvi cirst
ordeņa mežā malku, būvkokus un kārtis savas muižas vaja-
dzībām. Šādas tiesības bija arī Maideļa zemniekiem, bet
tie varēja cirst tikai ar Pernavas komtūra piekrišanu.
Pie ciršanas nodrīkstēja pēt līdzī svešus zemniekus (9,
Bd.1, N 669). Ierobežoja arī līdumu lišanu mežos (3, Bd.1,
N 324, 681, 1121; 9, Bd.1, N 119).

XV un XVI gs. pirmās puses dokumenti uzrāda daudzus
strīdus par mežiem, robežu novilkšanu mežos. Dokumentos,
kas saistīti ar izlēpošanu, pirkšanu-pārdošanu, mantojuma
sadali u.c., gandrīz vienmēr ir stingri robežu apraksti,
tai skaitā arī attiecībā uz mežiem- cauri mežiem tika no-
vilktas stingras robežas, parasti ar krustu iezīmējot ro-
vilkta

bežkokus. Šādos gadījumos nereti nerēķinājās ar zemnieku senajām tiesībām uz viņu ciema novada mežiem. Par to liecina kāda prāva 1518.-1521.g. starp Pāles (Sepkull) muižu un Sucenu (Sutken) ciema zemniekiem. Pāles muižas īpašnieks pretendēja uz Sucenu ciema mežiem, ko it kā esot pircis kopā ar Pāles muižas mežiem, bet Sucenu ciema zemnieki liecināja, ka mežs kopš seniem laikiem pieder ciemam un nevienam citam. Izrādās, ka, pārdodot Pāles muižu, mežā nebija novilkta stingras robežas. Lai izbeigtu strīdu, arhibīskaps lika novilkt iezīmētas robežas mežā starp Sucenu ciema daļu un Pāles muižas daļu, pieaicinot klāt Sucenu ciema zemniekus (9, Bd.2, N 271, 317, 247).

Tas viss liecina, ka XV gs. otrajā pusē un XVI gs. pirmajā pusē mežs jau sastādīja noteiktu muižas vērtības daļu. Sakarā ar labvēlīgu tirgus konjunktūru un mežu pastiprinātu izmantošanu, kas notika galvenokārt divos veidos: 1) mežu platību pārvēršana aramzemē, pļāvās, ganības, 2) kokmateriālu un citu meža materiālu izstrādāšana vietējam vajadzībai un pārdošanai, feodāļi tiecās nodibināt mežu izmantošanas monopolu.

No vēstures avotiem izriet, ka Livonijas laikā vēl nevar runāt par mežu likumdošanu, par mežsaimniecību, kas tver mežu pārvaldes organizāciju, mežu izmantošanas regulāciju, mežu aizsardzību un atjaunošanu. Dažādiem rīkojumiem ko izdeva zemes kungi vai kas tika pieņemti kārtu sanāksmēs, tāpat privātajiem noteikumiem bija gadījuma raksturs. Par kaut cik regulāru mežu likumdošanu Latvijā var runāt sākot ar XVII gs. vidu. Krievijā tas vērojams ap to pašu laiku (32, c.18; 19, c.279), Vācijā - agrāk, XVI gs. pirmajā pusē (20, S.102).

Tomēr Livonijas laikā vērojami daži mežu pārvaldes organizācijas pirmsākumi. Pastāvēja vesela rinda dažādu ar personu, kas organizēja un uzraudzīja pļū un muižu saimniecību, starp citu kontrolēja arī mežus un to izmantošanu. Piemēram, Salacgrīvas pils mežu izmantošanu regulēja muižkungs (landtknecht, ambthman), kas deva ciršanas atļaujas un ierādīja ciršanas vietas (sk. 44.lpp.), Limbažu pils sētai atļaujas cirst arhibīskapa mežos būvkokus izdeva

landfogts (sk. 43.lpp.), Turaidas mežos vietas balķu ciršanai ierādīja Turaidas pils pilskungs (Hauptmann) (7, 16.l., 59.lp.). Privātmuižās mežus uzraudzīja cilvēki, kas blakus tam veica vēl citus pienākumus, piemēram, krodznieki (XVII gs. šādi gadījumi bija parasta parādība), dzirnavnieki un tml. Piemēram, Vecmuižas Fitinghofs mežus XVI gs. pirmajā pusē uzraudzīja dzirnavnieks (meiner moller, welcher meine wiltnus gewacht) (9, Bd.2, N 1026). XVI gs. beigās Rīgas pilsētas novada mežus pārziņāja īpaši mežu uzraugi (waldknecht) (21, 30.lpp.). Attiecībā uz Livonijas laiku šāda amatpersona avotos neparādās.

Beidzot apskatu, jāatzīmē, ka 1) izmaiņas mežu kopplatībā, izvietojuma nevienmērībā, koku stāvoklī un koku sugu īpatsvarā un 2) neorganizēti, stihiski radušās un līdz ar to raibās mežu izmantošanas regulācijas normas ir ļoti svarīgi iekšējās kolonizācijas rādītāji, kas visai jūtīgi reaģēja uz muižas un zemnieku saimniecisko iedarbību.

AVOTI UN LITERATŪRA

1. Akten und Rezesse der livländischen Ständetage / Bearb. von O.Stavenhagen u. Arbusow jun. - Riga, 1907-1933. - Bd.1.
2. Die Reccesse und andere Akten der Hansetage / Bearb. von G.Ropp. - Leipzig, 1883. - Abt. 2,-Bd.4.
3. Est- und Livländische Brieflade / Hrsg. von F.G.Bunge u. R.Toll. - Reval, 1856. - Bd.1.
4. Hildebrand H. Das Rigische Schuldbuch (1286-1352). - St. Petersburg, 1872.
5. Kämmerer-Register der Stadt Riga / Hrsg. von A.Bulmerincq. - Leipzig, 1909. - Bd.1.
6. Latvijas PSR Centrālais Valsts vēstures arhīvs. - 1392.fonds. - 1.apraksts.
7. Latvijas PSR Centrālais Valsts vēstures arhīvs. - 7402.fonds. - 2.apraksts.
8. Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Registern / Hrsg. von F.G.Bunge u.a. - Reval, 1853-1859. - Abt.1,-Rīga, Moskau, 1867-1914. - Abt. 2.
9. Livländische Güterurkunden / Hrsg. von H.Bruiningk

u. N. Busch. - Riga, 1908. - Bd.1; Hrsg von H. Bruiningk. - Riga, 1923. - Bd.2.

10. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym: Inflanty / Wyd. Jakubowski J. i Kordzikowski J. - Warszawa, 1915.

11. Senās Latvijas vēstures avoti / Izd. A. Švābe. - R., 1937. - 2. sēj., 1. burtn.

12. Vidzemes tiesību vēstures avoti 1336-1551 / Sast. A. Švābe. - R., 1941.

13. Zinātņu akadēmijas Vēstures institūta fotokopijas.

14. Bosse H. Der livländische Bauer am Ausgang der Ordenszeit (bis 1561) // Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. - Riga, 1933. - Bd.24.

15. Broda J. Inne formy użytkowania lasu // Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce. - Warszawa, 1965.

16. Broda J. Warunki rozwoju leśnej produkcji towarowej w Polsce // Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce. - Warszawa, 1965.

17. Дорошенко В.В. Очерки аграрной истории Латвии в XV веке. - Рига, 1960.

18. Dunstorfis E., Spekke A. Latvijas vēsture. - Stokholma, 1964.

19. Фалеев Н.И. Лесное право. - М., 1912.

20. Köstler J. Wald. Mensch. Kultur. - Hamburg; Berlin, 1967.

21. Liepiņa Dz. Agrārās attiecības Rīgas lauku novadā XVII-XVIII gs. - R., 1962.

22. Liepiņa Dz. Par ciema novadu Vidzemē // Arheoloģija un etnogrāfija: R. krāj. - R., 1978. - 12. laid. - 138.-160. lpp.

23. Mantel K. Arbeitsbereich und Aufgaben der internationalen forstgeschichtlichen Arbeit // Forstwissenschaftliches Zentralblatt. - 1964. - Jg.83. - Heft 3/4.

24. Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. - Riga, 1932. - Bd.23.

25. Pāvulāne V. Straupes draudzes iekšējā kolonizācija Livonijas laikā // Feodālisms Baltijas reģionā: Zin. rakstu krāj. - R., 1983. - 48.-100. lpp.

26. Pāvulāne V. Tirdzniecība ar meža materiāliem XVII-XVIII gs. - R., 1975.

27. Pāvulāns V. Satiksmes ceļi Latvijā XIII-XVII gs. - R., 1971.

28. Rigasche Stadtblätter. - 1818. - N 36; 1860. - N 44.

29. Серовайский Я.Д. О путях формирования феодальной собственности на леса и пастбища во Франкском государстве // Средние века. - М., 1969. - Вып.32. - С.48-60.

30. Серовайский Я.Д. Права Франкских королей на лес и развитие феодальной собственности // Средние века. - М., 1987. - С.212-219.

31. Smólski St. Dziesięć wieków człowieka z lasem na ziemiach polskich // Sylwan. - 1967. - N 6-7.

32. Шелгунов Н. История русского лесного законодательства. - СПб., 1857.

33. Szymański B. O potrzebie rozszerzenia badań z zakresu historii leśnictwa w Polsce // Sylwan. - 1967. - N 4.

34. Ślaski K. Lasy a osadnictwo // Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce. - Warszawa, 1965.

35. Švābe A. Latvju kultūras vēsture. - R., 1921. - 1.sēj., 1.d.

36. Zeida Ā. Kļiegļu un kalķu ceļi Latvijā feodālisma laikā // Vēstures problēmas. - R., 1962. - 5.laid. - 111.-182.lpp.

M.Caune

LIELĀS GILDĒS ELTERMAŅU GRĀMATA PAR RĪGAS UN TĀS FEODĀLO SENJORU ATTIECĪBĀM XVI GS. VIDŪ

XVI gs. vidus bija lielu sociālu un politisku notikumu laiks. Reformācija un Livonijas karš vēl vairāk saasināja Rīgas un tās feodālo senjoru attiecības, ietekmēja to risinājumu. Jau 1525.g. Valters Pletenbergs, izmantojot arhibīskapa autoritātes krišanas reformācijas notikumu rezultātā, izslēdza to no kundzības pār Rīgu. Mestrs anulēja dubultkundzību nosakošo Salaspils līgumu (1452.g.), atļāva sludināt luterismu un kā atlīdzību par to 1525.g. 21.septembrī saņēma rīdzinieku uzticības zvērstu. Arhibīskaps rīkojās aktīvi, lai atjaunotu savu kundzību: gan meklēja palīdzību ārpus Livonijas ķeizarskajā kambartiesā, gan centās diplomātiski pierunāt rīdziniekus. Taču arhibīskapam Tomasam Šēningam neizdevās piespiest Rīgu pakļauties. Viņa pēcnācējs arhibīskapa krēslā (kopš 1539.g.) Vilhelms bija Bre donburgas markgrāfs.

Prūsijas hercoga Albrehta jaunākais brālis, Polijas karaļa un Dānijas karaļa ģimenes radnieks. Pēc ilgstošām pārrunām ar rātes un ģilžu pārstāvjiem Ikskīlē un 1542.g. Limbažos viņam izdevās vienoties ar pilsētu par noteikumiem, ar kādiem rīdzinieki piekritīs dubultkundzības atjaunošanai: 1) arhibīskaps atzina ticības brīvību pilsētā; 2) ļāva pilsētai paturēt līdz nākošajam vispārējam koncilam katoļu baznīcai konfiscētos īpašumus un bagātības; 3) atcēla smagākās Salaspils līguma prasības; 4) apsolīja nenocietināt arhibīskapa pili pret pilsētu; 5) neapbūvēt Daugavas krastu pie savas pils u.c. (2, S.197-200). Vienošanās, kuras pamatprincipus izstrādāja rātskungs Kārds Durkops un sekretārs Johans Gīzlers (10, S.44), notika bez mestra ziņas un izsauca tā asus protestus. Tāpēc līgums nestājās spēkā vairākus gadus. Tikai pēc abu zemes kungu vienošanās 1547.g. notika kārtējā Rīgas pakļaušanās dubultkundzībai, kas šoreiz ilga 9 gadus - līdz t.s. koadjutoru karam starp Livonijas ordeņa mestru Heinrihu Galenu un Brandenburgas Vilhelmu, kurš pretēji 1546.g. Valmieras landtāga lēmumam bez mestra un kārtu ziņas bija uzaicinājis par savu koadjutoru Meklenburgas hercogu Kristapu, tādējādi ievērojami nostiprinot savas pozīcijas pret ordeni, kam pēc Vācu ordeņa likvidēšanās 1525.g. vairs nebija atbalsta ārpus Livonijas. 1556.g. 16.jūnijā sākās karš, kurā Rīgai bija jānostājas ordeņa pusē un jālauž arhibīskapam kā pilsētas feodālajam senjoram dotais uzticības zvērests. Tā kā kara sākumā sagūstītā Brandenburgas Vilhelma pusē nostājās viņa radnieks - Polijas karalis, tad ordeņa mestrs (tagad jau Vilhelms Firstenbergs) steigzās izlīgt ar arhibīskapu un bez rīdzinieku ziņas vienojās par dubultkundzības atjaunošanu. 1557.g. 12.oktobrī Doma baznīcā rāte un ģildes deva uzticības solījumu Brandenburgas Vilhelmam. Drīz pēc tam uzliesmojušais Livonijas karš likvidēja vietējās arhaiskās valstiņas un līdz ar to izbeidzās arī ordeņa mestra un arhibīskapa kundzība Rīgā.

Par šo notikumiem bagāto un dramatisko laiku saglabāju-

sies rinda stāstošo vēstures avotu, kuru autori bija paši rīdzinieki.

Sākot ar 1538.g., dienasgrāmatā dažādus notikumus Rīgā reģistrējis ilggadīgs un vadošs rātskungs Jirgens Padols (6). J. Padols fiksējis gan savu personīgo darbību, gan leodus iešanas sākumu Daugavā, gan patriciāta pārstāvju precības un miršanu, gan delegācijas uz landtāgiem, gan cenu svārstības u.c. Dienasgrāmata ļauj izsekot arī rātes un feodālo senjoru attiecībām, taču arī to apraksts parasti ir ļoti lakonisks.

Otrs rātes pārstāvis - sekretārs un notārs Johans Šmits savus pierakstus sācis tikai ar 1558.g. (4), kad visu uzmanības centrā bija Livonijas karš. Tomēr pat šajā situācijā rīdzinieku, arhibīskapa un mestra savstarpējās attiecības nebija zaudējušas savu aktualitāti un to pēdējos gados Šmits arī attēlojis.

Jau no zināmas laika distances 1571.g., ieradies Rīgā no Tartu, savus memuārus sāka rātskungs Francis Nienstede (5). Vips rakstīja arī par agrāko vēsturi, diezgan sīki pieskaroties XVI gs. notikumiem Rīgā, nosodot ordeņa mestra un arhibīskapa bruņoto konfliktu un visumā partejiski attēlojot rātes un gīlžu nostāju pret pilsētas feodālajiem kungiem.

Šo vēstures avotu vidū Rīgas Lielās gildes eltermaņu grāmata (3) ieņem īpašu vietu un vēstures literatūrā tiek vērtēta kā XVI gs. Rīgas vēstures nozīmīgākais avots (14, 35884 sl.), kas aptver 1540.-1566., 1568.-1573. un 1590.-1611.g.

Tās pirmajā daļā eltermaņi - notikumu laikabiedri daudz uzmanības veltīja Rīgas feodālās pakļautības pēdējiem 20 gadiem. Lielās gildes eltermaņi piedalījās rātes sēdēs un apapriodēs, ņēma dalību visās svarīgākajās Rīgas un tās feodālo senjoru sarunās par savstarpējo strīdīgo jautājumu noregulēšanu, tāpēc grāmatas autori zināja un varēja atspoguļot pilsētas vēsturisko situāciju diezgan pilnīgi.

Tā kā eltermaņus ievēlēja ik uz diviem gadiem un reizēm, galvenokārt sakarā ar iecelšanu rātē, tie mainījās pat biežāk, tādēļ ierakstus grāmetā 1540. 1560.g. veikuši 11 autori.

Dažāds bija viņu redzes loks un intereses. Ar viduslaiku cilvēkam raksturīgo pazemību katrs autors sāka savus ierakstus ar piezīmi, ka viņš amatā izraudzīts nepelnīti un citi ierakstus būtu veikusi labāk. Tā 1542.g. ievēlētais eltermenis Heinrihs Hake atzīst, ka viņam vajadzētu uzrakstīt, kādas sarunas un apspriedes viņa laikā notikušas starp zemes kungļiem un Rīgas pilsētu, lai viņa pecnācējiem eltermaņa amatā būtu zināma pieredze. Tie daudzie pirms viņa, rakstot par pamācošām lietām, bijuši ar asāku prātu un pieredzējušāki. Arī tie, kas nāks pēc viņa, būs pieredzējušāki un zinās labāk. Taču katram cilvēkam visas spējas nav dotas un tāpēc viņš savos ierakstos šīs noizlemtās lietas (ar reformāciju saistītos strīdus, jautājumu par arhibīskapa piedalīšanos kundzībā pār pilsētu -M.C.) atstājis mierā (3, S.10). 1559.g. eltermanis Pēteris Etke, novērtējot savus ierakstus, paskaidro, ka ne visu varējis labi uzrakstīt, jo "kancelejas lietas nav mācījies" (Ich heb vp de kontzeleye nicht wol gestüdert) (3, S.115). Reizēm autori aprakstīja notikumus, kas risinājušies pirms viņu nākšanas eltermaņa amatā, jo tā laika eltermanis vai nu nebija tiem pievērsis uzmanību vai aprakstījis nepilnīgi. Autoru maiņa un to speciālās izglītības trūkums noteica arī avota īpatnības - dažādu autoru priekšstati par to, kas grāmatā būtu fiksējams, atšķīrās. Tomēr pilsētas un tās feodālo kungu savstarpējo attiecību nozīmīgums un aktualitāte noteica, ka gandrīz noviens no eltermaņiem nevarēja apiet visai samezgotās Rīgas, arhibīskapa un ordeņa mestra attiecības XVI gs. vidū. Eltermaņi aprakstīja tās no Rīgas namnieku viedokļa, kas šajā laikā rātei un gildēm bieži bija atšķirīgs. Salīdzinot ar augstāk minētajiem avotiem, eltermaņu grāmatas autori notikumus aprakstīja detalizētāk. Viņi ne tikai fiksēja tos, bet arī aprakstīja, kā tie risinājās, reizēm pat pārstāstīja atsevišķu personu izteikumus.

Vēstures literatūrā, atspoguļojot Rīgas un tās feodālo senjoru attiecības, Rīgas Lielās gildes eltermaņu grāmatas ziņas ir izmantotas, tomēr fragmentāri, kā papildinājums reformācijas, koadjutoru un Livonijas kara priekšvēstures

attēlošanā (7, S.XVII-CXXVI; 12, S.220-237; 13, 243.-255.lpp.; 9, 104.-125.lpp.).

Šī raksta uzdevums ir parādīt, kas pilsētas, arhibīskapa un ordeņa attiecībās Lielās gildes pārstāvjiem bija liels svarīgākais, kā viņi tās attēloja un vērtēja. Tematiski avota sniegtās ziņas veido divas problēmu grupas: 1) pilsētas attiecības un konflikti ar tās feodālajiem kungiem ikdienā; 2) jautājums par pašu kundzību: arhibīskapa un ordeņa mestra dubultkundzību, mestra vienvaldību pār Rīgu vai iespēju atteikties no jebkuras pakļautības.

Pilnīgu ainu par feodālās kundzības izpausmēm eltermanu grāmata nedod. Tikai dažās grāmatā fiksētās pilsētnieku sūdzībās ordeņa mestram atspoguļojas konflikti, kas tiem radās ar ordeņa varas pārstāvjiem. Tā 1543.g. rīdzinieki sūdzējās par viņiem kaitējošo iepriekšuzpirkšanu (vorkope-ryge), kas notika ordenim piederošās ēkās pie Kubes kalna un Zosu ganībās¹ (3, S.12). 1553.g. bija sūdzība par Rīgas pils komtūra iejaukšanos pilsētas jurisdikcijā, tiesājot namniekus par darvas pirkšanu priekšpili no zemniekiem (3, S.68).

Neapmierinātība ar arhibīskapa kundzību izpaudās spīgtāk un saistījās ar arhibīskapa cīņu par reformācijas laikā ciesto zaudējumu kompensāciju (3, S.87, 88). Bija arī atsevišķi ar šo lietu nesaistīti konflikti; eltermanis Reinholds Germans diezgan lielu vērību veltīja gildes konfliktam ar Brandenburgas Vilhelmu sakarā ar graudu un ielsala neatļautu pārdošanu holandiešiem (3, S.80, 82).

Kaut arī bija gadījumi, kad pilsētnieki lūdza abiem feodālajiem senjoriem kā šķīrējtiesnešiem atrisināt savas iekšējās nesaskaņas², tomēr ieraksti grāmatā visvairāk rāda dubultās kundzības smagumu, abu feodālo senjoru iejaukšanās pilsētas iekšējās lietās. Tā 1554.g. janvāra landtā-

¹ Zosu ganības atradās vēlākās Maskavas priekšpilsētas rajonā.

² 1554.g. atzīmēts gadījums, kad konfliktu starp gildēm un meļgalvjiem, no vienas puses, un rāti, no otras puses, lūdz nokārtot feodālajiem kungiem (3, S.74).

gā Valmierē visas trīs pilsētas - Rīga, Tallina, Tartu - protestēja, ka "zemes kungi atklāti uzstājas pret veciem slavējamiem paradumiem, pret zvēresta noteikumiem (huldiges breue), privilēģijām, iekšējās kārtības noteikumiem (burspracke) u.c." (3, S.71).

Konkrēts gadījums par Rīgu aprakstīts 1554.g. 11.aprīlī, kad birģermeistars rātsnamā visiem namniekiem nolāsīja abu feodālo senjoru pārmetumus un prasības. Arhibīskaps un ordeņa mestrs protestēja 1) pret pilsētas valņa celtniecību un paplašināšanu, kas esot pretēji abu kungu rīkojumam un nākot viņiem par ļaunu; 2) pret svaru meistarā darbību; 3) pret brāģeriem, kas rīkojoties notaisnīgi un tūru rīcību ietekmējot dāvanas un kukuļi (gyffte vnde ghaffe) (3, S.78). Neskatoties uz to, ka pilsētnieki skaidroja feodālo senjoru pārstāvjiem, ka valnis nevienam nekaitē, bet ir "celts viņa ķeizarskajai majestātei un Romas valstij, arhibīskapam, ordeņa mestram un visai zemei par godu" un "posta gadījumam, ja iebrūk krievi" (3, S.78), tomēr uz kādu laiku valņa celtniecība bija jāpārtrauc. Arī par svāriem un brāģeriem pilsētnieki sniedza paskaidrojumus, ka pārmetumi ir nepamatoti (3, S.79).

Visvairāk uzmanības gramatas autori volta rīdzinieku cīņai pret Salaspils līguma uzspiesto dubultkundzību. Jau 1540.g. eltermanis Hanss Špenkhūzens stāsta, ka Ikšķilē starp arhibīskapu (1539.g. miruša Tomasa Šēninga pēcnācēju Brandenburgas Vilhelmu) un pilsētas pārstāvjiem notikušas 13 dienu ilgas sarunas, kas beigušās bez rezultātiem domkapitula pozīcijas dēļ. Domkapitula prasība atdot tam reformācijas laikā konfiscētos īpašumus nav ļāvusi pilsētai un arhibīskapam vienoties par abu turpmākajām attiecībām (3, S.4, 5). Ar Ikšķiles sarunām avotā iesākta feodālās kundzības jautājumu risināšana, ko hronoloģiski un arī problēmu ziņā var iedalīt trīs posmos: 1) no 1540. līdz 1547.g. - laiks, kad notika arhibīskapa cīņa par viņa kundzības atkārtotu atzīšanu un kas beidzās ar abu feodālo senjoru svinīgu iejāšanu Rīgā. 2) No 1547. līdz 1556.g. atēlotas pilsētnieku attiecības ar arhibīskapu un ordeņa mestru to dubultkundzības laikā. 3) No 1556. līdz 1561.g.,

kad izraisījās Livonijas ordeņa mestra un arhibīskapa bru-
gots konflikts, tad Livonijas kara sākums un rīdzinieku at-
brīvošanās no abu feodālo senjoru kundzības.

Pirmajā posmā visvairāk uzmanības pilsētas un arhibī-
skapa attiecībām velta 1546.g. atkārtoti par eltermani ie-
vēlētais Heinrihs Hake. Viņš spraksta arī šī jautājuma vēs-
turi iepriekšējos gados, cenšoties parādīt, ka ģildes nav
bijušas noskaņotas vienoties ar arhibīskapu. Visvairāk ap-
rakstītas sarunas, kas 1542.g. sēkās Limbažos, uz kuriem
arhibīskaps bija uzaicinājis tikai rātes pārstāvjus, bet
ģilžu vecākie tika iepazīstināti ar arhibīskapa "grību un
domām" (3, S.25). Grāmatā fiksētas atšķirības rātes un ģil-
žu vidokļos. Ģildes iebilda, ka ar arhibīskapu nevar ru-
nāt bez ordeņa mestra ziņas (3, S.25). Rāte, kurai pievie-
nojušies daži ģilžu vecākie, ļāvuši tam notikt.

Ievērojama loma Limbažu sarunās bija birģermeistaram Kor-
dam Durkopam, kurš vadīja rātes delegāciju un kopā ar rātes
sekretāru Johanu Gizeleru sastādīja iesniegumu arhibīskapam.
Limbažu līguma saturs grāmatā nav izklāstīts, tikai teikts,
ka Limbažu sarunās abas puses viencējās, ka pilsēta pakļau-
sies arhibīskapam, kas pieņems no rīdziniekiem viņam pie-
nākošos zvēresta pusi, bet zvēresta jautājumu galīgi iz-
lems sanāksmē Cēsīs (heren dach tho Wenden). Taču rāte un
arhibīskaps, liekas, baidījās, kā uz šo darījumu reaģēs
Livonijas ordeņa mestrs, jo, kad rakstītā vienošanās bija
jāapzīmogo, izrādījās, ka abām pusēm nav līdz zīmogu, un
vienošanās nestājās spēkā (3, S.26). Apzīmogošanu atlika
uz arhibīskapa svinīgās ierašanās laiku Rīgā. Eltermanis
grāmatā ierakstījis, ka ordeņa mestram Cēsīs par došanos
uz Limbažiem jau bijis uzrakstīts. Acīmredzot to bija iz-
darījušas ģildes.

Ordeņa mestra reakcija bija asa. Tikko pilsētas sūtņi
atgriezās no Limbažiem, viņš aicināja tos uz Cēsīm, pie-
prasot ņemt līdzi sarunu tekstu. Rāte šo prasību ģilžu pār-
stāvjiem noklusējusi. Tomēr, kā atzīmē eltermanis, ģildes
savā sanāksmē patstāvīgi pieņēmušas lēmumu doties uz Cē-
sīm. Raksturīgi, ka rāte uz Cēsīm nosūvējusi citu delegā-

ciju (izpēmums bija vienīgi rātes sekretārs Johans Gizers) nekā uz Limbažiem. Kad Cēsis mestrs jautāja par Limbažu sarunu saturu, rātes sūtīti atbildēja, ka viņi tur nav bijuši un norādījuši uz Johanu Gizeleru, kurš izvairīgi atbildējis, ka "lai nebūtu darīts pāri ordeņa mestram un arī labajai pilsētai, tad galīgi būtu jāvienojas 1546.g. landtāgū" (3, S.26). Līdzīga satūra rīkojumu dovis arī mestrs: pilsētai un arhibīskapam neko neuzsākt, bet gaidīt landtāgu. Taču arhibīskaps prasīja, lai zvērēšana notiek ātrāk, jo landtāga gaidīšanu viņš "nospējot iztūret" (3, S.27). Jautājumā par zvērēšanu pilsētas pārstāvjiem nebija vienprātības: gilde uzskatīja, ka jāgaida landtāgs, bet rāte bija gatava zvērēt nekavējoties.

Tālāk Heinrihs Hake apraksta taktiku, kādu izmantoja rāte un gilde, arhibīskaps un mestrs, lai panaktu savu. Rāte centās neutralizēt gilžu opozīciju, nolasot t.s. Limbažu līguma tekstu novis abām gildēm, bet no rātsnama "visiem vāciem un nevāciem, visiem namniekiem, kas zvēr un nezvēr", lai uzzinātu to viedokli (3, S.27). Gilžu vecākie bija spiesti pieļaut šādu jauninājumu ar iebildēm, ka tikai pēc tam, kad paši iepriekš tekstu būs dzirdējuši, jo neapspriedis to ar "tukšu pūli" (lossen huopen) (3, S.27). Galu galā rāte tomēr bija spiesta piekāpties un rakstu nolasīt abās gildēs, kas uzskatīja, ka raksts attiecas arī uz ordeņa mestru, un prasīja, lai rātes pārstāvji apmeklētu mestru un izskaidro visus pantus. Valmierā, uz kurieni pie mestra devās delegācija, mestrs vēlreiz deva rīkojumu sagaidīt landtāgu (3, S.28). Arhibīskaps kārtējo reizi nepiekrīta.

Savukārt 25.novembrī (Sv.Katrīnas dienā) Rīgā ieradās mestra sūtīti. Viņu vēstījumu eltermaņu grāmata apraksta šādi: ordeņa mestrs esot dzirdējis, ka visai kopienai nolasīts ķengu raksts, kur apsmiets mestrs un ordenis. Tāpēc mestrs prasa viņam nodot Limbažu sarunu rakstītu tekstu un sūtņiem darīt zināmus "ierosinātājus un sacerētājus" (de Styffters vnde Dichters) (3, S.28).

Gilde bija par Limbažu sarunu tekstu un tā sacerētāju

(Korda Durkopa un Johana Gizelera - M.C.) izdošanu, bet rāte - par delegācijas sūtīšanu pie ordeņa mestra. Taču mestrs no savas prasības par raksta un sacerētāju izdošanu neatkāpās, un rāte bija spiesta uzdot Johanam Gizeleram izgatavot vēl vienu teksta eksemplāru.

Taču dažas dienas vēlāk rāte ziņoja, ka ne Johans Gizelers, ne Kords Durkops pilsētā nav atrodamī. Arī māja, kur Durkops dzīvojis, bija tukša, rakstāmtelpā bija palikuši tikai Durkopa svārki. Rāte secināja, ka abi ir prom no pilsētas¹, par ko tā arī ziņoja ordeņa mestram. Mestrs pārmeta rātes sūtņiem, ka rāte bijusi "uz vienu roku ar Kordu un Johanu" (3, S.29). Tāpēc pēc Ziemsvētkiem ordeņa mestra sūtņi atkal ieradās Rīgā un prasīja "ierosinātājus un sacerētājus" izraidīt no rātes un, ja to vidū ir kāds no eltermaniem, tad tiem jāaizliedz nodarboties ar tirdzniecību un t.s. namnieku pārtiku (den scholde men wichte vnde wage vorbeyden vnde alle nerynge Entsetten) (3, S.30). Incidents beidzās ar to, ka rāte bija spiesta nodot līguma rakstīto tekstu ordeņa mestram.

Arhibīskaps, lai stiprinātu savas pozīcijas, cerēja iegūt atbalstu ārpus Livonijas. Grāmatā atzīmēts, ka 1545.g. Polijas karalis, acīmredzot atbildot uz arhibīskapa sūdzību, vēstulē rātei pieprasīja atdot reformācijas laikā garīdzniekiem un klosteriem atņemtos īpašumus un atkal atzīt arhibīskapa kundzību pilsētā (3, S.21, 24). Šajā gadījumā gildes ieteica rātei izlīgt ar arhibīskapu un zvērēt tam uzticību² (3, S.21). Vienlaicīgi arhibīskaps sūdzējās arī reihstāgam Špeierā, ka rīdzinieki, aizbildinoties ar evaņģēlisko mācību, ignorē viņu kā to "dabīgo kungu" un negrib zvērēt tam uzticību (3, S.21, 24). Arhibīskaps prasīja reihstāgā pieņemt stingru nostāju pret Rīgu. Taču firsti, ņemot vērā visai sarežģīto stāvokli pa-

¹ Tālāk pastāstīts arī par bēgļu turpmāko likteni, to uzturēšanos pie arhibīskapa Raunā, tad Kēnigsbergā un Durkopa nāvi Lībekā 1546.g., kur tas bija ieradies, lai sūdzētos imperatoram.

² Turpmākajos gados grāmatā Polijas karaļa nostāja neparādās.

šā Vācijā, kategorisku lēmumu nepieņēma. Saksijas kūrfirsta, Hesenes landgrāfs u.c. ierosināja abu pušu pārstāvjiem atbraukt uz Lībeku un tur izlemt, kā nokārtot lietu starp arhibīskapu Vilhelmu un pilsētu tā, lai abas puses būtu apmierinātas un nonāktu pie miera (3, S.22).

Arhibīskapa kundzības jautājuma atrisināšana notika, kā to bija prasījis mestrs, Valmierā 1546.g. landtāgā. Tē rāte un ģildes izstrādāja vienotu pozīciju. Heinrihs Hake atzīmē, ka par atsevišķiem punktiem ļoti daudz spriests, sevišķi par tiem, kas attiecas uz arhibīskapu, "lai dotu viņam kundzību" (3, S.31). Arhibīskaps draudēja, ka, ja nepanāks pakļaušanos vienošanās ceļā, tad viņš brīdina visu zemi, ka panāks to ar spēku un varu. Landtāgā nolēma, ka Rīgas lietā nesāks karu ar arhibīskapu, bet vienošies (3, S.31).

1546.g. 18.jūlijā mestrs aicināja pilsētniekus uz Valmieru. Tur ieradās tikai rātes pārstāvji. Notika 14 dienu ilga apspriešanās, bet "bez lielas jēgas", jo arhibīskaps un ordeņa mestrs paši jau galīgi bija vienojušies (3, S.33). Sarunās ar mestru Hermani Brigeneju arhibīskapam izdevās savas pozīcijas noturēt; grāmatā atzīmēts, ka arhibīskaps saglabājis to, kas panākts Limbažos (3, S.33).

Avotā netiek nopamatots, kāpēc šajā situācijā rāte un ģildes vienoti griezās pie ordeņa mestra, "lai tas mūs (pilsētu - M.C.) nepamet", jo pilsētniekiem "neesot iespējams arhibīskapu pieņemt kā senāk" (3, S.34). Jādoma, ka pilsēta kārtējo reizi centās sašķelt abus feodālos senjorus un tādējādi atvieglot dubultās kundzības slogu. Cēsīs mestrs pārmetis pilsētai necieņas izrādīšanu viņam un informējis sūtņus par paredzamām sarunām ar arhibīskapu nākošajā svētdienā Cēsīs, kad viņš tur ieradīsies kā viesis. Rātes rakstvedis, kas bija nosūtīts uz Cēsīm, varēja tikai ziņot, ka mestrs un tā amatpersonas noteikuši oktobrī tikšanos ar rīdziniekiem Bukultos, lai apspriestu ar uzticības zvēresta ceremoniju saistītos jautājumus. Pirmajā sanāksmē šeit tika paziņots, ka mestra vietā zvērestu pieņems tā koadjutors. Sarunām vajadzēja turpināties, bet, kad nākošajā reizē rīdzinieki ieradās, tur jau bija arhibī-

kaps un mestrs. Rīdziniekiem pārmeta, ka tie ir zemiski ļaudis (slichte lude), ka ar viņiem nerunās, un sūtīja tos prom (3, S.36). Abi zemes kungi paši nolēma iejāt Rīgā 1547.g. 27.janvārī.

Tālākie ieraksti grāmatā parāda gildes antipātijas pret arhibīskapu, pastāstot, ka pie Ikšķiles arhibīskapa ļaudis dažādi pazemojuši namniekus un ka gandrīz izcēlies bruņots konflikts (3, S.37). Arī abu feodālo senjoru iejāšanas ceremonijas diezgan pamatīgajā aprakstā autora simpātijas nebija arhibīskapa pusē: piektdienā pirms sveču dienas (27.janvārī) arhibīskaps ar svītu ieradīs Rīgā 600 zirgos - "lielos un mazos", bet "nākošajā dienā ordeņa mestrs un koadjutors ieradusies 1500 zirgos" - "stiprs un varens". Viņus pavadīja Harijas un Virijas bruņinieki. Sagaidītāju bija daudz - gan kājnieku, gan bruņotu jātnieku. Uzzinot, ka Rīgā tik daudz bruņotu ļaužu, "tie no Ikšķiles" (arhibīskapa vasaļi - M.C.) ieradusies vēl ar 200 zirgiem (3, S.37). Feodālie kungi godināti ar šāvieniem no torņiem, mūriem un uz ielām.

Pēc tam saskaņā ar iepriekš minēto vienošanos rātsnamā notika zvērēšanas ceremonija, un līdz ar to tika sankcionēta abu feodālo senjoru dubultkundzība un pamatos atjaunots Salaspils līgumā noteiktais stāvoklis (8, 73.lpp.).

Dubultās pakļautības laikā pirms Livonijas kara "Lielās gildes eltermaņu grāmatas" ierakstos joprojām galvenā uzmanība pievērsta Rīgas un arhibīskapa attiecībām. Tas arī saprotams, jo reformācijas rezultātā arhibīskapa laicīgā vara rīdziniekiem likās nepieņemama un, kā atzīmē eltermanis Baltazars Ganckaus, rīdzinieki zvērējuši Brandenburgas markgrāfam Vilhelmam tikai tādēļ, ka viņš ir arī laicīgs firsts (3, S.55). Minētais eltermanis, sākot ierakstus 1549.g., raksta, ka "ilgāk nekā 25 gadus pastāv kļūmīgas nesaskaņas starp arhibīskapu un domkapitulu, no vienas puses, un labo Rīgas pilsētu, no otras puses, un ka daudzās sanāksmes un sarunas (Dachuarde, handlyngs), kas šajā sakarā bijušas, maksājušas lielu naudu" (3,S.46). Naudas jautājums arī izvirzījās priekšplānā Rīgas un arhibīskapa attiecību attēlojumā. Eltermaņi to apraksta si-

ki, jo ģildēm kā galvenajām maksātājām tas bija vissāpīgākais.

Vēl īsi pirms dubultkundzības atjaunošanas arhibīskaps rakstīja rīdziniekiem, lai tie atdod Doma baznīcas kalumus - domkapitula īpašumus, atjauno arhibīskapa sētu vai izmaksā arhibīskapam 100 000 dālderus (3, S.35). Prasība tika atkārtota arī pēc zvēresta ceremonijas (3, S.37). Arhibīskaps sūdzējās arī Vācijas imperatoram un ķeizariņkajai kambartiesai, un arī tas rīdziniekiem "izmaksāja daudz naudas" (3, S.55). Jautājuma izlemšana notika 1551.g. februārī Valmierā landtāgā, kuru Ganckaus apraksta detalizēti. Arhibīskapa pārstāvji "spītīgi un augstprātīgi" turpināja prasīt 100 000 dālderus (3, S.56). Rīdzinieki centās lietu novilcināt un pārceļt uz divpusējām sarunām Limbažos. Sākās kaulēšanās, kurā arhibīskapa puse summu samazināja līdz 80 000 markām, tad līdz 70 000 markām, bet rīdzinieki savukārt "kā mazu dāvanu miera un draudzības dēļ" piedāvāja 5000 markas. Pēc "daudzām pārrunām un labiem padomiem" summu palielināja līdz 10 000 markām, kam no rātes "labiem draugiem" pievienoja vēl 2000 markas. Arhibīskaps palika pie sava. "Eltermaņu grāmatā" ierakstīta šāda rīdzinieku atbilde: "...arhibīskaps teicis, ka viņš gribot būt rīdziniekiem nevis stingrs kungs, bet žēlīgs tēvs, taču tas pēc viņa rīcības nav jūtams. Un tā kā rīdziniekiem nav pavēles naudu ne piedāvāt, ne dot, ne lieņēt, tad lieta jāpārceļ uz Limbažiem. Viņa galšībai vajadzēja gan rēdzēt, ka pilsētai ir maza rocība. Īsā laikā tā divas reizes degusi un cietusi citās nelaimēs, kas nākušas gan no iekšpuses, gan ārpuses. Arhibīskapam nevajadzētu prasīt naudu, ne lieņēt, ne dot, ja viņš negrib pilsētu galīgi ruinēt" (3, S.56). Kad arhibīskaps nepiekāpās, pilsētnieki ar "grūtu sirdi" (Swarmoth) piedāvāja 30 000 markas. Arhibīskaps atkal nepiekāpās. Tad Rīgas sūtņi prasīja pāģarinājumu sarunām, lai varētu atgriezties Rīgā un saņemt "lēģumus un pavēles", jo viņiem jāriķojas tā, lai "drīkstētu pilsētas vērtos atkal rādīt savas galvas" (kopwedder In de porte bringen dorsten) (3, S.57). Sarunas

nolema turpināt decembrī Doma baznīcā. 1551.g. decembrī (pirmdienā pēc sv. Lūcijas) Doma baznīcā sākās jaunas sarunas, kurās piedalījās Livonijas zemes kungu un Rīgas pārstāvji. Tagad arhibīskapa pārstāvji piekāpās līdz 30 000 markām, bet rīdzinieki "miera labad" piedāvāja vairs tikai 5000 markas, pēc tam palielināja summu līdz 10 000 markām un norādīja, ka arhibīskapa sūdzību dēļ keizarsiskajai majestātei viņiem arī jādod 18 000 markas¹. Sarunas atkal pārtrūka. Arhibīskapa sūtņi devās uz Ikskili ziņot par to Brandenburgas Vilhelmam, bet tas dusmīgi teicis: "Jums vajadzēja ņemt, ko varējāt dabūt, un mest mieru" (3, S.57).

Nākošajā dienā, kad sarunas atjaunojās, beidzot panāca vienošanos, ka pilsēta arhibīskapam no tagad prasītajām 20 000 markām dos 18 000 markas divos gados trīs reizēs, ik Lieldienās izmaksājot 6000. Pie kam gildes piespieda to samaksāt rātei no pilsētas Kemerējas naudas, "ko viņi (rāte - M.C.) ne sevišķi gribēja" (3, S.60).

1556.g. sāktie Jaspera Romberga ieraksti eltermaņu grāmatā ievada pilsētas un tās feodālo senjoru attiecību beigū posma attēlojumu, kurā ievērojamu vietu ieņēma t.s. koadjutoru karš.

Jau kara sākumā (1556.g. 19.maijā) ordeņa mestrs Heinrihs Gālens prasīja Rīgai no pilsētas līdzekļiem apmaksāt vienu landsknehtu rotu (fendelyn) (3, S.91). Rīdzinieki nonāca sarežģītā situācijā; saskaņā ar Salaspils līgumu abu feodālo senjoru kara gadījumā Rīgai bija jāslaglabā neitralitāte (1, S.568), un ordeņa mestra prasība, kā to norāda eltermaņa ieraksts, bija ar to pretrunā (3, S.95). Šajā situācijā namnieki gribēja sūtīt delegāciju pie abiem kungiem ar priekšlikumu, lai tie strīdu nokārto miera ceļā (3, S.92). Liekas, ka pilsētnieki šādai iespējai maz ticējuši, jo vienlaicīgi gildes un pēc tam arī rāte nolēma sist trauksmes zvanu un pulcināt algotņus.

¹ Par piedalīšanos Šmālkaldenes savienībā, kas 1548.g. cieta sakāvi karā pret Vācijas imperatoru. Rīga kara darbībā nepiedalījās (3, S.60).

Savukārt arhibīskaps griezās pie pilsētniekiem ar prasību ievērot tā tiesības un uzticības zvērestu (3, S.94). Taču rāte atbildēja, ka nereaģēs uz arhibīskapa vēstījumu, kamēr viņš nesaskaņos savu rīcību ar kapitulu un vasaļiem, kuru nostāja pilsētai bija svarīga.

Vairāki ieraksti grāmatā rāda, cik ļoti šis karš pilsētai bija uzspiests un kaitīgs. Jau algotņu vervēšanas sākumā un arī vēlāk domstarpības starp ģildēm un rāti izsauca jautājums par algotņu apmaksāšanu. Rāte apgalvoja, ka tai nav naudas (3, S.93, 95). Lai to iegutu, bija jālievēd jauni nodokļi (3, S.94, 102). Pilsētnieki pat gatavojās sūtīt pie abiem zemes kungiem delegātus, kas ziņotu, ka pilsēta "gribātu šai nabaga zemei un mums pašiem citus kungus un varas, kas ļautu baudīt... ilgu mieru" (3, S.94). Savukārt ordeņa mestram namnieki pārmeta, ka viņa prasība sūtīt pret arhibīskapu algotņus no pilsētas rāda, ka tam ir vienalga, ka pilsēta paliks tukša un ka šādos bīstamos laikos tam nav nekādas daļas gar pilsētu (3, S.95).

Lai neitralizētu rīdzinieku iebildumus par Salaspils līguma neievērošanu, ordeņa mestrs prasīja, lai pilsēta uzsaka arhibīskapam uzticības solījumu (3, S.96). Rīdzinieki pirmo reizi mestra un arhibīskapa dubultkundzības laikā nesteidzās atbrīvoties no saistībām pret arhibīskapu cerībā, ka tādā veidā varēs izvairīties no piedalīšanās karā. Grāmatas autorem šis solis šķita tik nozīmīgs, ka viņš sīki attēloja, kā apspriedās rāte, ģildes un namnieki par turpmāko rīcību un, tikai kapitula un vasaļu ietekmēti, izlēma zvērestu uzteikt, argumentējot savu soli ar to, ka arhibīskaps uzsācis konfliktu bez saskaņošanas ar viņiem (3, S.96). Ģildes prasīja, lai rāte šo lēmumu paziņo mestram Cēsīs. Pēc divām dienām - 12.jūnijā Cēsīs, vēlreiz apspriedušies ar kapitulu, bruņniecību un vasaļiem, rīdzinieki savu lēmumu 14.jūnijā darīja zināmu mestram, kas savukārt 15.jūnijā apsoliya ievērot pilsētas prasības, ka algotņu lielākā daļa uzturēsies nevis pilsētnieku mājās, bet priekšpili un ka rīdzinieki varēs brīvi nojaukt visas pilsētai kaitīgās ordeņa celtnes ārpusē (3, S.100).

Jūnija beigās mestrs piespieda Rīgu piedalīties kara-
gājienā uz Koknesi ar 600 karavīriem un kara tehniku (3,
S.101), bet 8.jūlijā doties uz Lietuvas robežu¹, no ku-
rienes pilsētnieku karaspēks atgriezās 29.augustā (3, S.
102). Tālāk ierakstu par kara beigu posmu un feodālo sen-
joru attiecībām eltermaņu grāmatā nav. Atzīmēts tikai, ka
vēl 1556.g. 10.augustā (sv.Labrenča dienā) ordeņa mestrs
apsolīja pilsētai, ka neuzsāks nekādas sarunas ar arhibī-
skapu un domkapitulu bez tās ziņas (3, S.102).

Par kara iznākumu, par Rīgas kārtējo pakļaušanu arhi-
biskapa un ordeņa dubultkundzībai grāmatā ierakstu nav².

1558.g. eltermanis Pēteris Otka, sākot ierakstus, atzi-
mējis, ka šis karš beidzies un ka tas būtu varējis labāk
izpalikt, un ka beidzies arī "miers starp livoniešiem un
maskaviešiem" (3, S.105). Visi tālākie ieraksti veltīti
Livonijas karam, kura laikā, kā to rāda ieraksti eltermaņu
grāmatā, rīdziniekiem gan bija jāpiedalās ordeņa karaspē-
kā (3, S.108, 111), bet zemes kungļi no savas puses neko ne-
darija pilsētas drošības garantēšanai. Grāmatā parādīts,
ka 1559.g., kad krievu karaspēks nonāca līdz Bukultiem un
Daugavgrīvai, pilsētnieki paši bija vienīgais karaspēks,
kas varējis aizstāvēt Rīgu: 400 algotņu un strēlnieku ar
bīdēm, 3000 namnieku, zeļļi u.c., vēl 2000 nevācu kalpi,
atradājošā tauta un zemnieki, bet pilsētā nebija ne jātnie-
ku, ne zirgu. Arhibīskaps bijis savā ēstā, bet tam bijuši
tikai 40 prūšu algotņi-jātnieki (Ruter), arhibīskapa koad-
jutors Meklenburgas Kristaps atradies vispār ārpus zemes,
bet mestra koadjutors Gothards Ketlers bijis pili ar apmē-
ram 50 vīriem (3, S.112). "Mums nebija neviens, kas varētu
atbrīvot Rīgu. Ordeņa mestrs Vilhelms Firstenbergs bija Cē-
sīs un turēja pie Cēsīm, Valmieras un Vilandes 2000 kara-
kalpus (3, S.113). Arī tālākie ieraksti pasvītro, ka arhi-

¹ Eltermaņu grāmatā un Jirgena Padela dienasgrāmatā ni-
nētie datumi nesakrīt.

² K.Metigs (12, S.237) attiecību noregulējumu ar arhi-
bīskapu attēlo pēc vēlāk sarakstītās Nienstedes hronikas,
kurā gildes attēlotas kā arhibīskapa atbalstītājas. Šāda
ģilžu pozīcijas attēlošana šķiet aršaubama.

bīskaps un ordeņa mestrs neveica neko pilsētas drošības labad, bet tikai izmantoja pilsētas ļaudis un līdzekļus: "... maksājumus karam katram vajadzēja dot no sava maka... Kungiem arī deva lielas kontribūcijas un aizdeva lielu naudu. Ar to maz kas ir panākts..." (3, S.115). "Es domāju, - raksta Peteris Otkē, - ka mūsu kungi no šausmām bija kļuvuši par vājiem un neveica nekādu pretošanos" (3, S. 114). Savus ierakstus nobeidzot, viņš raksta, ka "mēs nododam šo lietu visvarenā dieva aizsardzībā..., jo no abiem kungiem maz ko var prasīt (des wy van beiden vnsen g.h.ff. weinich vor moden sin) (3, S.115).

1560.g. eltermaņu grāmatā ierakstīts vecā-mestra Vilhelma Firstenberga atteikšanās vēstules teksts. Kundzība pār Rīgu tika nodota pēdējam livonijas ordeņa mestram Gothardam Ketleram (3, S.117). Ar to arī beidzās ieraksti, kas raksturo Rīgas attiecības ar feodālajiem senjoriem, un Gotharda Ketlera un Brandenburgas Vilhelma pēdējais kundzības gads grāmatā vairs nav atspoguļots.

Vērtējot Rīgas Lielās ģildes eltermaņu grāmatas sniegtās ziņas par Rīgas un tās feodālo senjoru attiecībām Livonijas pastāvēšanas pēdējos gados, jāpievienojas literatūrā izteiktajam augstajam ūi avota novērtējumam. Kaut arī tā autori reizēm nefiksē nozīmīgus pavērsienus arhibīskapa un ordeņa mestra kundzībā pār Rīgu (piemēram, 1557.g. dubultkundzības atjaunošanu, Gotharda Ketlera un Brandenburgas Vilhelma attiecības ar pilsētu pēdējā Livonijas pastāvēšanas gadā (4, S.55-56, 59-65, 91-93) u.c.), Rīgas Lielās ģildes eltermaņu grāmata izceļas pārējo stāstošo vēstures avotu vidū ar savu āpraksta pamatīgumu, autoru līdzdalību notikumos un to vērtējumu. Grāmata parāda, cik cieši Rīgas piesliešanas reformācijai bija saistīta ar vēlēšanos atvieglot feodālās kundzības jūgu.Savukārt feodālo senjoru rīcību mazāk noteica ticības jautājumi, bet vairāk gan apņēmība noturēt Rīgu savās rokās kā svarīgu ienākumu avotu. Apstākļos, kad Livonijas ordenis savas novājināšanās un Krievu valsts nostiprināšanās dēļ bija spiests izbeigt savu agresīvo ārpolitiku, ģildes vairāk nosliecās

atzīt mestra vienvaldību pār pilsētuka lētāko variantu. Savukārt Brandenburgas Vilhelma prasība atdot konfiscētos domkapitula īpašumus, baznīcas vērtslietas un izmaksāt viņam atlīdzību naudā vēl vairāk saasināja viņa un rīdzinieku (galvenokārt gilžu) attiecības. Pilsētnieku nostāja mainījās, kad tiem bija jāpiedalās koadjutoru karā, kas prasīja no Rīgas lielus līdzekļus. Šajā situācijā eltermapi parāda, ka rīdzinieki vilcinājās ar dubultkundzības uzteikšanu, jo dubultkundzība ļāva saglabāt neitralitāti feodālo senjoru savstarpējā karā. Vienlaicīgi avota autori pasvīto abu zemes kungu pilnīgo bezatbildību Rīgas drošības garantēšanā koadjutoru un Livonijas kara laikā.

AVOTI UN LITERATŪRA

1. Akten und Recesses der livländischen Ständetags. - Riga, 1929. - Bd.1, Liefer. 5.
2. Arndt J.G. Der Liefländische Chronik andrer Theil. - Halle, 1753.
3. Das Buch der Ältermänner grosser Gilde in Riga // Monumenta Livoniae antiquae. - Riga; Leipzig, 1844. - Bd.4. - S.1-320.
4. Die Aufzeichnungen des rigaschen Rathssecretars Johann Schmiedt zu den Jahren 1558 bis 1562 / Hrg. von A.Bergengrün. - Leipzig, 1892.
5. Franz Nyenstaedt's Livländische Chronik // Monumenta Livoniae antiquae. - Riga, 1839. - Bd.2. - S.29-128.
6. Jürgen Padel's und Caspar Padel's Tagebücher / Hrg. von H.J.Bötführ // Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. - Riga, 1884. - Bd.13. - S.291-434.
7. Napiersky C.E. Kurze Übersicht der älteren Geschichte der Stadt Riga // Monumenta Livoniae antiquae. - Riga; Leipzig, 1844. - Bd.4. - S.XVII-CXXVI.
8. Caune M. Rīgas pilsētas pienākumi pret feodālo senjoru 13.gs. - 15.gs. pirmā pusē // IFSR ZA Vēstis. - 1984. - Nr.2. - 66.-75.lpp.
9. Feodālā Rīga / Atbild. red. T.Zeids. - R., 1978.
10. Hollander A. Bürgermeister Konrad Durkop; Ein Beitrag zur rigaschen Reformationgeschichte // Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands. - Riga, 1904. - S.

11. Lenz W. Riga zwischen dem Römischen Reich und Polen-Litauen in den Jahren 1558-1582. - Marburg, Lahn, 1968.
12. Mettig K. Geschichte der Stadt Riga. - Riga, 1897.
13. Straubergs J. Rīgas vesture. - R., 1937.
14. Švābe A. Rīgas historiogrāfija // Latv. konvers. vārdn. - 1938. -18.sēj.

M.Svarāne

PATRICIŅIS J.K.BERENSS PAR RĪGU XVIII GS. REIGAS

XVIII gs. pēdējā ceturksnī sāka šķīboties viduslaiku tipa uz korporāciju privilēģijām balstītā kartība Vidzemes pilsētās; sevišķi to izjuta Rīga.

Līdz 1780.gadiem Rīgas tirgotāji un amatnieki eksistēja kā anahroniska saliņa Eiropas sociāli politisko un ekonomisko norišu jurā, kad daļā Eiropas bija uzvarejusi kapitālistiskā iekārta un citur feodālā kartība tika grauta vai apdraudēta. Anglijā, Nīderlandē bija uzvarejis brīvas konkurences princips, Francijā buržuāzija tiecas sagraut feodālo ražošanas veidu un ar to saistīto monopolu sistēmu, kas pildīja karaļa un muižniecības kabatas. Turpretim Rīga tirdzniecības un amatniecības monopols piederēja namnieku kopām, kas bija noslegušas Lielajā un Mazajā gildē; tās bija tiesīgas pat kavēt rūpniecības attīstību tajās nozarēs, ko par savu uzskatīja kāda no amatnieku cunftēm. Tiklab karaļiem, kā namnieku grupām piederonis monopols kavēja ražošanas spēku tālāku augšanu. Francija tas izraisīja buržuāzisko revolūciju, Krievijā, Austrijā apgaismotais absolūtais reformu ceļš tiecās novadīt eventuales ekonomiskus sastrēgumus mierīgas attīstības gultnē. Zināma nozīme šai procesā bija Eiropas domātājiem - apgaismotājiem, kas 17. un XVIII gs. pirmajā pusē un vēlāk meklēja izeju no strupceļa, meklēja jaunus ceļus pasaules sociālās, politiskās un ekonomiskās dzīves izpratnē. Apgaismotāju darbi kļuva pazīstami arī Rīgā. Ir interesanti pasekot, kāda bija no monopolistiskās namnieku dzīves ize-

gušā Rīgas literāta attieksme pret sava laika ekonomiskajām norisēm un idejiskajiem strāvojumiem. Zināmu ieskatu Rīgas tirgotāju elites uzskatos varam gūt no Rīgas literāta, bijušā rātskunga, ievērojamai tirgotāju dzimtai Bērensiem¹ piederīgā Johana Kristofa Bērensa (1729.-1792.) runas Rīgas bibliotēkas jaunās zāles (tagad. Kolonnu zāle Rīgas vēstures un kuģniecības muzejā) atklāšanā. Attiecīgi papildināta, runa tika izdota ar nosaukumu "Bonhomien" (Labestīgais) (1).

Šim sacerējumam kā Rīgas birģeru socialpolitiskās domas paudejam ir pievērsies vēsturnieks J. Zūtis darbā "Apcerējumi par Latvijas historiogrāfiju" (17). Tomēr viņš ir skāris to tikai vienā aspektā - par zemieku stāvokli un dzimtbūšanu, par tās izveidošanos un nepieciešamību to reformēt. Bērensa sacerējums visumā vēstures literatūrā nav apskatīts.

Bērensa interešu degpunktā bija Rīgas tirgotājs kā nozīmīgs faktors saimnieciskajā, kultūras un tikumības jomā.

¹ Bērenss Hanss Heinrihs (1643.-1701.) ienāca Rīgā no Rostokas bez jebkāda kapitāla un neilgā laikā ar veiklām tirdznieciskām operācijām ieguva ievērojamu bagātību - tirdzniecības kapitālu un nekustamus īpašumus. Bez nama iekāpilsētā XVII gs. 80.gados viņš nopirka plašo Āgenskalna muižas teritoriju. Viņa dēls Ārends (1687.-1747.) un mazdēls Kārlis (1725.-1789.) bija sava laika ievērojamākie eksporttirgotāji, laikabiedri viņus dēvēja pat par Rīgas tirdzniecības karaļiem. Ārenda dēls un Kārļa brālis bija rātskungs un tirdzniecības tiesas virstiesnesis - minētais Johans Kristofs Bērenss.

Pēc Kārļa Bērensa nāves dzimtas virieši ar tirdzniecību nodarbojās maz. Kārļa otrās laulības dēls, arī Johans Kristofs Bērenss (1775.-1831.), bija eļļas spiestuves īpašnieks, viņa rīcībā bija arī brīvs kapitāls. Viņa mantinieki bija pēcnāceji sieviešu līnijā. 1845.g. neprecējies nomira literāts Gotfrīds Bērenss (Hansa Heinriha Bērensa pēcnāceji ar priekšvārdu Gotfrīds atkartoti sastopami Rīgas administratoru un literātu sarakstos). Gotfrīda Bērensa un Johannas Sofijas dzim. Bērensas (abi Hansa Heinriha Bērensa pēcnāceji) dēls Kārlis fon Bērenss ieguva īpašumā Zeltgauskas un vēlāk Berzaunes muižu. Bērensu pēcnāceju rokās Berzaunes muiža bija vēl XX gs. sākumā.

Jāpiezīme, ka šeit aprakstītajai Bērensu dzimtai nav konstatējami nekādi radnieciski sakari ar Bērensiem-Kautenfeldiem, kas Baltijā ienāca no Kenigsbergas un jau 1752.g. viņi nopirka diecībtības dokumentus. Vēstures literatūrā šis alias dzimtas faktiski tiek jauktas.

J.K.Pērenss pats nav bijis tirgotājs, bet kā ievērojamai patriciešu dzimtai piederīgs literāts 15 gadus (1771.-1786.) bija ratskungs un no 1784.g. līdz 1786.g. - virstiesnesis kādas tirdzniecības tiesa, līdz Katriņas II reformu rezultātā šo tiesu likvidēja kopā ar kādu gaduimtiem ilgi pastāvējušo pilsetas aristokrātisko parvaldi. No skatuves bija junciet kādas rātei, kurās iekas bija gan administratīva, gan tiesas vara (pārsūdzības instance zemāko tiesu spriedumiem) un kurās vakances ratskungu nāves gadījumā kooptācijas veidā aizpildīja no patriciešu dzimtu locekļiem - tirgotājiem vai literātiem.

Laikā no 1785.g. līdz 1786.g. kāda pakāpeniski ieviesa Katriņas II 1775.g. izdoto guberņas nolikumu un 1785.g. "Tiesību un privilēģiju grāmatu Krievijas imperijas pilsetām". Šiem valsts unificēšanas un valsts ienākumu vairosānai domātiem pasākumiem kādas administrācija bija pretojusies, cik ilgi vien spēja. Tomēr kāda tika izveidota jauna nodokļu ievākšanas sistēma. Sekojot laika gāram, tika šķirta tiesas vara no administratīvās pārvaldes. Tika ieviesta voleta pilsetas parvalde - maģistratam piemita tiesas vara, bet Senbalsiņai domei - administratīva vara. Jāpiezīme, ka voletaju cenza bija stipri augsta un kompetences starp minētajām iestādēm nebija pietiekami strikti norobežotas. Turklāt par tam noteicējs bija carienes ieceltais gubernators (17). Liela un maza gilde bija likvidētas. Jaundibinātajās tirgotāju trīs gildes varēja iestāties jebkura persona, kas piederēja kādai no kristīgajām ticībām, bez tautību izšķirības, ja tā varēja nomaksāt noteiktajam tirdznieciskajam kapitālam paredzēto nodokli valstij. Tomēr katram gildes loceklim vajadzēja kļūt arī par kādas namnieku. Amatniecība katrai cunftei noteikta meistaru skaita vietā stājās kapitalismam raksturīgā brīva konkurence, neierobežojot amatnieku skaitu.

Vietniecības iekārta kāda pastāvēja 14 gadus (1785.-1797.)¹. Rīdzinieku attieksme pret to bija atšķirīga. Lie-

¹ 1797.g. Fāvels I atcēla vietniecības iekārta, taču saglabājās vairāki vietniecības laika jaunievedumi.

la daļa līdz šim monopola apstākļos profitējušo tirgotāju un pat amatnieku uzskatīja centrālās varas iejaukšanos viņu saimnieciskajā dzīvē un viņiem izdevīgajā pašpārvaldē, turklāt nerēķinoties ar tik daudzu "kronētu galvu" garantijām, par smagu apvainojumu un eventuālu izputināšanu.

Kā uz jaunā nolikuma piekritējiem laikabiedri norādīja uz personām no vidusslāņiem. Visu priekšgalā tika izvirzīts galdniekmeistars Jākobs Egers (miris 1796.g.). Jaunā pilsētas nolikuma dedzīgs aizstāvis bija Rīgas pirmās cukura manufaktūras nodibinātājs, vīnūznieka dēls Kristiāns Konrads Rāve (1762.-1803.), tatad topošās rūpniecības buržuāzijas pārstāvis (9, S.140, 142). Nešaubīgi, ka par šo nolikumu stāvēja turību ieguvušie Rīgas latvieši, kam kaut juridiski pavērās iespēja kļūt par tirgotājiem, kas viņiem kā latviešiem līdz tam bija liegta.

Dabiski, ka arī Johanam Kristofam Bērensam sāpīgs jautājums bija Rīgas tirgotāju stavoklis pēc tam, kad rātei valrs nebija tiesības noteikt Rīgas tirgotāju skaitu un sastāvu. Tapēc arī viņa runā par godu bibliotēkas telpu atklāšanai lielu vietu ieņem tieši šis jautājums. Baltijas vācu publicisti pieskaita J.K.Bērensu tām personām rīgā, kuru mērķis bija samierināt vecās un jaunās kārtības piekritējus (9, S.96-97). Viņš centās jaunajā nolikumā sa- skatīt tos momentus, kas tirgotājiem dod iespēju saglabāt to ekonomisko un politisko statusu, kā arī to dvēseles no- skapojuumu, kas viņiem bija pirms vietniecības ieviešanas rīgā. Kaut Vidzeme un Rīga bija iekļautas Krievijas valsts politiskajā strukturā, Bērenss deklarēja, ka uzskata sevi nevis par valsts, bet par pilsētas pilsoni. Nekas, kas at- tiecas uz pilsētu un viņa līdzpilsoniem (faktiski tikai uz tirgotājiem un literātiem), viņam neesot svešs. Turpre- tim vienaldzīgi pret to bijuši teologi, valsts ierēdņi, filozofi (1, S.52) - tie visi ir bijuši ienācēji, ko nav ieinteresējusi pilsētas labklājība, viņi nekad neesot ie- kļāvušies pilsoņu kopībā. Zemākie valsts ierēdņi vienmēr ir runājuši tikai par kroņa interesēm, kaut tās bijušas pretrunā ar vispārējo (lasī: privileģēto namnieku) lab- klājību.

Jau 1787.g. carienes Ketrīnas 25 gadu valdīšanai par godu uzrakstītajā raketā Bērenss formulēja savus uzskatus par Rīgas namnieku pamatprasībām pretstatā citām kārtām (brupniecībai) vai grupām. "Brīvās tirgotāju kārtas gods un labklājība izaug no viņu tikuma, šakluma, mērenības un kārtības mīlestības" (2, S.14). Jau Peteris I esot pratis novērtēt šīs brīvās kārtas lielo nozīmi valsts dzīvē un viņam bijis nodoms radīt šādu kārtu arī Krievijā. Vēlāk, rakstot "Bonhomien", Bērenss norāda, ka pilsētas namnieku tikumi, uz ka pamatojas viņu gods, ir izdevīgi gar pašiem, gan zemes kungiem. Labklājība un svētlaimība mājas dzīvē ir ekvivalents pirmās kārtas postulātam "labi dzimis" (1, S.10).

Bērenss norāda, ja labi iedziļinās jaunajā nolikumā, tad var secināt, ka tajā paredzētie vēlētie amati nebūt nemudina uz uzpūtību, bet tikai uz tieksanos pēc goda, uz līdzpilsoņu novērtējumu. Jaunajā satversmē varot tieši saskaņot pamudinājumu uz minētajiem namnieku tikumiem (1, S.12-13).

Šādā veidā Bērenss samierinājās ar faktu, ka vecās, no pilsētas patriciāta aprindām koptās rātes vieta ir atstājusi vēlētā Sešbalsīga dome un maģistrāts.

Bērenss tālāk atklāj, ka tirgotāju eksistenci svarīgākais punkts ir vairāku gadsimtu pastāvējušais aizliegums iebrakusiem tirgotājiem slēgt savā sturpā tirdznieciskus darījumus, t.i., viestirdzniecības aizliegums. No šī principa atcelšanas tirgotāji visvairāk bija baidījušies laikā, kad jaunā pilsētu nolikuma izstrādāšana vēl tikai rēķinās kā ļauna nākotne. Ja izejvielu piegādātāji no austrumiem varētu tieši eksportēt preces, izslēdzot no tirdzniecības procesa rīdziniekus, tas nozīmētu šīs ziedošās kolonijas galu! Bērenss norādīja, ka viestirdzniecības aizliegums pieņemts pret kādreizējiem sabiedrotajiem - Hanzas tirgotājiem, kas ir izmantojuši tiesības, bet nav pildījuši nekādus pienākumus pret šo zemi. Viņi nav šai zemē neko cēlušī, no viņu naudas šeit nav palikušas nekādas pedas. Tas ir norādījums uz sava laika apstākļiem - ja Rīga kļūtu vienkārši par maīpas punktu tranzīttirdzniecībā, tas nespētu

sevi nekādi ietekmēt^o kulturāli (1, S.128-130). Toties ziedoša tirdzniecības pilsēta ar turīgu tirgotāju kārtu, pēc Bērensa domām, izplata kultūras sasniegumus tuvākā un tālākā apkārtnē. Ja Rīgas tirgotāju kārtu likvidētu, tad sabruktu arī iekšējā tirdzniecība (1, S.140). Šajā viestirdzniecības aizlieguma aizstāvēšanas runā Bērenss attaisno mazo tirdzniecības pilsētu, - tai varot piedot, ka tā savas darbības stimulēšanai greizsirdīgi tiecas saglabāt tirdzniecības priekšrocības tikai sev (1, S.111).

Tirdzniecības faktisko norisi vietniecības laikā, kad tirgotāji atkarībā no apgrozības kapitāla bija iedalīti trīs gildēs. Bērenss ne savā runā, ne publikācijās neanalizēja¹, seīt netiek atspoguļota daļas veco tirgotāju neapmierinātība ar tirgotāju gildēs pielaistajiem kapitāla īpašniekiem bez tautības izšķirības. J.K.Bērenss tāpat kā daudzi citi rīdzinieki neatļāvās kritizēt "kronēto galvu", kas bija padījusi šo kārtību, ko vairums tirgotāju uzskatīja par haosu. Iespējams, ka tas bija tādēļ, ka J.K.Bērensam bija bijusi personiska pazišanās ar Katrīnu II: 60.gadu sākumā Rīgas rāte sutīja toreiz vēl jauno, Vācijas pilsētās studējušo juristu uz Peterburgu aizstāvēt pilsētas privilēģēto alāņu intereses pret Baltijas muižnieku tīkojumiem tās sadaurināt². Bērenss Peterburgā uzturējās četrus gadus, nāca saskarē ar centrālās varas pārstāvjiem. Domājams, ka šis apstāklis ietekmēja Rīgas namnieku iesīkstējušo naidu pret centrālās varas iejaukšanos Rīgas saimnieciskajā un politiskajā dzīvē. Turpretim cits savu posteni zaudējušais ratskunga jurists Johans Kristofs Švarcs (1722.-1804.) 1795.g., vēl Katrīnai II dzīvai esot, atklāti deklarēja, ka vietniecības laikā Rīgas tirgotājos varēja iekļūt cilvēki bez jebkādas kultūras un tikuma, ja vien viņam bija

¹ Tirdzniecības stāvokli vietniecības laikā Rīgā ir pētījis V.Petersone (11).

² Rīgas rāte uzlevis Bērensam rūpēties par to, lai namniekiem būtu tiesības pirkt muižas, kā arī pretoties Vidzemes bruņniecības maiņikula atzīšanai (to sastādīja 1747.g.), cīnīties par zemleku tiesībām trīvi piedāvāt savus raiņojumus tirgotājiem (1b, 164.lpp.).

attiecīgais kapitāls vai arī viņš to bez sirdsapziņas pārmetumiem bija piemelojis (15, S.100).

J.K.Bērenss paslavēja to, kas jaunajā nolikumā bija saglabāta no vecajām privilēģijām - brīvu labības ieviešanu, brīvu sāls ieviešanu, izteica komplimentus "apgaismotiem" tirdzniecības ministriem un "apgaismotai" valdībai par drošsirdību un aizsardzību ārējos pasākumos (1, S.144-145).

Ar tirgotāju tikumu noskaidrošanu Bērenss savu apcerējumu iesāka, bet nobeidza ar nenoteiktām frāzēm par sava laika tirdzniecību Rīgā un tās tālākveidošanās perspektīvu. Ne ar ko citu viņam neesot tik grūti noslēgt šīs pārdomas, kā ar jautājumu par tirdzniecību. Viņam šķita, ka būtu labi saglabāt tās pamatprincipus. Šis rūpes lai tiekot sirmgalvim piedotas (1, S.146-147). Taču jādomā, ka viņš nojauta sabiedrības attīstības neizbēgamo gaitu, jo bija apceļojis Vāciju, Nīderlandi, Franciju.

Bērenss nepieredzēja Rīgas agrākās satversmes atjaunošanu cara Pāvila laikā 1797.g., kad tika restitūēta vecā rāte, taču tirdzniecības attīstība gāja savu gaitu - tirgotāju sastāva komplektēšanā rātes agrākās privilēģijas praktiski netika atjaunotas, tirdzniecība pakāpeniski attīstījās kapitālisma virzienā (10, 74.lpp.).

J.K.Bērenss tika uzskatīts par vienu no ievērojamākajiem un inteligentākajiem rīdziniekiem. Viņa pienākumos ietilpa organizēt sagaidīšanu Rīgā iebraukušajiem valdnieku namu locekļiem un tos apsveikt. Bērensu namam tuvi bija jaunie vācu filozofi - Johans Georgs Hāmanis¹ (1730.-1788.) un Johans Gotfrīds Herders² (1744.-1803.). Balti-

¹ J.G.Hāmanis - vācu filozofs ideālists, viņš formulēja ideju par pretstatu vienību kā vispārīgu esamības likumu, kas ietekmēja Hēgeļa ideālistisko dialektiku. Hāmanis uzturējās Rīgā 1755.-1759.g.

² J.G.Herders - vācu filozofs apgaismotājs, Rīgā darbojās 1764.-1769.g. Viņš izvirzīja mācību par progresu sabiedrības vēsturē, par tās virzīšanos uz humānismu. Viņš uzsvēra dažādu tautu kultūras īpatnības, augstu novērtēja senlatviešu kultūru pirms vācu iebrukuma un vācu iekarotājus uzskatīja par kultūras sagrāvējiem un brīvas zemkopju tautas paverdzinātājiem (salīdz. 17, c.114-115).

jas vācu publicistiem šķita, ka šie vārdi piešķir Rīgas vācu namnieku elitei zināmu rietumu progresīvās filozofiskās domas atspīdumu (3).

Publikācijās Bērenss atkārtoti min epitetu "apgaismots". Tāpēc interesanti pasekot, kādas apgaismības laikmeta idejas ietilpa Rīgas vācu tirgotāju dzimtas inteligentākā pārstāvja pasaules uzskatā.

Tā kā apcerējuma "Bonhomien" pamatā bija runa bibliotēkas zāles atklāšanā, Bērenss šai sakarā izteica uzskatus arī zinātnes, sevišķi filozofijas, vēstures, arī reliģijas un daļlīteratūras jomās. Taču šīs gara darbības izpaušmes Bērensam bija nepieciešamas vienīgi kā ietvars praktiskās dzīves nozarēm, sevišķi morālei.

Filozofija un filozofi, pēc Bērensa domām, Rīgai bija vajadzīgi mazā mērā. Viņš ar apmierinājumu konstatēja, ka spekulatīvo filozofu pilsētā nav. Rīgas mācītie pilsoņi ir tur, kur tiem jābūt - skolās, tiesās, pie slimnieku gultām. Viņi tagad (vietniecības laikā) pieder kārtai, kas nes godpilno nosaukumu - Istenie pilsoņi (1, S.56).

Filozofiju un reliģiju Bērenss apskāta kopsakarā. Tām abām nozīme ir tikai tad, ja tās veicina tikumību. No visiem pasaules filozofiem Bērenss atzīst tikai Sokrātu un Kantu, pārējo filozofiju no "dievišķā Platona" līdz Leibnicam viņš nosauc par pārjuteklisku netikli (Übersinnliche Buhlerin) (1, S.82). Šai sakarā Bērenss rakstīja: "Tikai Kants mums par apmierinājumu apstrādāja morāles un reliģijas lauku zinātniski, pamatoja to uz faktiem. Pēc tam, kad iedomāto zināšanu drāzas, caur kurām prāts nonāk pretrunā pats ar sevi, tiks aizslāucītas no (cilvēku) sirdīm, tās varēja pukstēt tikumiski labajam" (1, S.82-83). Pieņemdams Kanta morālās autonomijas principu, Bērenss popularizēja uzskatu, ka "labais cilvēks" smēlas pats sevi nepieciešamību dzīvot tikumiski, cilvēks pats sevi uztver brīvību rīkoties pēc šīs prasības. Taču tālākos spriedumos par dieva esamību Bērensa novirzījās no Kanta kritiskās filozofijas, pieļaujot, ka morālo sākotni, kas mīt cilvēkā, ir dēstījusī augstāka morāliska būtne (1, S.83-84). Kants turpretim

dieva un nemirstības postulātu atvasināja no tikumības un cilvēka tieksmēm pēc svetlaimes. Šo Kanta izvirsīto principu XVIII gs. 90.gados islaicīgi pieņēma arī vairāki Baltijas macītāji, novērsoties no luteriskas ortodoksijas. Iespējams, ka Bērenss neuzdrošinājās pavisam atteikties no dieva kā tikumības radītāja tās vides dēļ, kurā viņam bija jādzīvo. Beidzot izpaužas Bērensa konformisms, jo vēstulē Kantam sakarā ar Prūsijā 1788.g. izdotu reliģijas ediktu, kas precizēja sodu par atkāpšanos no Augsburgas konfesijas, t.i., luteriskās baznīcas ortodoksijas, Bērenss ieteica Kantam "uzstāvēt visur brīvdomības (t.i., Kanta uzskatus reliģijas jomā) dārgakmeni, ja vien kāds to iedrošinātos aizskart" (14, 84.-pp.).

Arī jautājumā par cilvēka prāta nespeju izziņāt dievu Bērenss seko Kantam: "Vairāk mēs nevaram zināt un mums nav jāzina par parjuteklisko. Šai pasaulē mēs esam, lai tikumiski dzīvotu, nevīa lai nodotos nevajadzīgām spekulācijām" (1, S.84).

Antipātijā pret spekulāciju filozofija un dogmatismu teoloģijā Bērenss atļaujas izteicienu, ka garajos pastāvēšanas gados tās atās nav spējušas uzcelt pat vistu kulti (1, S.31 - 32).

Pozitīvi Bērenss vērtē franču enciklopediju, piemin Didro un Lalamberu, kas snieguši pasaulē cilvēciskas zināšanas. Par to viņiem ir pateicīga pilsetnieku nozīmīgākā daļa - birģeri: "No gramatam ir nākusi padomdevēja balss, ko ir devis brīvi domājošs prāts, un to ir dzirdējuši kabinetos un pārvaldēs, kur līdz tam valdīja stīdā dieviete - rutīna (1, S.110).

Šie vārdi acīmredzot vēltiti absolūtas monerhijas kritikai, kāda pastāvēja Francijā un citur pirms revolūcijas. Rīgas privileģēto dzimtu pechāceja tiecas izmantot brīvi domājošo prātu līdz ļoti noteiktai robežai, tikai idej lokā, tikai līdz apģāismotajam absolūtišmam, tāpat ka vairāki citi Baltijas apģāismotāji. Pret burģuāzisko revolūciju Francijā, kad Bērenss dzīves pēdeja gadā varu bija ieguvuši žirondisti un uz to pretendēja jakobīņi, Bērenss slupētības nejutā. Viņš to nesauc par barbarismu un des-

potismu, kas sabradā zemeslodes skaistāko daļu (1, S.87).

Bērensa izteiktajos apgalvojumos visumā jūtama dziļa nekonsekvence. Pa daļai viņš operēja ar populārām frāzēm. Izteicis komplimentu gallu radītajam zināšanu tornim (enciklopedijai), citā vietā viņš deklarēja visu zināšanu^o nevajadzību, ja vien ir stingra morāle pēc principa: "prieks par labu sirdsapziņu, supratīgums darījumos, mērenība būdās" (1, S.87).

Jautājumā par Baltijas vesturi Bērenss pievēršas kungu kartas un vietējo iedzīvotāju attiecībām. Baltijas iekarošanu XIII gs. Bērenss komentē ar dalītām jūtām. Jo šī teritorija vācu tirgotāju kolonijas pastāvēšanai bija nepieciešama, taču cilvēks, kas lasījis sava drauga J.G.Herdera darbu "Idejas par cilvēces vēstures filozofiju" (5), nevar atzīt par labu krustnešu rīkošanos ar zobenu un uguņi Baltijā, viņš joprojām iedzīvotāju pavērdzināšanu. Bērensu nevisliki ir ierūgtināja fakts, ka asiņainajā iekarošanā ir iesaistīta arī "laba pilsēta", kam pēc savas dziļākās būtības nepiemīt tieksme uz varmācību. Vēl jaunāk, pilsēta iekarošanas procesā ir dabūjusi zināmu laupījuma daļu. Arī "krietnos un stingros bruģiniekus" Bērenss nespēj īsti nosodīt, tāpēc viņš viņus vaino kā oligo teokrātiju. Vietējo iedzīvotāju raksturošanā Bērenss seko Herderam - tie ir bijuši zemkopji samērā augstā attīstības pakāpē, arī viņu kulturālās attīstības spējas nav apšaubāmas. Bērenss norāda, ka par sevi liecību ir atstājis libietis Kaupo, kas pēc apmaiņas kļuvis par labu karavadoni, tāpat "Indriķis Latvīetis, mūsu vesturnieks". Bērenss nešaubās arī par vietējo iedzīvotāju labirdību, tikai atbaldošā teokrātija viņus padarījusi par dzimtilvekiem, atņemot tiem viņu īpašumu (1, S.20, 21, 22). Bērenss secina, ka tagadnes uzdevums ir izbeigt šo kropļību. Taču tūlīt dot brīvību dzimtilvekiem, kuru "iekšas pilda arā verdzības putra", būtu atpusgriezīgs zobens. Šai ziņā Bērenss solidarizējas ar Baltijas apgaismotājiem mācītājiem A.V.Hupeli un H.J.Janavu, kas arī nepasija tūlītēju dzimtbūšanas atcelšanu, pretotatā radikālākajiem apgaismotājiem J.G.Rizenam un G. Hēgelim. Bērenss zemniekus praktiski nepazina. Kā

tas bija iegājies Baltijas vācu literatūrā, viņš atstāstīja veco pasaku par dzimtcilvēkiem, kas XVI gs. poļu karalim Stefanam Batorijam prasījuši maizi un rīkstes, bet ne brīvību. Bērenss nav ieskatījies laikrakstos, kur dzimtkungi solīja par aizbēgušu dzimtcilvēku notveršanu pat lielas naudas summas, par dzimtcilvēkiem, kam bija tikai pozitīvas īpašības, izņemot "brīvības murgus". Bērenss uzskata, ka ļaudis, kas "nevēlas būt ne brīvi, ne laimīgi" (1, S.23-24), vispirms jāpieradina pie īpašuma. Bērenss šeit izsaka tipisku praktiska buržuā spriedumu feodālisma krīzes posmā. No tā izaug ne tikai Bērensa, bet vispār Rīgas tirgotāju uzskati, ka dzimtbūšanas važas ir jāpalaiz brīvāk, zemniekiem jāatstāj viņu zemes gatulīpi, jāpaplešina iekšējais tirgus (salīdz. 16, 233.-236.lpp.). Praktiskā Bērensa uztverē brīvība bija teorētisks jēdziens, attiecībā uz zemniekiem to varēja atbīdīt izšķiršanai tālākā nākotnē.

Bērenss savā runā ne ar vienu vārdu nepiemin Rīgas brīvos latviešus, no kuriem daļa visiem spēkiem centās izlausties no tā šaurā sociālā sprosta, kadu viņiem Rīgā bija ieradījuši privileģētie namnieki, un vietniecības laika tas nelielai Rīgas latviešu daļai zināmā mērā izdevās. Laikā, kad visās Vidzemes tiesās un Pēterburgas augstākās instancēs tika izmeklēta un izspriesta Rīgas rūpnieka latvieša Jāņa Steinhauera prāva par tiesībām pirkt kokus savai zāģētavai no piegādātājiem bez Rīgas tirgotāju starpniecības, Bērenss bija rātskungs. Taču šo problēmu Bērenss uzskata vai nu par netipisku, vai tā paliek tai nopūtā, ko Bērenss izdveš pār Rīgas tirdzniecības norisi nākotnē. Ārpus Bērensa interešu loka paliek arī Rīgas vācu un latviešu tautības amatnieki, kā arī algādžu masas.

Ar nedaudz rindām Bērenss plevēršas sava laika bruņniecībai. So vārdu viņš nevērtē augstu, jo tas saistās ar asiņaino iekarošanu katoļu teokrātijas dienestā. Turpretim tirgotāji esot visādu spaidu pretinieki (1, S.34-35). Viņu tikumus izsmejot galma ļaudis, resp. muižniecības elite, kam galvenais ir etiķete. Birģeru meitas, sa-

līdzinot ar galma ļaudīm, ir kā liliņas laukā, tās baltos priekšautiņos palīdz krietnajām namamātēm un ada pat lielākās saiešanas (1, S.42-43). Muižnieku sargātās dzimtbūtnieciskās iekārtas apcirknī krit Berensa ļoti pamatots norādījums, ka preces, kas izplūst no valsts, nav pārpalikums, bet iedzīvotāju vairumam strauta iespēja baudīt sava darba augļus. "Tā ir nabaga zeme, kur vairums strādā, bet tikai daži bauda" (1, S.28-29).

Vienīgais no bruņniecības, kam Bērenss, sekojot Janavam, izteica atzinību par it kā slēgto līgumu starp muižniekiem un zemniekiem, ir Aizkraukles barons K.F.Šulcs¹. Vārds "līgums" apgaismības laikmetā asociējās ar Ž.Ž.Ruso popularizēto sabiedriskā līguma teoriju; tas piešķīra pirmajiem likumiem, ko muižnieks izdeva saviem zemniekiem, zināmu oreolu un vēlākajiem publicistiem iespēju runāt par it kā pašu muižnieku ierosināto zemnieku stāvokļa uzlabošanu. Bērensu un citus labā spērta apgaismotājus nemulsināja šī dokumenta 18.§, kas noteica, ka pārmācīšana ar pātegu vai karbaču par nepareizu darbu, ka arī lielāks sods par noziegumu vai nepaklausību tāpat kā agrāk, no sešiem laikiem paliek dzimtkungu varā².

Lai kā arī Bērenss tiecās pierādīt tirgotāju ja ne pārākumu, tad līdzvērtību muižniecībai, īstenībā tirgotāji, guvuši labu peļņu starpreģionālajā tirdzniecībā, tiecās iegūt īpašumā muižas, ka arī pievienot savam uzvardam dižciltīgo "fon". XVIII gs. tieši šajā jautājuma bija nesaskaņas starp rīgas tirgotājiem un Vidzemes muižniekiem. Izrādījās, ka 1710.g. krievu armijas feldmaršals B.Šeremetjevs, dāvādams abām Vidzemes augstākajām kārtām neierobežotu laipnību, t.s. skorda punktus bija apstiprinājis

¹ K.F.Šulca Aizkraukles un Rīgas muižas zemnieku tiesa (1764.g.) ir iespiesta vācu valodā H.J.Janava publikācijā (6, S.192-206). K.F.Šulca viedokli zemnieku jautājumā ir novērtējis M.Steppermanis (13).

² Tulkots no K.F.Šulca Aizkraukles un Rīgas muižas zemnieku tiesas iepriekš minētā izdevuma.

ne tikai muižniekiem citas kartas izsleidošas tiesības turēt īpašumā muižas, bet arī namniekiem tiesības tas pirkt (8, S. 366-369). XVIII gs. otrajā pusē liela daļa Rīgas apkārtnes muižu bija tirgotāju rokas gan kā īpašums, gan kā Rīgas valdījums. Arī Bērensu dzimtas pēcnācējs Karlis Bērenss XIX gs. pirmajā pusē bija ieguvis Bērzaunes muižu (7) un uzskatīja sevi par dižciltīgu.

* * *

J.K.Bērensu bija pārejas laika cilvēks, kad feodalismu Eiropas sabiedriskajā dzīvē nomainīja kapitālistiskās attiecības. Formāli Bērensam vajadzēja piederēt progresīvajai topošajai buržuāzijai, taču viņš nespēja demās atrasties no tā laika, kad Rīgas namnieku neierobežoto privilēģiju ietvaros veidojās viņa dzimtas labklājība un nozīmīga vieta Rīgas pilsoņu elites lokā. Bērensam no sirds rūpēja Rīgas "veiksmīga un godīga tirgotāja" liktenis, ko vietniecības sistēma no privilēģiju iezogotiem mierīgiem audejiem bija ierāvusi nedrošajā konkurences jūrā. No otras puses, Bērensu kā eiropēiski izglītotu cilvēku ietekmēja augošā rietumu buržuāzijas ideoloģija - apgaismība. Būtībā šie divi virzieni bija pretrunīgi, un tas atspoguļojās arī Bērensa publikācijās.

Apgaismības un sevišķi I.Kanta ietekmē J.K.Bērensa uzskati reliģijas jomā iekļāvās XVIII gs. otrajai pusē raksturīgās kultūras sekularizācijas procesos. Sekojot J.G.Herderam, Bērensu atzina latviešus XII-XIII gs. par attīstītu zemkopju tautu, ko katoļu teokrātijas uzdevumā iekaroja un nospieda dzimtbūšanā.

Turpretim ar filozofu J.G.Hāmana, kas 1756.-1758.g. strādāja gan kā Bērensu nama mājakolotājs, gan kā firmas darbinieks, Bērensiem bija jāšķiras, jo ilgstoša sadarbība Rīgas lepņajiem, tirdzniecības darījumos un tradīcijās iestīgušajiem patriciešiem, kas bija pārņemusi dāzus savam laikam modernus filozofiskus atzinumus, nebija iespējama ar nemitīga nemiera dzīto filozofu, kas arvien no jauna meklēja dzīves norišu būtību, turklāt nebija ne čakls un apzinīgs darījumos, ne mērens dzīves baudās, bez tam bija iekārojis

par sievu patriciešu nama atvasi¹.

Rīgas tirgotāju ekonomiskās intereses un patriciešu lepnums bija Bērensu dzimtas locekļu galvenais dzīves saturs. Arī domu par nepieciešamību mīkstināt Vidzemes, sevišķi Rīgas novada zemnieku dzimtbūšanas važas diktēja galvenokārt tirgotāju ieinteresētība iekšējā tirgus paplašināšanā. Iepazīnies ar H.J. Janava 1786.g. anonīmo publikāciju par verdzības vēsturi Vidzemē un Igaunijā (6), Bērenss izteica karstu vēlēšanos, lai tiktu uzrakstīta Rīgas tirgotāju vēsture. Šī Bērensa vēlme piepildās apmēram pēc 200 gadiem, kad padomju vēsturnieki vienu pēc otra publicē zinātniskus darbus par Rīgas tirdzniecību un līdz ar to par Rīgas tirgotājiem.

No visa sacītā izriet, ka Bērenss, dabiski, stāvēja buržuāzijas, tātad tās šķiras pusē, kurai bija lemts sagraut gadsimtus ilgušo feodālās apspiestības jugu, kaut arī viņa sociālās dzīves izpratnē bija daudz konservatīvisma elementu. Idejiski J.K. Bērenss, popularizēdams Kanta un Herdera filozofiju, ieņemdams visdokli pret ortodokso luterismu, pie kā XVIII gs. cieši turējās muižniecība, bija to spēku pusē, kas objektīvi tiecās uz feodālisma idejisko atbrūošānu.

AVOTI UN LITERATŪRA

1. [Berens J. Chr.] Bonhomien; Geschrieben bei Eröffnung der neuerbauten rigischen Stadtbibliothek. - Mitau, 1792.
2. [Berens J. Chr.] Die Bombe Peters des Grossen. - Mitau,

¹ Racionalisma un apgaismības ideju piekritējiem Bērensam tā šķita pat nekaunība, ka "āderu cirtēja" dāls, cilvēks bez nodarbošanās un stāvokļa, uzdrošinājās lūgt patriciešu dzimtas jau vairāk nekā 30 gadu vecumu sasniegušās Ketrīnas Bērensas (1727.-1804.) roku, protams, iepriekš vienojoties ar izvēlēto līgavu. Pēc brāļu strikta aizlieguma Ketrīna Bērensa palika neprecējusies un nodzīvoja muižu, nodarbojoties ar brāļu un māsu bērnu audzināšanu un slimnieku kopšanu. Baltijas vācu literatūrā viņa tiek minēta kā Rīgas patriciešu sievietes pašizliedzības un kristnīma stalons (3, Bd. 32, S. 737-741; 4, c. 590-592).

1787.

3. Berens J. Chr. Silhouetten einer rigaschen Patri-
ziergeschlechts // Baltische Monatschrift. - Reval, 1883.
Bd. 30; 1884. - Bd. 31; 1885. - Bd. 32; 1888. - Bd. 35.

4. Гегель Г. В. Ф. О сочинениях Гамана // Работы разных
лет. - М., 1971. - Т. I. - С. 577-641.

5. Herder J. G. Ideen zur Philosophie der Geschichte
der Menschheit. - Tübingen, 1784. - Т. 3.

6. [Jannau H. J.] Geschichte der Sklaverey und Charakter
der Bauern in Lief- und Ehstland. - R. l., 1786.

7. Latvijas PSR Centrālais Valsts vēstures arhīvs. -
1380. fonds. - 5. apraksts. - 4553. lieta.

8. Bötticher T. Der Domainenverkauf in der Ostsee-
provinzen und das Güterbesitzrecht // Baltische Monats-
schrift. - 1861. - Bd. 3.

9. Eckardt J. Bürgenthum und Bürokratie. - Leipzig,
1870.

10. Grasmane I. Kapitalistiskās tirdzniecības attīstī-
ba Rīgā 18. gs. un 19. gs. pirmā pusē. - R., 1982.

11. Pētersone V. Krievijas carisma centralizācijas po-
litika un Rīgas tirgotāji 18. gs. beigās // LPSR ZA Vēstis.
1984. - Nr. 8. - 36.-47. lpp.

12. Petersone V. Vietniecības sistēmas ieviešana Rīgā
(1783.-1786.): Manuskripts. - R., 1986.

13. Stepermanis M. Aizkraukles K. F. Šulcs un viņa sa-
biedriskā darbība // Latv. univ. raksti. - 1936. - 3. sēj.
Filol. un filoz. fak. - 105.-168. lpp.

14. Svelpis A. Luterisma attieksme pret J. Kanta filozo-
fiju Latvijā 18. gs. beigās un 19. gs. sākumā // LPSR ZA Vēs-
tis. - 1981. - Nr. 10.

15. [Schwarz J. Chr.] Bemerkungen über M. C. P. M. Snell's
vormaligen Rektors zu Riga Beschreibung der russischen
Provinzen an der Ostsee // Nordisches Archiv vom Jahre
1866. - Bd. 2.

16. Zutis J. Baltijas jautājums. - R., 1951.

17. Зутис Я. Очерки по историографии Латвии. - Рига,
1949. - Ч. I.

A.Svelpis

K.F.OKELA (1742-1816) FILOZOFISKIE USZKATI
(religiskā konfesionalisma kritika)

Apgaismība kā antifeodāla ideoloģija un sabiedriskā kustība Latvijā XVIII gs. veidojās sarežģītos apstākļos. Kapitālistiskās ražošanas elementu veidošanās sekmēja buržuāzijas attīstību, tomēr pēdējā formējās galvenokārt vācu birģeru vidū, tāpēc bija vāja un atkarīga no muižniecības. Atklāts protests pret dzimtbūšanu, kurā smaka latviešu zemnieki, te atskanēja tikai atsevišķos gadījumos (G.Eizens, G.Merķelis u.c.). Daudzi apgaismības darbinieki samierinājās ar to, ka apvienoja konservatīvu frazeoloģiju ar kristietības (luteriskā konfesionalisma) kritiku. Taisnība - šai kritikai bija racionālistisks un nevis ateistisks raksturs. Tomēr tā bija progresīva parādība, jo cīņa pret feodālismu, kā zināms, sākās ar baznīcas mācības kritiku. Tā liecināja arī par kultūras dzīves, pirmām kārtām zinātnes un filozofijas pastprinātu sekularizāciju, t.i., atbrīvošanos no reliģijas aizbildniecības, kas raksturīga pārejas periodam no feodālisma uz kapitālismu.

Viens no tādiem apgaismības darbiniekiem - luteriskā konfesionalisma racionālistiskiem kritizētājiem bija kurzemnieks Ernsts Frīdrihs Okels - pedagogs un rakstnieks. Ar savas kritikas izsmiekla pilno asumu un trāpīgumu viņš bija savdabīgs pārstāvis savu laikabiedru - kurzemnieku vidū, un taisni tās viņa darba lappuses, kas veltītas šai kritikai, kaut arī nekonsekventai un vēsturiski aprobežotai, laikam pieder pie labākā, kas no Okela saglabāties līdz mūsdienām. Kad pagājušā gadsimta sākumā pastprinājās muižnieciskā reakcija pret apgaismības idejām, ciest dabūja arī Okels. Neilgi pirms nāves viņš atzina, ka "nelietīgas mēles viņu nozākā" (15, S.26).

Okela uzskati līdz šim nav izvērtēti un viņa vārds zinātniskajā literatūrā gandrīz nav minēts (šeit neskaitām izziņas rakstura literatūru, kas ar uzskatu izvērtēšanu

nenodarbojas). Šis raksts ir pirmais mēģinājums analizēt Okela teorētisko mantojumu. Jo nozīmīgāk tas tāpēc, ka 1987.g. paiet 245 gadi kopš redzamā reliģiskā konfesionalisma kritiķa dzimšanas.¹

Filozofisko vērtību orientācijas izmaiņu sākums Rietumeiropā attiecas uz renesansi, kad attīstītākajās Eiropas zemēs feodālisma dziļēs veidojās kapitālistiskas iekartas elementi. Ražotājspēku pilnveidošanās šinīs zemēs izvirzīja prasību pēc zinātnes attīstības. Ar XVII gs. buržuāziskās inteligences vidū arvien populārāka kļuva dažādas deisma (dievs - pasaules radītājs, kas tās lietās neiejaucas) formas. Krievijā un Latvijā vēsturiskā situācija deisma pieņemšanai un kultūras dzīves pastiprināti sekularizācijai nobrieda XVIII gs. Latvijā viens no redzamiem deiskās ievirzes domātājiem bija Okels.

Okela, tāpat kā daudzu viņa laikabiedru, filozofiskos uzskatus nevar reducēt uz materiālistisko tradīciju Latvijas filozofiskās domas vēsturē. Savos darbos pamatos viņš balstījās uz objektīvo ideālismu, dievu viņš interpretēja gan kā celtnieku (3, S.55), gan kā cēloni (7, S. 104). Atzīstot dievišķā pamata primaritāti, viņš tomēr noraidīja bībelisko teismu. Pēdējais uz dievu skatījās kā uz pārdaugi personību, kas ne tikai radījusi pasauli, bet turpinā ar to manipulēt, vai, runājot Okela vārdiem, "kā uz cilvēciģu būtni ar cilvēciģām kaislībām" (8, S.17). Tāda nostāja viņu savukārt noveda pie kritiskas attieksmes pret tradicionālo kristīgo teoloģiju, bībeli un luterisma simboliskajiem rakstiem. No deisma var iet kā ideālisma, tā

¹ Okels dzimis nelielajā Mengeringhauzenas pilsētiņā Valdokā (Vācijā) kā pedagoga dēls. Pēc tēva nāves mācījās Halles bāriņu namā, studēja Halles universitātē. Te Okels pievērsa uzmanību valodām un humanitāriem priekšmetiem, klausījās bībeles vēsturiskās kritikas pamatlicēja Vācijā Zemlera lekcijas. Pēc Halles universitātes teoloģijas fakultātes beigšanas papildinājās Jēnā un Getingenā. Strādāja Valdekas fīrsta ģimenē par mājskolotāju. 1768.g. pārcēlās uz Kurzemi. Strādāja par mājskolotāju Vircavas muižā, kur iemācījās latviešu valodu. Bija mācītājs pēc kārtas Neretā, Sātos, Kandavā, Jelgavā, tad Kurzemes superintendents.

materiālisma virzienā. Par cik Okels spēra noteiktus soļus no tradicionālās kristīgās reliģijas deisma virzienā, tad viņš neatkarīgi no savas subjektīvās ieceres gāja nevis uz ideālismu, bet gan projām no tā.

Uzskatīdams, ka dievs ir matērijas (Materie), pirmvielas (Urstoff), pamatvielas (Grundstoff) radītājs, kas pasaules tālākos likteņus atstājis pašas dabas ziņā, Okels savos agrīnajos darbos tuvojas tā laika deistiskajam materiālismam (Pristlijs, Lomonosovs u.c.). Okels uzskatīja, ka pašreizējā pasaule ir ilgstošu pārmaiņu rezultāts, kuras nosaka "matērijā būstiski iestādītie mehāniskie likumi" (9, S.143). Ar to Okels nonāca pretrunā ar bībeļisko kreacionismu.

Uzskatīdams, ka reliģiju radījis cilvēks, Okels pilnīgi pareizi apgalvoja, ka cilvēkam "nav iedzimtas dieva idejas" (6, S.140). Līdzīgi Bekonam, Dekartam, Leibnicam, Volfam viņš uzskatīja, ka dieva esamība, par ko cilvēkam nav tiešu zināšanu, prasa pierādījumus. Ontoloģisko dieva pierādījumu (apgalvojumu, ka priekšstats par dievu kā pilnīgu esamību nepieciešami ietver sevi arī tādu pazīmi kā eksistence) Okels neatzina tā aprioritātes dēļ. Šinī ziņā viņš uzskatus nespēja izmainīt apstākļi, ka uz ontoloģisko pierādījumu atsaucās tādi domātāji kā Dekarts, Leibnics, Volfs. Vienīgais dieva pierādījuma ceļš pēc Okela domām iet "no dabas". Šinī sakarībā Okels izvēlējās t.s. aposterioros dieva pierādījumus - kosmoloģisko (reiz eksistē sekas - dabā, tad jābūt arī cēlonim - dievam) un teleoloģisko (mērķtiecība dabā kā liecība par gudru radītāju). Okels gan labi zināja, ka Kants uz visiem šiem pierādījumiem skatījās kā uz tādām, kas neko nepierāda. Kants izvirzīja dieva ideju tikai kā cilvēka tikumisku prasību (praktiskā prāta postulātu). Tāpēc Okels paziņoja, ka pieņem Kanta ideju par dievu, tomēr reizē eklektiskā kārtā turpināja turēties arī pie aposteriorajiem pierādījumiem, lai, kā viņš teica, "cilvēku pa abiem ceļiem vestu pie dieva" (4, S.139).

Kaut gan Okels savos darbos daudz runā par dievu, tomēr viņš uzrāda neparprētu tendenci aizvēkt to pēc ier-

spējas tālāk no dabas. Objektīvi eksistējošā pasaule, daba un cilvēks tiecas viņa darbos iegūt patstāvīgu vērtību, filozofija cenšas nodalīties no teoloģijas. Par to, starp citu, liecina tas, ka filozofijas pamatu pasniegšanu viņš lika priekšā saistīt ar dabaszinātņu - fizikas, kosmoloģijas, psiholoģijas mācīšanu (3, S.75).

Okela filozofiskos uzskatus ietekmēja eksperimentālās un matemātiskās dabaszinātnes, īpaši heliocentriskā astronomija. Pēdējā lielā mērā noteica visu renesanses un apgaismības laika zinātnisko izmaiņu raksturu. Okels bija lietas kursā par Kopernika atklājumiem, kā arī par tām modifikācijām, kādas heliocentriskajā astronomijā ienesa Bruno, Galilejs, Keplers u.c. pētnieki un domātāji. Pie tam viņu nemaz nesamulsināja tas apstāklis, ka Kopernika sistēma bija radikālā pretrunā ar bībeliski geocentrisko pasaules ainu.

Viens no pirmajiem autoriem, kas Latvijā iedrošinājās izklāstīt Kopernika sistēmas pamatus, bija Rīgas akadēmiskās ģimnāzijas audzēknis D.Hepens (12, 42.-50.lpp.; 22, 30.lpp.). Savā 1688.g. latīņu valodā publicētajā disertācijā "Par dienu garumu" viņš heliocentrisko mācību raksturoja diezgan piesardzīgi kā vienu no visuma uzbūves skaidrojumiem. Kas attiecas uz Okelu, tad viņš visumu raksturoja jau bez atrunām, izejot tikai no heliocentriskās astronomijas pozīcijām (7, S.109-111). Attiecībā pret bībelisko pasaules ainu viņš izturējās tā, it kā tas vispār nebūtu.

Tiekdamies dievu pēc iespējas attālināt no dabas, Okels tomēr no dieva idejas neatteicās. Vēsturiskā situācija Latvijā viņa laikā nebija nobriedusi ateismam. Okels līdzīgi daudziem valdošās šķiras pārstāvjiem uzskatīja, ka nav vēlams atstāt vienkāršo tautu galīgi bez reliģijas, jo tas, pēc viņa domām, vestu pie nemieriem un sociāla haosa. Okels uzvēra, ka reliģija jāatstāj "lielajam cilvēku pulim, kas spējīgs tikai uz jutekliskiem priekšstatiem, jo tie iedarbojas spēcīgāk nekā filozofija" (8, S.100).

Meklēdamas pasaules būtību nevis pārdabiskajā sfērā, bet dabā, Okels lielu vērtību pievērsa jautājumam par matēri-

ju. Līdz renesansei, kā zināms, uz matēriju raudzījās no Aristoteļa viedokļa kā uz abstraktu substrātu bez kādām kvalitātēm. Tikai ar eksperimentālo dabaszinātņu attīstību sākās atkāpšanās no šī viedokļa. Šī atkāpšanās pie tam virzījās pa diviem ceļiem: vienam bija raksturīga tendence matēriju identificēt ar jutekliski uztveramu materiālo ķermeņu īpašībām - krāsu, siltumu, virsmas gludumu vai raupjumu, kas sevī slēpa pastiprinātu subjektivizācijas iespēju; otram - matēriju reducēt uz primārām, nemainīgām, mehāniskām, visiem ķermeņiem piemērošām īpašībām - izplatību, formu, smagumu utt. Abas šīs tendences bija solis uz priekšu, salīdzinot ar veco priekšstatu par matēriju kā abstraktu substrātu. Kas attiecas uz Okelu, tad viņš matērijas kvalificēšanā virzījās pa otru no minētajiem ceļiem, pirmā vietā izvirzot tādas matērijas īpašības kā izplatību, necaur laidību, smagumu (5, S.23).

Noraidīdams peripatētisko uzskatu par matēriju kā abstraktu substrātu, Okels uzstājās arī pret mēģinājumiem mistificēt matērijas īpašības, atraujot tās no pašas matērijas. Okels polemizēja ar kādu vārdā nenosauktu autoru, kas uzskatīja, ka smaguma spēks var pastāvēt neatkarīgi no matērijas. Okels uzsvēra, ka "šī doma nav pareiza". Reizē viņš, balstīdamies uz jaunlaiku eksperimentālās fizikas argumentiem (Galilejs, Keplers, Ņūtons), pamatoja smagumu kā mijiedarbību starp materiāliem ķermeņiem un rakstīja, ka "smagums ir zemes pievilkšanas spēks" (5, S.46).

Okelam bija svešs neoplatoniķu viedoklis par matēriju kā par pasīvu esamību. Viena no matērijas raksturīgām iezīmēm blakus necaur laidībai un smagamam pēc viņa domām ir kustība (5, S.23).

Okels atrina, ka matērija sastāv no elementiem, tikai nav skaidrs, kā viņš šos elementus saprata: kā atomus Demokrita vai Epikūra izpratnē vai kā Empedokla 4 elementus (zeme, ūdens, uguns, gaiss). XVIII gs. filozofijā bija sastopamas abas šīs matērijas struktūras interpretācijas. Elementi, mehāniski kustēdamies, pārvietodamies un kombinēdamies, pēc Okela domām, veido visus daudzveidīgās

dabas priekšmetus - "gan zeltu, gan augu, gan krūmu, gan dzīvnieka un cilvēka organisko ķermeni" (7, S.105).

Aristotelis uzskatīja, ka pastāv divi materiijas veidi - zemes materiija, kas sastāv no 4 elementiem: zemes, ūdens, uguns un gaisa, un debesu materiija kā piektais elements - ēters (13, S.307). Šo uzskatu, pie kā pieturējās arī skolastika, Okels krasi noraidīja. Pie tam viņš balstījās uz Galileja un citu astronomu teleskopiskajiem novērojumiem. Tā, rakstot par mēnesi, viņš uzsvēra, ka šis debesu ķermenis ar saviem kalniem un lejām pēc uzbūves... "stipri atgādina mūsu zemi" (7, S.111).

Ne tikai materiiju, bet arī tās kustību Okels traktēja no deisma pozīcijām. Dievs, pēc viņa domām, radīdams materiiju, tanī ielicis "kustības likumus, šo brīnumpilno mehāniku" (7, S.105). Pēc radīšanas akta materiija jau kustas bez dieva līdzdalības, balstoties uz paškustības principu.

Deistiskā kustības izpratne Okela uzskatos saistījās ar tās mehānisku traktējumu, jo pieļāva ārēju pirmgrūdienu kā kustības ierosinātāju. XVII-XVIII gs. šāds kustības skaidrojums saistījās ar tolaik strauji progresējošo mehāniku un matemātiku. Šī laika filozofiskais materiālisms, absolūtizējot mehānikas likumus, radīja mehānisku pasaules ainu, kurā visums parādījās kā noslēgta mehāniska sistēma. Pēdējā sastāvēja no nemainīgām struktūras vienībām (vai nu atomiem vai elementiem), kuru kustību noteica klasiskās mehānikas likumi. Lieki teikt, ka mehāniskajai kustības izpratnei visumā bija metafizisks raksturs.

Neskatoties uz to, ka Okels kustību traktēja metafiziski, viņa kustības jautājumu risināšanā tomēr vairojami zināmi dialektiski elementi. Vislabāk tas redzams tur, kur, uzskatot kustību par materiijas atribūtu, viņš kustības universālo raksturu saistīja ar pārmaiņas ideju. Izplatāmās uz vienumēr plašāku priekšmetu apjomu, tā veicināja dabas attīstības priekšstata veidošanos un reizē nonāca aizvien dziļākā pretrunā ar skolastiski bībelisko uzskatu par visas radības nemainību. Okels savā kustības izpratnē tuvojās attīstības izpratnei, saskatot kustības virzību no vienkāršā uz komplicēto, no zemākā

uz augstāko, no nepilnīgā uz pilnīgo. Pie tās viņu pieveda atziņa par izmaiņām dzīvajā un nedzīvajā dabā, par izmaiņām zvaigžņotajās debesīs.

Dabā, pēc Okela domām, viss atrodas kustībā, sākot ar elementiem un beidzot ar debess ķermeņiem, sākot ar taurēni, kas neveikli mēģina izkūņoties no kāpura apvalka, un beidzot ar gaismas staru, kas īsā laikā pārvar milzīgus attālumus. Pat cilvēka psihiskās dzīves parādības viņš kā viens no pirmajiem Latvijā, sekojot angļu dabaszinātniekam un filozofam-materiālistem Hārtlejam, skaidroja ar nervu un muskuļu šķiedru vibrācijām, ko izsauc ārējās pasaules priekšmetu iedarbība uz maņu orgāniem (9, S.12).

Okels atzina, ka matērijas kustība notiek laikā un telpā. Telpas traktējumā viņš tiecās sekot Demokrita-Nūtona līnijai, kas pieļāva tukšuma eksistenci, bet laiku saistīja ar materiālo priekšmetu kustības sākumu un rezultātu, kurus pēc viņa domām vienmēr šķir zināms laika sprīdis. Par vislielāko ātrumu dabā viņš pamatoti uzskatīja gaismas ātrumu (7, S.109). Noraidīdams Aristoteļa viedokli par gaismas momentālo izplatīšanos, pie kura pieturējās vēl daudzi Okela laikabiedri, Okels pieņēma Avicennas, Alhazena, Otrekūras Nikolaja un citu dabas pētnieku atziņu par to, ka gaismai ir ļoti liels, bet tomēr ierobežots ātrums. Viņam zināmi arī dāņu dabas pētnieka un astronoma Rēmera 1672.g. aprēķini par gaismas ātrumu. Tā, rakstīdams par gaismas stara pārvietošanos no saules līdz zemei, viņš uzsver, ka tā ilgst "ne mazāk kā 8 minūtes" (7, S.110).

Atzīstot, ka kustība raksturīga visai bezgalīgajai materiālajai pasaulei, Okels vērsās pret bībeliski sholastiskās pasaules ainu stūrakmeni - ideju par visuma telpisko ierobežotību. Arī Okels par bezgalīgu uzskatīja ne tikai visumu, bet arī to pasaulu skaitu, ko tas ietver (7, S.91).

Okela laikā zinātne jau vairs nevarēja attīstīties sholastiskās dogmatikas šaurajos ietvaros, tā centās no tiem izlauzties un pāriet uzbrukumā ret oaznīcu un reliģiju.

Zinātnes pašapziņas pieaugums izpaužas pastiprinātā interesē par gnozeoloģijas problēmām, par zinātnes un ticības, izglītības un mārticības attiecībām.

Okels kā augošās buržuāzijas ideologs zinātnē redz ne tikai saimniecības tālākas attīstības, bet arī sabiedrības tikumiskās un pat estētiskās atdzimšanas garantiju. Zinātne, tikumība un māksla, pēc viņa domām, iet roku rokā tāpat kā viss patiesais, labais un skaistais. Jautājums par zinātnes cīņu pret obskurantismu ieņem redzamu vietu viņa darbos. Tumsnības, mārticības, liekulības un netikumības veicinātāji, pēc viņa domām, pirmām kārtām ir garīdznieki. Ar šādu atziņu Okels vērsās pret to kārtu, pie kuras pats piederēja. Tomēr šāda parādība kultūras vēsturē nav nemaz tik reta: Rietumeiropā Kūzas Nikolajs bija kardināls, Koperniks - kanoniķis, Bruno - mūks, Krievijā - Prokopovičs un Koniskis - bīskapi. Pie tam taisni viņi lielā mērā sacēlās pret teoloģisko pasaules uzskatu.

Okels uzskata, ka zināšanas cilvēkam nav iedzītas vai iedvestas "no augšas", bet rodas dabiskā ceļā. Savos gnozeoloģiskajos uzskatos viņš sekoja angļu materiālistiskajiem sensuālistiem - Lokam, Hārtlejam, īpaši pēdējam, kura izveidotā asociatīvā psiholoģija skaidroja izziņas procesa materiāli fizioloģiskos pamatus. Hārtlejs atzina ciešu sakarību starp psihisko darbību un nervu sistēmas funkcijām. Pēdējās viņš sakarā ar nava laika fizioloģijas zināšanu ierobežoto raksturu traktēja kā mehāniskas vibrācijas. Latvijā viens no pirmajiem vibrācijas teorijas piekritējiem un dedzīgiem propagandistiem bija Okels. Augstu novērtēdams Hārtleja ieguldījumu psiholoģijas attīstībā, viņš uzsvēra: "Anglis Hārtlejs ļoti pamatīgi un asprātīgi, kā man šķiet, parādījis, ka viss balstās uz ideju asociāciju..." (6, S.147).

Sajūtas, pēc Okela domām, rodas dabas priekšmetiem iedarbojoties uz sajūtu orgāniem - nervu un muskuļu šķiedrām, kas sāk vibrēt. Nervu un muskuļu šķiedru vibrācijas nes sev līdz zināmu informāciju, kas ar uztveres starpniecību kļūst par priekšstatiem un rosina domāšanu. Pēdējā, operējot ar priekšstatiem, tos "salīdzina un atšķir,

atdala un savieno, nošķir un saliek kopā, skaidro, pārbauda, izvēlas un atmet" (6, S.146).

Okels uzskatīja, ka izziņas procesā svarīga loma ir iztēlei un atmiņai. Iztēle, pēc viņa domām, ir padota domāšanai. Kas attiecas uz atmiņu, tad tā "savāc un uzglabā pieredzes un ideju krājumu" (6, S.146).

Okels atkal un atkal pasvītvoja, ka izziņas pamats ir objektīvi eksistējošā daba. Tādējādi viņš savai gnozeoloģiskajai koncepcijai piešķīra spilgti izteiktu antisholastisku ievirzi. "No tās, - rakstīja Okels par dabu, - gara smel savas pirmās un pareizākās zināšanas un visu zinātņu elementus" (9, S.143).

Pasvītrojot to, ka izziņa ir aktīvs process, Okels atzina, ka prāts nesamierinās ar priekšmetu virspusēju aprakstīšanu, bet cenšas iekļūt parādību būtībā un atsegt likumsakarības. Šāda atziņa liecina par zināmām dialektiskām tendencēm Okela gnozeoloģiskos uzskatos. "Šeit, - uzsver Okels, - bez šaubām pieder kaut kas vairāk nekā pavisā dabas aplūkošana. Vajag aplūkot to ar uzmanību, iespiesties vienmēr dziļāk tās iekšienē, salīdzināt tās darbus, ar vērojošu garu izpētīt parādības, uzklautīt to tās darbnīcā, pārskatīt visu tās kopsakarību un pa tās trepju pakāpieniem pacelties vienmēr augstāk..." (9, S. 144-145).

Līdz ar zinātnes attīstību aizvien lielāku nozīmi ieguva jautājums par zinātniskās pētniecības metodēm. XVII-XVIII gs. dominējošā analītiskā metode, ko parasti absolūtizēja un nostādīja preti sintētiskajai, ļāva gan gūt priekšstatu par dabas parādību detaļām, bet apgrūtināja objektīvās īstenības kā vienota veseluma izpēti. Okels centās abas šīs metodes savā starpā saistīt un pakļaut vienu otrai. "Lai gan tās, - rakstīja par abām metodēm Okels, - savu aplūkošanu sāk no pretējām pusēm, tomēr beidzot vienā punktā sanāk kopā" (6, S.147).

Līdz ar matemātikas attīstību kā zinātniskajā pētniecībā, tā mācību procesā aizvien plašāk sāka pielietot matemātisko metodi. Šis apstāklis nevarēja neietekmēt arī Okelu. Viņš, piemēram, atzina, ka "matemātiskā mācību me-

tode... ir ļoti noderīga" (3, S.75).

XVIII gs. otrās puses zinātniskajā domāšanā nostiprinājas vēsturiskuma princips. To apstiprina Okela pastiprinātā interese par zinātnes vēsturi. Viņš uzsver, ka "zinātne bez savas vēstures ir tas pats, kas visa daba bez gaismas" (3, S.91).

Okela laikā Latvijā, sekojot Augustīna iedibinātajai tradīcijai, uz vispārējo vēsturi joprojām raudzījās kā uz dievišķās gudrības izpaušmi. Tanī pašā laikā tomēr parādījās arī citādi uzskati par vēsturi, kurus pauda Monteskjē. Viņš noraidīja vēstures teoloģisko skaidrojumu, bet uzsvēra politiskās iekārtas un ģeogrāfiskās vides lomu sabiedrības dzīvē. Neskatoties uz šo faktoru ideālistisku pārvērtēšanu, Monteskjē tendencei saskatīt vēsturiskajās parādībās likumsakarību bija progresīva nozīme. Okels, pilnīgi pievienodamies Monteskjē antiteoloģiskajam principam vēstures traktēšanā, uzsvēra, ka vēsture jāmāca "Monteskjē garā" (3, S.72).

Par zināšanu patiesības rādītāju Okels uzskatīja to atbilstību pētamajam objektam un praktisko noderīgumu. Pēdējais kā patiesības raksturojums apgaismības laikā nostājās gnozeoloģisko meklējumu centrā. Arī Okels lielu vērību pievērsa reālām, praktiski pielietojamām zināšanām. Šinī faktā lielā mērā izpaudās tās prasības, kādas izvirzīja kapitālisma attīstība. Taisnība, praksi Okels pārsvarā reducēja uz zinātniskiem novērojumiem un individuāli tikumisko pieredzi. Subjekta aktivitātes problēmu, kā to traktē vācu klasiskā filozofija, viņš savos darbos neapskatīja. Tomēr, izceļot savu gnozeoloģisko uzskatu antisholastisko ievirzi, viņš atkal un atkal prasīja, lai zināšanas "kļūtu aktīvas un iedarbīgas" (3, S.168). Īpaši svarīgi šo principu ievērot, pēc viņa domām, apmācības un audzināšanas procesā. "Teorētiska un mehāniska apmācība, - viņš rakstīja, - prāta piepildīšana ar plašām teorijām par pienākumiem un tīkumiem ir un paliek neauglīga, ja audzēkņi tūdaļ neveda un neradina darboties saskaņā ar savām zināšanām..." (6, S.172).

Patiesar zināšanas Okels raksturoja kā neimprodzamas,

skaidras un noteiktas. Šīm īpašībām sakarā ar matemātisko metožu izplatīšanos zinātnē un fantastisko izdomu pastiprinātu kritiku uzmanību pievērsa daudzi jaunlaiku filozofi (Dekarts, Hobss, Spinoza, Leibnics, Didro). Prasību pēc acimredzamām, skaidrām un noteiktām zināšanām Okels vērsa pret teoloģisko dogmu tumsonību, iracionālismu, misticismu. "Darbojamies pretī visai māpticībai un mūsdienās atkal plaukstošajai mistikai, kas baidās no gaismas, sekosim visā, ko mēs mēcām, lielā Dekarta pamatprincipam: nepieņemt kā neapšaubāmi patiesu neko, ko nevaram atveidnāt uz skaidriem jēdzieniem, un sargāties cilvēka sapratnei uzspiest kā patiesu kaut ko tādu, ko viņam šodien var būt pēc aizspriedumiem brīvas pārbaudes vajadzēs atnest" (2, S.16).

Svarīgākais līdzeklis zinātnes sasniegumu izplatīšanai un reliģiskā obskurantisma apkarošanai, pēc Okela domām, ir izglītība. Balstoties uz apgaismības laika pedagogijas atziņām (Loks, Komenskis, Ruso, Bazedovs), Okels uzskatīja, ka izglītībai jābūt laicīgai. Apmācības un audzināšanas uzdevums, pēc viņa domām, ir jauniešus "padarīt vispirms par cilvēkiem un pēc tam par kristiešiem" (3, S. 53).

Okela humanistiskie pedagogiskie uzskati bija savam laikam progresīvi, tomēr tie attiecās uz samērā šauru personu loku. Tos viņš pauda galvenokārt mājskolotājiem, kas apmācīja un audzināja muižnieku bērnus. Okels neaizstāvēja zemnieku tiesības uz izglītību, nevērsās pret dzimtbūšanu. Bez tam viņš pārspilēja izglītības nozīmi, jo cerēja, ka izglītotie muižnieki vedīs zemi pa kapitālisma attīstības ceļu.

Līdz ar Vitorino de Feltri, Luisu Vivesu, Roterdamas Erasmu un citiem Okels uzskatīja, ka bērna audzināšana un apmācīšana jāsāk agrā bērnībā: "Viņi ir kā koki, kas agrāk un rūpīgāk kopti, agrāk nes augļus" (3, S.30).

Tiekdamies pedagogijas jautājumos nostāties sensuālistiskā pozīcijēs, Okels augstu novērtēja juteklību kā pasaules izzināšanas līdzekli. Tomēr būc ms apgaismības laika

cilvēks, viņš norādīja arī uz sevišķo lomu, kāda piekrit prātam, kas novērtē mūsu izvēli un nosaka to, kas cilvēkam dod laimi un labumu. Līdz ar to viņa aizstāvētās tēzes bija vērstas pret šolastisko pedagoģiju.

Uzskatīdams, ka audzināšanas uzdevums ir attīstīt cilvēka dotības, Okels secināja, ka tai jābūt dabiskai, nesamākslotai. Viņš uzsvēra, ka "daba bez audzināšanas ir akla, bet audzināšana, ko neatbalsta daba - nepietiekama" (6, S.127).

Okela pedagoģiskie uzskati lielā mērā balstījās uz humanistisko atziņu, ka cilvēks pēc būtības ir labs un nevis ļauns un samaltāts, kā to mācīja reliģija. "Dabā apslēptas viskrietnākās spējas un dziņas... Piederēdai un apmācībai vajag tās attīstīt, veidot un virzīt uz labiem mērķiem; praksei (Ubung), čaklumam un paradumam - stiprināt, pilnveidot un nobriedināt (6, S.143).

Tālaika Latvijā jauna bija Okela aizstāvētā individuālā pieeja jauniešiem. Viņš pie tam norādīja uz individuālām īpašībām katra jaunieša ķermeņa organizācijā (jutekļos, nervu un muskuļu sistēmā, asinsritē) un raksturā (temperamentā, sliecībās, kaislībās). Jaunietim viņš salīdzināja ar marmora gabalu, bet pedagoģu ar akmeņkali. "Viens marmors ir tīrāks, otrs - plankumaināks, viens mīkstāks, otrs - cietāks. Katram mākslinieks pielieto citus darba rīkus, citas maksīmas un manieres..." (6, S.151).

Vadoties pēc sensuālistiskās ievirzes, Okels uzskatīja, ka mācīšanas pamats ir uzskatāmība. "Ko daba pati nerāda, tas jāsniedz tiem (skolēniem - A.S.) ar attēliem" (3, S.42).

Cīnīdamies ar tukšu verbālismu un formālismu pedagoģijā, Okels aizstāvēja apzinīguma principa ievērošanu mācību un audzināšanas procesā. "Visu to, ko viņi (bērni - A.S.) pie tam mācās no galvas, jāmēģina izskaidrot, lai viņu mēle nelemācās mehāniski plāpāt, bet lai viņi saista ar to pareizus jēdzienus un atmiņa un sapratne viena otrai sagādā atvieglojumu" (3, S.43).

Okels uzskatīja, ka bērna prāts attīstās, viņa paša do-

mām darbojoties, bet nevis mehāniski pārņemot svešas domas. Viņš kritizēja "iekalšanas" metodi, kas saistījās ar bērna nevajadzīgu tiranizēšanu un pārmērīgi bargu sodīšanu. "Viņu (bērna - A.S.) atmiņu nomoka ar vārdiem, pie kuriem viņiem nevajag galīgi neko domāt un no kuriem viņiem nekas cits nepaliek pāri kā tukša skaņa... Tanī vietā, lai viņus ar maigumu pamācītu..., viņus vēl lielākā apjukumā noved tirāniskais skolmeistars, kurš par katru kļūmi viņus tik bargi aprāj, it kā viņi būtu izdarījuši valsts noziegumu" (3, S.38). "Cik kaitīga jaunatnei ir šī ačgārnā metode! Cik viegli tā ļauj sarūsēt vislabākajiem talantiem! Vai tad jābrīnās, ka jaunatne uz skolu skatās kā uz cietumu, kur viss paredzēts tikai tās mocīšanai, un uz skolotāju kā uz tās ikdienas spīdzinātāju?" (3, S.40).

Aizstāvēdams apzinīguma principu pedagogijā, Okels bija pret rupju varmācību, kas vērsta pret jaunā cilvēka personību, pret pārmērīgu, nežēlīgu sodīšanu, īpaši fizisko sodīšanu. "Bērnām, ko bez iemesla, bez mērenības un sēmera vai pat tikai sliktā noskaņojuma dēļ soda, dabiski jāzaudē mīlestība un pašaušanās uz savu skolotāju, un viņš uz to nevar skatīties savādāk kā uz savu mocītāju un tirānu" (3, S.190). "Vispār, kamēr vēl citi līdzekļi iespējami, kamēr vēl bērnu var uzmundrināt ar piezīmēm un ietekmēt ar atalgojumiem, viņu galīgi nevajag pārmācīt" (3, S.41-42).

Okela pedagoģisko uzskatu antisholastisko ievirzi izceļ tas, ka jaunā cilvēka apmācību viņš iesaka sākt nevis ar katķisma gabalu iekalšanu, kā tas tolaik bija parasts, bet ar dabaszinātņu elementu apzinīgu apgūšanu. "Bērns, - Okels rakstīja, - agri jāved dabas skolā - gan akmeņu, gan augu, gan dzīvnieku valstī. Tanī galvenokārt jāatklāj brīnumainais. Viņš jāiepazīstina ar augu un akmeņu dabu, rašanos un izmaiņām, ar dzīvnieku dzīvām un ķermeni uz būvi, arī ar pakāpju secību un rangu kārtību. Viņam jāizskaidro dabas galvenās parādības, kas pietiekamas viņa sapratnei. Dīgstošs augs, ziečošs koks, plaukstošu puķu valsts tās krāsu pievilcīgajos un krāšņākajos notonējumos, puķota pļava, bišu gudrā saimniecība, skudru republika,

kāpuru metamorfoza, daudzveidīgā, brīnišķā polipu ģenerācija, peldošs gulbis, dažu dzīvnieku - murkšķa, bruņuru-puča, bezdelīgas, lāča - brīnišķās izdzīvošanas spējas pie pārtikas trūkuma ziemā...tālāk dzīvnieku daba un mākslinieciskās dziņas, līdzekļi, ar kādiem tie uztur sevi un aizstāvās un ar kuriem tos apgādā tudaļ visā pilnībā jau pie dzimšanas, viņu atšķirība šīnī punktā no cilvēka, kurš, pielietojot savu redošo prātu, tikai pakāpeniski sasniedz pilnības stāvokli..., ne mazāk dabas parādības - mākoņi, lietūs, sniegs, krusa, migla, zibens, pērkonš un zvaigžpotā debess ir priekšmeti, kas cienīgi rosināt un uzturēt uzmanību un piemēroti ziņkāres iedzudināšanai, ja tos vienkārši un piemēroti izskaidro un pāvada ar patīkamām piezīmēm. Ja tas izdarīts, tad iegūts daudz" (3, S.41-42).

Okels leteica jauniešus iepazīstināt ne tikai ar dabas zinātņu un matemātikas pamatiem, bet arī ar humanitāriem priekšmetiem - īpaši ar sabiedrības un filozofijas vēsturi. Atzīmēdams dziatenes vēstures lielo lomu, viņš uzsvēra, ka vēstures mācīšana "ar to būtu jāšak" (3, S.70). Izteikdams savas domas par filozofijas vēstures mācīšanu, viņš akcentēja Demokrita un Epikūra materiālistiskos uzskatus un norādīja uz to, ka jaunajos laikos tie "atkal atdzīvojas". Negatīvi viņš vērtēja šolastisko filozofiju - tās "disputu sērgu" un "metafiziskās asprātības" (3, S.92). Svarīgu lomu Okels piešķīra valodu, īpaši dzimtās valodas apgūšanai, pasaules izcilāko dzejas un prozas darbu lasīšanai, teātra un tēlotājas mākslas sasniegumu popularizēšanai. Viņš prasīja apmācības saistīt ar intelektuālo, ētisko un fizisko audzināšanu. Viņš bija viens no pirmajiem Latvijā, kurš pievērsa uzmanību estētiskajai audzināšanai un gaumes veidošanai. Prasīdams no audzēkņiem "īkdienas darbu" (3, S.188), Okels faktiski aicināja ieviest darb-audzināšanu. Taču šo jautājumu viņš plašāk neizvērsa, jo valdošās šķiras pārstāvji uzskatīja, ka fiziskais derbs ir dzimtļaužu lieta.

Zināmu lomu jaunā cilvēka veidošanā Okels ierādīja arī

religijskajai audzināšanai, tomēr reliģiju viņš saprata ne tā, kā tas tolaik bija parasts.

Tiekdamiem piemērot reliģiju augošās buržuāzijas vājā dzībām, Okels uzstājās pret tās pasvītroti viduslaicīgo tumsonību, misticismu, neiecietību. Norobežodams zinātni un filozofiju no reliģijas despotisma, viņš pašu reliģiju tiecās sekularizēt un racionalizēt. Okels uzsvēra, ka "prātīgi dzīvot un kristīgi dzīvot ir viens un tas pats" (10, S.14), ka reliģija "ir drošākais ceļš uz patiesu laimi šinī dzīvē" (1, S.7) utt.

Ar reliģiju Okela uzsketus saistīja zināms filozofiskā ideālistiska garā traktēts ideju minimums par dievu, nemirstīgu dvēseli un tikumisku rīcību kā labāko dievkalpošanas veidu. No tā līdz atklātam ateismam bija tikai viens solis.

Lai gan protestantiskais racionālisms bija zināmā mērā reliģijas mēģinājums piemēroties feodālisma krīzes apstākļiem (21, c.130) un reaģēt uz reliģijas ateistisko kritiku (17,47.lpp.), tomēr Okelam tas zināmā mērā bija arī kompromisa forma, lai aizstāvētu zinātnes un filozofijas intereses.

Okela attieksme pret bībeli bija pretrunīga. Atsevišķas reliģiskās dogmas viņš noraidīja kā tādas, kas nerod sev pamatojumu bībelē, bet tanī pašā laikā pats bija tālu no reliģiskā uzskata par bībeles verbālinspirāciju, t.i., par to, ka katrs vārds bībelē ir svētā gara inspirēts. Okela attieksmi pret bībeli lielā mērā ietekmēja bībeles vēsturiskā kritika (Spinoza, Zemlers). Bībeles reliģisko autoritāti viņš atzina tikai daļēji. Pamatā viņš uz bībeli skatījās kā uz vēsturisku dokumentu, pie kura analīzes jāņem vērā apstākļi, kādos tas radies, vai, kā teica Okels, "valodas gars un tās īpatnie izteiksmes līdzekļi, tā laika domāšanas veids, vietējie ticumi, paradumi, aizspriedumi un tautas domas" (5, S.3). Lai nedotu iespēju teologiem svēto rakstu vārdā deformēt zinātnes un filozofijas atziņas, viņš ieteica bībeles tekstus skaidrot pārnostā nozīmē un uzsvēra, ka tas, kas bībelē teikts, ir

"tikai alegorisks" (5, S.199).

Bībeles mītus, kas nesaskanēja ar jaunlaiku zinātnes atziņām, Okels vai nu vienkārši ignorēja (bībelisko versiju par pasaules radīšanu, bībeliski mitoloģisko pasaules ainu), vai arī tiecās pildīt ar citu - zinātnisku saturu. Tā, piemēram, vietas bībelē, kur runāts par miesas augšāmcelšanos pēc nāves, viņš interpretēja kā bioloģiskās pelineģēzes parādību (tālu senču pazīmju parādīšanos pēcteču embrionālajā stadijā) (5, S.4). Zināms, ar bībeli un jo vairāk ar reliģiju palingenēzei nav nekā kopīga.

Okels atklāti apsveica jaunlaiku zinātnes racionalizējošo ietekmi uz reliģiju: "...jums nav jābrīnās un jāklūst nemierīgiem, ja, kā jūs sakāt, brīnumu skaits samazinās, vai - kas ir tas pats - ja dažu labu no nezināšanas vai vajadzīgo zināšanu trūkuma par brīnumu turēto parādību vairs neuzskata par brīnumu, jo dabas spēkus pazīst labāk un skaidrāk saprot agrāk nepazīto sakarību starp cēloni un sekām" (11, S.217).

Pilnīgi pamatoti uzskatīdamu katru reliģiju par sava laika parādību, Okels tomēr visu konfesjonālo reliģiju pamatā līdz ar Bodēnu, Čerberiju, Loku, Moru, Spinozu, Tindalu, Tolandu, Kollinsu, Voltēru, Franklinu tiecās saskatīt kādu abstraktu, nevēsturisku, cilvēka prātā iedibinātu dabisko reliģiju. Tās viņam tāpat kā citiem jaunlaiku domātājiem deva iespēju kritizēt reliģijas dogmas, kvalificējot tās kā tādas, kas ir teologu fantastiski izdomājumi un patvaļīgi pielikumi dabiskajai reliģijai. Tādējādi baznīcas un reliģijas autoritātes pagrimumā Okels vainoja pašu baznīcu un mācītājus, īpaši uzsverot "viņu tīrānisko kundzību pār cilvēka prātu un sirusapziņu zem liekulīgās dievbijības maskas" (1, S.3).

Atzīstot, ka arī luterisma pamatā ir kāda dabiskā reliģija, Okels to kvalificēja kā ticību, kas joprojām valkā "savu sešpadsmitā gadsimta vectēvu apģērbu" (2, S.22).

Saskatot visu konfesjonālo reliģiju pamatā kādu dabīgo reliģiju, Okels secināja, ka katrē reliģijā svarīgs nevis tas, kas to atšķir no citām konfesijām, bet tas, kas to

tām tuvina. Ja tā, tad atkrīt simboliskajos rakstos ietvertu mācību uzspiešana, reliģiskā neiecietība, citu ticību vajāšana. Par luterisma simboliskajiem rakstiem, uz kuriem Latvijā raudzījās kā uz nemaldīgu autoritāti, Okels teica: "Šis grāmatas satur tikai toreizējās ticības atziņas un pārliecības saskaņā ar bībeli un nevar būt nemaldīgas savās tēzēs, paskaidrojumos un definīcijās, tāpat kā katra cita dogmatiska sistēma, kas ietver sava autora bībeliskus vai teoloģiskus uzskatus. Bija tomēr laiks, kad Luteru un viņa palīgus un reformācijas laika lielos teologus aiz dievbijīgiem māņiem godināja gandrīz kā dieva inspirētus cilvēkus un uz visu, ko viņi runāja vai rakstīja, skatījās kā uz ko nemaldīgu. No šejienes izriet šo grāmatu lielā un pārspīlētā cienīšana" (11, S.251-252). Runājot par simboliskajām grāmatām, Okels uzsvēra: "Tās nekad nevajadzētu padarīt par nemaldīgiem kristīgās ticības priekšrakstiem..." (11, S.255).

Okels līdž ar daudziem citiem apgaismības domātājiem konfesionālajām mācībām pārmeta amorālu ievirzi. Šādai argumentācijai nebija gadījuma raksturs. Amorāla ievirze daudzām reliģiskām mācībām patiešām raksturīga. Bez tam nedrīkst aizmirst, ka Okels bija augošās buržuāzijas ideologs. Pēdējā taisni tikumiskajā audzināšanā saskatīja sabiedrības progresa svarīgu priekšnosacījumu (20, S.238).

Vēršoties pret daudzām reliģiskajām dogmām, Okels īpaši negatīvi vērtēja mācību par iedzimtā grēka samaitāto cilvēka dabu, jo tā visatklātāk runāja pretī renesanses un apgaismības humanistiskajai tradīcijai. Šo mācību, ko savā laikā bija aizstāvējis Augustīns, bet apkarojis Pelagijs, Okels uzskatīja par sevišķi tumsonīgu. Baznīca, kā zināms, bija nostājusies pret Pelagija viedokli, jo tas "grāva to ideoloģisko fundamentu, uz kura kristīgā baznīca ar tādām grūtībām bija cēlusi savas kundzības komplicēto ēku" (19, c.75).

Okels labi zināja par Augustīna un Pelagija polemiku, kurā viņš nostājās pret Augustīnu. Viņš uzsvēra, ka strīdā par iedzimto grēku ar Pelagiju "Augustīns aizgāja pārāk tālu..." (11, S.151).

Reliģisko dogmu par iedzimto grēku, ko Augsburgas ticības apliecība apzīmē par "patiesu grēku" (14, S.51), Okels raksturoja šādi: "Bija un ir vēl tagad teologi, kuri, lai attaisnotu pārdabīgo atklāsmi un atbalstītu mācību par dievišķo žēlastību, iztēlo tikumisko dabu kā augstākā mērā samaitātu un šo ačģārnību apzīmē par iedzimto grēku, no pirmajiem vecākiem mantotu slimību, kas visus cilvēkus cauri un cauri saindējusi. Cilvēks - tā viņi domā - ir cauri un cauri aplipis ar spītālību, viņā no pēdām līdz matu gallem nav nekā veselīga; katra viņa rīcība, lai cik laba tā arī neliktos, dieva priekšā ir nekrietnība, jo nāk no netīra avota; viņš nespēj neko labu domāt, gribēt un prasīt, vēl jo mazāk darīt, viņa sirds ir slepkavu bedre" (11, S.61). Balstīdamies uz renesanses un apgaismības humānistisko tradīciju, Okels uzsvēra: "Pieredze runā pretī apgalvojumam, ka tieksme uz ļauno pie visiem cilvēkiem ir nesalīdzināmi stiprāka nekā uz labo..." (11, S.57).

Ja nu cilvēks pēc savas būtības nav samaitāts, tad iznāk, ka nekāda pārdabīga dieva žēlastība un īpaša aprūpēšana no dieva puses cilvēkam vispār nav vajadzīga. Vēl vairāk, reliģiskais uzskats par pārdabīgas dieva žēlastības nepieciešamību cilvēkam, pēc Okela domām, ir cauri un cauri netikumīgs. Vienlaikus viņš uzsver, ka "mācība par pārdabīgo žēlastību ne tikai ierobežo mūsu pašdarbību, ne tikai traucē mūsu mieru, bet varētu darīt aizdomīgu zināmā mērā pašu reliģiju" (11, S.69).

Okels kategoriski noraidīja reliģisko dogmu par Jēzus Kristus divām dabām. Līdzīgi daudziem racionālistiem, viņš Jēzu Kristu uzskatīja par kristīgās ticības dibinātāju, reliģisku reformatoru, bet atmēta reliģisko ideju par viņu kā dieva dēlu, vienu no svētās trīsvienības locekļiem (8, S.115).

Izsmiedams reliģisko mācību par svēto trīsvienību, kas sastāv no dieva tēva, dieva dēla un dieva svētā gara, Okels to apzīmēja par "pārļaicīgu aritmētiku, saskaņā ar ko viens ir trīs, bet trīs ir viens" (8, S.107).

Ja cilvēce nav tik nelabojami samaitāta un grēcīga, kā to māca reliģija, tad nav arī vajadzības ar Kristus nāvi

pie krusta izpirkt cilvēces grēkus. Tādu secinājumu izda-
rot, Okels reizē atmeta reliģisko mācību par Jēzu Kristu
kā cilvēces pestītāju un taisnotāju dieva priekšā, mācību,
par ko Luters Šmalkaldenas pantos uzsvēra, ka tai jāpastāv
pat tad, "ja debess un zeme iet bojā" (14, S.415). "Man
mazākais ir nesaprotams, - raksta Okels, - kā cilvēks ar
to, ka kāds cits viņa vietā pilda baušļus, kurus viņš pats
pārkāpj... var kļūt patiesi labāks, dieva acīs pilnīgāks,
svētāks un tīkamāks... Grūti saprotams, kā svešs nopelns
var apsegt mūsu kailumu un atbrīvot mūs no tikumiskiem
trūkumiem..." (11, S.237-238). "Lielāku morālisko postu
kā šī laikam nav nodarījusi neviena cita cilvēku mācība"
(5, S.38).

Okels savos darbos nekur neatsaucas uz vidzemnieku Eize-
nu, tomēr Eizena darbu "Kristietība saskaņā ar veselo sa-
prātu un bībeli" viņš acimredzot ir lasījis. Par to lieci-
na tas, ka, līdzīgi Eizenam (16, S.6), viņš reliģisko mācī-
bu par cilvēces pestīšanu ironiski apzīmē par tādu, kur
"ienesta vesela kriminālprocesā forma" (2, S.8).

Noraidīdams reliģisko dogmu par miesas augšāmcelšanos
pēc nāves tādā veidā, kādā to pasniedz svētie raksti, Okels
jautāja: "Kā var cilvēka miesu..., kas satrūdējusi un sa-
dalījusies, kuras daļiņas visos četros vējos izkūpējušas
vai kļuvušas par barību tārpiem un jūras zivīm un izgāju-
šas cauri tik daudzām pārvērtībām, atmodināt un salikt ko-
pā?" (11, S.30).

Okels prasīja, lai baznīcas rituāli tiktu pēc iespējas
racionalizēti. Tādā veidā vienā otrā baznīcas rituālā, kā
viņš to iedomājās, nepalika nekā specifiski reliģiska.
Raksturīgs piemērs šajā ziņā ir Okela attieksme pret abiem
lūteriskajiem sakramentiem - kristīšanu un vakarēdienu.
Kristīšanu viņš uzskatīja vienkārši par zīmi tam, ka jaun-
piedzimušais tiek uzņemts draudzē, bet vakarēdienu - par
apliecinājumu tam, ka draudze piemin Kristu (11, S.82).
"Nav jānobeļ, - Okels raksta, - bet gan jāslavē tas, ka...
tām (sakramentiem - A.S.) atņem pārlieku augsto vērtību,
ko piešķīrusi dievbijīgā māņticība..." (11, S.250).

Okels nosodīja reliģisko tumsonību, kas tiecās pakļaut

un kalpināt cilvēku prātu. Īpaši šinī ziņā viņš vērsās pret kristīgo ortodoksiju (kā katolicisko, tā luterisko). "Vēl šinī gadsimtā bija un ir stipra teologu sekta, kas prāta priekšā neatkāpjas, ticības lietās tam nedod vārdu, uzskata to par bīstamu reliģijas ienaidnieku, izsludina par neticības tēvu un apgalvo, ka to vajag padarīt paklausīgu teoloģijai" (11, S.204).

Noraidīdams teoloģijas pretenzijas uz nedalītu kundzību pār zinātni un filozofiju, Okels reliģijas lietu izlemšanā prasīja ievērot zināmo brīvību un toleranci. Viņš uzsvēra, ka neviens "nevar piespiest" uzskatīt par patiesu to, par ko viņš pats ar īstas pārbaudes palīdzību nevar pārliecināties" (11, S.253): "Mūsu gadsimtam, - Okels raksta, - piederas *meklēt* = kā to darīja grieķi - gudrību un neticēt vairs tam, ko vēselais prāts pie visrupīgākās pārbaudes pats nemāca vai kas mazākais nesaskan ar tā principiem..." (5, S.14).

Okela ētiskajos uzskatos krustojas divas tendences. Līdz ar Loku un franču apgaismotājiem viņš tikumiski labo identificēja ar ilgstošu patiku, baudu. Par šo tēmu viņš pat publicēja monogrāfiju "Par baudas tikumību" (9). Tanī pašā laikā viņš tikumiski labo centās atvasināt arī no dieva kā tikumiskās pilnības ideāla. Pretrunu starp abām tendencēm viņš mēģināja pārvarēt, norādot uz dievu kā dabas radītāju. Okels noliedza reliģijas viduslaicīgi askētisko morāli. Rakstīdams par gudru cilvēku, Okels uzsver: "Viņš tāpat ir ļoti tālu no tā, lai sekotu slimīgajam pašnoliegšanas jēdzienam, ļoti tālu no tā, lai ar pārāk stingru vardarbību pret sevi vājinātu savus spēkus, postītu savu dabu un saīsinātu savas dienas, kuras viņš vēl varētu dzīvot pasaulei par laimi, pats sev par prieku un savas būtības piepildīšanai... (9, S.210). "Labākas gudrības vadīts, - Okels turpina. - viņš zina, cik precīzā saistībā atrodas viņa garā un miesas spēki un cik dabiski pēdējo mēre ir stiprums un možums pāriet uz pirmajiem un cik ļoti dvesele cieš un kādā ienīstā bezdarbības un apnikuma stāvoklī tā nonāk, kad tās sajūtu un aplūkošanas rīkus novājina... kāpēc gan viņš nevarētu sekot maigajiem iecīnājumiem uz

dabiskajām, nevainīgajām izpriecām, kas stiprina viņa spēkus, apskaidro viņa garu, piešķir visai viņa rīcībai atikamu vieglumu un dara viņu veiklāku un izdarīgāku amata darīšanās?" (9, S.212).

Tiem teologiem, kas izvirzīja jautājumu par to, vai baudas tikumība īstenībā nav tikumiska izvirtība, Okels atbildēja, asprātīgi pretjautājot: "Ja mums būtu jādzīvo tikai prāta pasaulē, aplūkojot patiesi pilnīgas idejas un meklējot dievā savu vienīgo prieku, kāpēc tad dievs mūs neradīja par pilnīgi tīrām, garīgām būtnēm, kas visu skatā vistīrākās skaidrības gaismā? Kāpēc arī izcilākais prāts sajaukts ar juteklību, kāpēc mūsu ķermenī ir tik daudzi orgāni, kas visi sniedz patīkamas sajūtas? Kāpēc mūsos ir neatvairāma sliecība uz juteklisku prieku, sliecība..., kurai pēc savas dabas jābūt labai un kura ir laba, ja vien prāts to vada?" (9, S.102). "Nē, - Okels iesaucas, - mēs neesam radīti, lai dzīvotu pastāvīgos, kontemplatīvos dieva izzināšanas centienos un vienmēr nenogurstoši smeltu prieku idejās par viņa pilnību" (9, S. 103).

Savu naturālistisko, antiteoloģisko tendenci ētikā Okels tiecās fizioloģiski pamatot, izmantojot Hārtleja terminoloģiju. Tikumiskās baudas avots Okelam ir objektīvi esošā īstenība, "daba, kuras priekšmeti iedarbojas uz cilvēka sajūtu orgāniem" (9, S.29).

Okela uzskatos cilvēks vairs nebija iedzimtā grēka izvārdzināts zemes tārps, bet gan aktīvs savas dzīves veidotājs. Cilvēks arī bez pārdabīgas dieva žēlastības palīdzības spēj garīgā ziņā tālu progresēt. Uzsverdams reālās, šīs zemes dzīves nozīmi, viņš rakstīja: "Ar nenogurstošu cīnību mēs jau šeit varam tālu tikt" (8, S.74). Cilvēks Okelam ir "radījums, kas izrotāts ar daudziem tādiem spēkiem, kas var sasniegt augstu pilnības pakāpi, būtne, kas ir pietiekami dižņa, lai pretendētu uz mūžību un ar saviem talantiem ieaugtu bezgalībā..." (3, S.29).

Okels noraidīja teologu tradicionālo uzskatu par to, ka steists ir netikumīgs tikai tāpēc, ka viņš netic dievam.

Gluži otrādi, Okela acīs ateists varēja būt arī ļoti tikumīgs cilvēks. Tikai, uzskatīdams reliģiju par tikumības balstu, Okels domāja, ka vienkāršai tautai ateisms neder. "Jā, - viņš sprieda, - es gribu pieņemt, ka vajadzīga zināma varonība, lai bez reliģiskas pārliecības būtu tikumīgs" (8, S.53).

Okela ētiskajiem uzskatiem ir izteikti laicīga ievirze. Atalgojumu un sodu par savu tikumisko rīcību cilvēks, pēc viņa domām, saņem jau šeit. Galvenais tiesnesis cilvēka tikumības jautājumos ir viņa sirdsapziņa.

Ilgstoša labpatika, pēc Okela domām, nav iespējama bez cilvēka fizisko un garīgo nepieciešamību apmierināšanas. Cilvēkam jādzīvo miera apstākļos un jābūt veselam. Visdziļākā un visilgstošākā ir garīgā bauda, ko dod nodarbošanās ar zinātni un mākslu. Pasvītrodams šo domu, Okels norādīja uz morāles, mākslas un zinātnes sakaru. Reizē ar to viņš noraidīja teologu viedokli, saskaņā ar kuru nodošanās zinātnei un mākslai ved prom no patiesas tikumības, kas iespējama tikai ticībā. "Pareizi atveidojot dabas skaistuma modeli, tās (tēlotājas mākslas - A.S.) vairo mūsu prieku, pilda mūsu dvēseli ar patīkamu izbrīnu par cilvēka gara spēju lielumu un daudzējādību un par neizsmeļamā ģēnija darbīgumu" (9, S.117-118).

Saprazdams, ka konfesionālā reliģija ar savām izteikti mistiskajām dogmām nespēj cilvēku tikumiskā ziņā pozitīvi ietekmēt, Okels tiecās saviem ētiskajiem uzskatiem piešķirt zinātnisku raksturu, balstīt tos uz "skaidriem un uzskatāmiem saprātnes jēdzieniem", jo tikai tie, pēc viņa domām, "var noskatīt mūsu gribu uz darbību" (2, S.17).

Okels bija viens no tiem apgalamības darbiniekiem Latvijā, kas, sekojot renesanses humanistiskajām tradīcijām, tiecās rehabilitēt Epikūra ētiku, traktējot to kā mōrenas, saprātīgas baudas un laimes ētiku. Šis noliks bija jo nozīmīgāks tāpēc, ka teologi - kā katoļi, tā luterāņi - ilgu laiku vārdu "epikurietis" bija lietojuši tikumiski pagrimuša un sabiedrībai bīstama cilvēka nozīmē.

Rakstīdams par Epikūru, Okels pareizi atzīmēja, ka

Kādreiz darīja visu, lai "viņa nevainīgo filozofiju ļaunprātīgi izmantotu" (9, S.83). Raksturodams sengrieķu filozofa ētiku, Okels aizrādīja, ka bauda Epikūra izpratnē ir nevis tikumiska izvirtība, bet tāds stāvoklis, kad cilvēks "ir brīvs no visām sāpēm" (9, S.84).

Okels nebija zemniecības ideologs. Viņš kritizēja aristokrātijas pārmērīgo greznību un vieglprātīgo dzīves veidu, aicināja norobežoties no visa tā, bet viņš to darīja augošās buržuāzijas vārdā. "Kāda nozīme dzīvot pilnī un izjust nemieru? Kāda nozīme lidot no vienas izpriecās uz otru, no dejām uz rotaļām, jokiem un izpriecām, no rotaļām uz koncertiem, no koncertiem pie bagātīgi klāta galda, lai tad nakts klusumā mocītos ar sirdsapziņas pārmetumiem? Kāda nozīme tam, ja esi augstmaņa mīlulis un no tevis baidās pavalstnieku lielākā daļa..., ja tev nav mierīga sirdsapziņa?" (9, S.163).

Okela pasaules uzskats raksturojas pamatā ar objektīvo ideālismu. Tomēr viņa atkāpšanās no kristīgā teisma un evolucionēšana deisma virzienā noveda viņu pie kritiskas attieksmes pret kristīgo ortodoksiju, bibli, luterisma simboliskiem rakstiem. Kaut šai kritiskajai attieksmei visumā bija nevis ateistisks, bet racionālistisks raksturs, tomēr tā bija savam laikam progresīva parādība, jo veicināja filozofijas un zinātnes atbrīvošanos no baznīcas un reliģijas aizbildniecības, kā arī visas kultūras dzīves sekularizāciju, kas raksturīga pārejas laikam no feodālisma uz kapitālismu. Okels neapšaubāmi bija viens no redzamākajiem starp reliģijas racionālistiskajiem kritiķiem - kurzemniekiem, pie kuriem piederēja Elferfelds, Vārts, Neanders u.c. Okela uzskati īpaši ietekmēja Veco Štenderu. Vēlāk reliģijas racionālistisko kritiku turpināja latviešu kultūras darbinieki - jaunlatvieši (Alunāns, Barons, Auseklis). Līdz konsekventai jebkuras reliģijas noliegšanai un reliģijas īsto cēloņu atklāšanai Latvijā pacēlās tikai marksistiskā filozofiskā doma XIX gs. beigās un XX gs. sākumā.

AVOTI UN LITERATŪRA

1. Ockel E.F. Antritts-Predigt. - Mitau, [1786].
2. Ockel E.F. Auch ein Wort zu seiner Zeit. - Mitau, [1786].
3. Ockel E.F. Der Mentor oder die Bildung des Verstandes, Herzens und Geschmacks. - Riga, 1770.
4. Ockel E.F. Letztes Opfer eines Greises // Gesammelte Urtheile und Bemerkungen über den Sahlfeldtschen Kirchenordnungs-Entwurf. - Mitau, 1808. - Heft 1.
5. Ockel E.F. Palingenesie des Menschen. - Mitau; Königsberg, 1795.
6. Ockel E.F. Über die drey Erzieher des Plutarch: Natur, Unterricht und Gewohnheit // Mitauische Monatschrift. - 1784. - May.
7. Ockel E.F. Über die Grösse der Welt // Mitauische Monatschrift. - 1785. - Januar.
8. Ockel E.F. Über die Religion des Vollkommern. - Berlin, 1794.
9. Ockel E.F. Über die Sittlichkeit der Wollust. - Mitau; Hasenpoth; Leipzig, 1772.
10. Ockel E.F. Über die wahre un falsche Ausklärung. - Mitau, [1789].
11. [Ockel E.F.] Über Geist und Wahrheit der Religion Jesu. - Berlin; Stettin, 1785.
12. Apinis A., Rabinovičs J. Disertācija "Par dienu garumu" Rīgas akadēmiskajā ģimnāzijā // Zvaigžņotā Debess. - 1959.gada pavasaris.
13. Асмус В. Античная философия. - М., 1976.
14. Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. - Göttingen, 1930.- Bd.1.
15. Die Gedächtnisfest der fünfundzwanzig-jährigen Amtsführung des kurländischen Superintendenten Herrn E.F.Ockel. - Mitau, 1811.
16. Eisen J.G. Das Christenthum nach der gesunden Vernunft und der Bibel. - Riga, 1777.
17. Garadža V. Protestantisms. - R., 1973.
18. Соколов В. Европейская философия XV-XVII веков. - М., 1984.
19. Соколов В. Средневековая философия. - М., 1979.
20. Stiehler G. Der Idealismus von Kant bis Hegel: Darstellung und Kritik. - Berlin, 1970.
21. Свелпис А. Некоторые черты протестантского рационализма в Латвии // Германия и Прибалтика. - Рига, 1978. - Т.5.

22. Svelpis A. Viņš pirmais dzimtļaudīm parādīja Vi-
sumu // Zinātne un Tehnika. - 1984. - Nr.6.

I. Leinasare

LATGALES ZEMNIEKU ZEMES ĪPAŠUMS XIX GS. 60.-70. GADOS

Latvijas feodālisma posma agrārās un šķiru cīņas vēs-
tures izpētei savu mūžu veltījuši divi padomju vēsturnie-
ki: M.Scepermanis (1898.-1968.) un B.Brežgo (1887.-1957.).
Viņu fundamentālie darbi par Vidzemes un Kurzemes zemnie-
ku nemieriem XVIII gs. otrajā pusē (15; 16), kā arī Lat-
gales zemnieku nemieriem XVI-XX gs. sākumā (11) ir kļuvu-
ši par minēto jautājumu pētnieku rokasgrāmatām. Šķiru
cīņas cēloņu un tās nozīmes pamatojumam Latgalē vēstur-
nieks B.Brežgo veltījis īpašu darbu "Latgales zemnieki pēc
dzimtbūšanas atcelšanas" (10). Tas ir viens no plašāka-
jiem pētījumiem par Latgales zemnieku ekonomisko stāvokli
XIX gs. otrajā pusē. Tē pirmo reizi B.Brežgo cenšas no-
skaidrot zemnieku zemes lielumu pēc 1863.-1865.g. izpirku-
ma aktu sastādīšanas, izmantojot publicētos statistiskos
materiālus. Rūpīgas Latgales avotu studijas neļāva profes-
oram pievienoties Valsts bankas statistiķa D.Rihtera do-
mai, ka zemnieku zeme pārbaudes komisijas darbības rezul-
tātā palielinājās par 17% salīdzinājumā ar līdz tam lie-
toto zemi. "Grūti iedomāties, - B.Brežgo raksta, - ka mui-
žu īpašnieki būtu bijuši ar mieru piegriezt zemniekiem ze-
mi vairāk, nekā viņiem pēc likuma pienācās" (10, 48.lpp.).
Tā kā D.Rihtera apkopotais statistiskais materiāls ir
vienīgais publicētais avots par zemnieku zemes lielumu
XIX gs. 60.gados, tad to izmanto visi padomju vēsturnie-
ki, kas strādā Latgales agrārās vēstures jomā. Vieni šos
17% skaidro ar "atvieglotiem noteikumiem" zemnieku zemes
izpirkšanā Rietumu guberņās sakarā ar 1863.g. plašajiem

zemnieku nemieriem, otri - ka zemnieki saņēma atpakaļ no 1857.g. līdz 1861.g. nogrieztos zemes gabalus (17, c.238; 18, c.391-392). B.Brežgo pieļāva domu, ka tā varbūt ir zeme, "kuru zemnieki saņēma, likvidējot servitūtus vai arī zemi piespēkot" (10, 48.lpp.). Šiem visai atšķirīgajiem uzskatiem šī raksta autors gribētu pievienot arī savas pārdomas.

Jautājuma risinājumā izdalāmi divi posmi: pirmais - XIX gs. 60.-70.gadi, kad tika sastādīti izpirkuma akti, izmērīts un precizēts zemnieku zemes lielums un izveidota pirmā pēc vienotas metodikas 1877.-1878.g. zemes īpašumu statistika, otrs - XIX gs. 80.-90.gadi, kad zemnieku zemes īpašumu uzskaites materiālus Valsts banka izmantoja muižnieku finansiālajās interesēs, tā turpinot iepriekšējā posmā aizsāktu vislielākās labvēlības principu muižniecībai.¹

Pārbaudes komisija sastādīja izpirkuma aktus, laboja muižnieku pieļautās kļūdas zemnieku zemes lielumā muižas plānā, bet mērnieku trūkuma dēļ izdarītās izmaiņas dabā atzīmēja tikai dažās muižās². Mērīšanas darbi muižās ritēja visus nākošos gadu desmitus, aktivizējoties pēc 1869.g. 26.marta likuma par zemnieku zemes norobežošanu rietumu

¹ Par carisma ekonomisko politiku XIX gs. 60.-90.gados sk. I.Gindina darbu (13, c.24-72).

² Pārbaudes komisija tika izveidota 1863.g. 9.aprīlī, lai noteiktu regulatīvajās grāmatās paredzēto naudas maksājumu un pildāmo klausu dienu skaita atbilstību zemnieku zemes ienesībai, kā arī sastādītu izpirkuma aktus. Komisija darbojās katrā aprīlī trīs cilvēku sastāvā: mīrstarpnieks, Iekšlietu un Finanšu ministrijas pārstāvis. 1861.g. 19.februāra likumā īstenošanai tika izveidots arī tiesiski administratīvs mīrstarpnieku institūts, kuram vajadzēja regulēt muižnieku un zemnieku agrārās attiecības sekojošos jautājumos: a) apstiprināt, bet dažreiz arī sastādīt regulatīvās grāmatas; b) vadīt zemnieku zemes nodalīšanas darbus no muižes zemes; c) apstiprināt izpirkuma aktus; d) sekot, lai zemnieki kārtīgi pildītu visus valsts maksājumus. Ar 1874.g. 27. jūnija mīrstarpnieka funkcijas pārņēma jaundibināta iestāde - aprīlņu zemnieku lietu komiteja. (Sk. 12, c.28-37).

apgabalā. Tie bija mērnieku lauki Latgalē. Cik brīžam trauksmaini tie ritēja un kādas atšķirības bija starp izpirkuma aktā fiksēto un dabā esošo zemnieku zemes lielumu, rāda notikumi Stružānu muižā, kuru 1867.g. no Leonida Staņislava Benislavska nopirka Otrās ģildes tirgotāji Ernsts Ludvigs Dalvics un Kārlis Vilhelms Dalvics. Muižu pārvaldīt viņi nodeva trešajam brālim Bernhardam Aurēlijam Dalvicam, kas, lai sekmīgāk varētu muižā saimniekot, 1869.g. parakstīja vienošanos ar zemniekiem par servitūtu likvidēšanu, atdodot tiem 598 desetīnas zemes un 183 desetīnas meža pļavas, kuras zemnieki lietojuši līdz dzimtbūšanas atcelšanai, bet pēc regulatīvo grāmatu sastādīšanas tās bija pievienotas muižai. Šāda rīcība sakaitināja īpašniekus un E.Dalvics sāka izplatīt baumas, ka mērnieks no zemniekiem esot ņēmis naudu (1000 rubļi). Īpašniekus visvairāk satracināja meža pļavu piešķiršana zemniekiem un viņi pieprasīja pārtraukt mērīšanas darbus. Īpašnieki sūdzējās gubernatoram, mierstarpnieku kongresam un Zemnieku lietu komitejai par mierstarpnieku, ka viņš nostājoties zemnieku pusē un, pretēji īpašnieku gribai, ļaujot mērīšanas darbus turpināt. Lai izšķirtu strīdu un izbeigtu apvainojumus, gubernators nozīmēja jaunu mērnieku no Daugavpils sprinča. Mērnieks, izmērijis muižu, secināja, ka zemniekiem iedalītā derīgā un nederīgā zeme ir 819 desetīnas un 640 asis, bet izpirkuma aktā ierakstītas 962 desetīnas un 312 asis. Tas, ka zemniekiem izrādījās mazāk zemes nekā izpirkuma aktā, pieveda īpašniekus atdot viņiem daļu no atņemtās zemes, piešķirot katrai saimniecībai 3,5-5 desetīnas zemes. Sakarā ar servitūtu atcelšanu zemnieki saņēma vēl 3 desetīnas ganībām (2, 31.1., 7.-63.lpp.). Līdzīgi mierstarpnieki rīkojās arī citās muižās, kur zemnieku zeme pēc izmērīšanas tāpat izrādījās mazāk; ja turpretim bija vairāk nekā parādīts izpirkuma aktā, tad servitūtu tiesības atcēla.

Līdz ar to zemnieku zemes lieluma dati pamazām tika precizēti. Precīzāku uskeiti prasīja arī zemnieki savās mūdzībās par nodokļu nepareizu aprēķināšanu - to prasī-

ja ne lielākas derīgās zemes nekā faktiski tā zemniekiem bija. XIX gs. 60.gados notika izmaiņas pagastu robežās, daži pagasti apvienojās - Baltinavas un Ruskulovas (1868. g.), Landskoronas un Timanovas (1869.g.) u.c.

Šādos jaunos sociāli ekonomiskos apstākļos, kādi veidojās XIX gs. 60.gados Krievijā, pareizai nodokļu ievākšanai bija nepieciešama jauna visu zemes īpašumu uzskaitē. Jau 1865.g. pie Iekšlietu ministrijas tika izveidota Pareizas zemes reģistrācijas komisija, kas 1867.g. iesniedz tajā projektā atzīmēja, ka nepieciešams ievest zemes grāmatas, kas jāizpilda pēc stingras, vienveidīgas sistēmas. 1870.g. 6.aprīlī cars apstiprināja Valsts padomes priekšlikumu sešu mēnešu laikā sastādīt guberņās pēc noteiktas formas visu zemes īpašumu krājumu. Pēc galveno autoru - Iekšlietu ministra A.Timaševa un Finanšu ministra M.Reiterna - domām šādas zemes grāmatas visnepieciešamākas ir tajās guberņās, kurās nebija ievestas zemstu iestādes. Pie tādām piederēja arī Krievijas ziemeļrietumu guberņas.

Sākot ar 1867.g., uz Vitebskas guberņas statistiskās komitejas pieprasījumu pagasta valdes iesūtīja ziņas par zemnieku derīgās un nederīgās zemes lielumu. Uz šo datu pamata komiteja 1870.g. sagatavoja pirmo pārskatu par zemes īpašuma veidiem, to piederību un lielumu. Tas, ka cirkulārā nebija noteikts, kādi dati par zemnieku zemi iesūtāmi: vai izpirkuma aktā minētlo vai pēdējie mērīšanas rezultāti, radīja nevienveidību. Vieni iesūtīja jaunākos datus, citi visai konsekventi atkārtoja izpirkuma aktā minētos skaitļus, lai gan arī šajos pagastos bija izmērītas muižas.

Vislabāk šāds zemes īpašumu pārskats saglabājies par Ludzas apriņķi, kas kopā ar izpirkuma akta datiem (1863.-1865.g.) un precizējumiem laikā no 1867. g. līdz 1868.g. ļauj izsekot zemnieku zemes lieluma izmaiņām (sk. 1.tabulu). Derīgas zemes palielināšanās laikā no 1863.g. līdz 1870.g. par 2,9% izskaidrojama ar papildu izpirkuma aktu sastādīšanu. Tas galvenokārt skar tās muižas, kur izpirkuma akti tika sastādīti uz regulatīvo grāmatu pamata un muižnieku apvērsumu dēļ tajā nebija iekļautas visas zem-

1. tabula

Zemnieku zemes lielums Ludzas apriņķī 1860.gados¹

Gadi	Visa zeme		No tās derīgā		Palielinājās	
	desetīnas	desetīnas	Desīgā	desetīnas	Desīgā	Visa zeme Derīgā %
1863.-1865.	78 612	66 784	-	-	-	-
1867.-1868.	78 876	66 397	264	1613	0,33	2,4
1870.	82 220	68 731	3255	245	4,1	0,5

¹ Latvijas PSR Centrālais Valsts vēstures arhīvs. - 728.fonds. - 1.apraksts. - 26., 27.lieta; 729.fonds. - 1.apraksts. - 105., 107., 110.lieta; 730.fonds. - 1.apraksts. - 16.lieta; 657.fonds. - 2.apraksts. - 41.lieta.

nieku sētas. Kopējās platības palielināšanās par 4,4% izskaidrojama ar Ludzas apriņķī aizsākto zemnieku zemes atdalīšanu no muižu zemes un servitūtu atcelšanu. 1869.g. 26.martā apatiprinātie noteikumi visumā noslēdza izpirkuma aktu sastādīšanu, paredzot, ka izpirkuma aktos noteiktie zemnieku maksājumi, tāpat izpirkuma aizdevumu summa grozāmi tikai izņēmuma gadījumos, t.i., ja var pierādīt, ka ir kādi zemnieku faktiskajā īpašumā esoši zemes gabali, kas neietilpst viņiem iedalīto galveno zemes gabalu robežās. 1870.g. atzīmētais zemnieku zemes lielums ieguļa Valsts bankas dokumentos kā nemainīgs dotums uz visiem turpmākajiem gadiem¹.

Zemnieku zemes mērīšana un nodalīšana no muižas zemes turpinājās un 1877.-1878.g. Krievijas Eiropas daļas zemes īpašumu un apdzīvoto vietu skaitīšanas materiālos parādās jau cits kopējais zemnieku zemes lielums, bet tas vairs neietekmēja zemnieku valsts maksājumu summu. (Sk. 2.tabulu).

Izpirkšanas novērtējuma kapitālsумma (ar 6% kapitalizēta zemnieku maksāta naudas rente), kuru saņēma Iatgales muižnieki, bija 4,9 milj. rbļ. Minētā summa bija samaksāta 1885.g., bet zemnieki vēl 27 gadus turpināja maksāt (bija jāmaksā pavisam 49¹/₂ gadu) šo kapitalizēto feodālo renti, kas tagad jau bija pārvērtusies par valsts nodokli (7, c.98-99).

1893.g.Valsts banka publicēja atskaiti par izpirkumu norisi laikā no 1863.g. līdz 1892.g. Sagatavojot šo materiālu publicēšanai, radās nepieciešamība pamatot, kāpēc

¹ Ar izpirkuma jautājumiem nodarbojās dažādas iestādes - Zemnieku lietu komiteja, Valsts palāta, Galvenā izpirkuma iestāde, Valsts banka, bet visās šajās iestādēs nenonāca pilnīgi vienveidīgi zemnieku zemes uzskaites materiāli. Tā pēc Vitebskas guberņas statistiskās komitejas materiāliem redzams, ka Ludzas apriņķī 1870.g. zemnieku iedalītā zeme ir 82 220 desētīnas, Galvenajā izpirkuma iestādē par šo pašu laika posmu - 82 455 desētīnas, bet Valsts banka savā atskaitē min 82 440 desētīnas (6, 41.l.; 8, c.601; 7, c.126).

Zemnieku zemes lielums Latgalē XIX gs. 60.-70.gados¹

Apriņķis	1863.-1865.		1870.		1877.-1878.			
	Kopējā platība		Palielinājās salīdzinājumā ar 1863.g.		Kopējā platība		Palielinājās (+) samazinājās (-) salīdzinājumā ar 1863.g.	
	desetīnās	desetīnās	desetīnās	%	desetīnās	%	desetīnās	%
Ludza	78 612	82 220	3608	4,4	84 007	+ 5395	+ 6,4	
Rēzekne	90 951	112 184	21 233	18,9	89 321	- 1630	- 1,4	
Daugavpils	116 026	120 905	4879	4,0	105 506	- 10 520	- 9,1	
Kopā	285 589	315 309	29 723	9,4	278 834	- 6755	- 2,4	

¹ Latvijas PSR Centrālais Valsts vēstures arhīvs. - 657.fonds. - 2.apraksts. - 41.lietot; Файер А. Материалы... - С.601; Статистика... - С.114.

Valsts banka 1892.g. publicētie dati par zemnieku iedalīto zemes lielumus ir sakojoši: Ludzas apriņķi - 82 440 desetīnas, Rēzeknes apriņķi - 112 356 desetīnas, Daugavpils apriņķi - 120 422 desetīnas (7, c.126).

1881.g. 28.decembra nolikums par izpirkuma maksas samazināšanu par 16% 1884.g. 21.februārī netika attiecināts uz Letgali, bet skāra tikai Vitebskas guberņas Baltkrievijas daļu. Valsts bankas direkcija nolēma ar skaitļu materiālu pierādīt 1885.g. presē izskanējušo domu, ka 1869.g. 26. marta nolikuma rezultātā palielinājās zemnieku zemes lielums un Letgales zemnieki ieguva "tādu labklājību...", par kādu ievērojamākie humānistiski varēja tikai sapņot" (1, c.7, 19).

Valsts bankas uzdevumā D.Rihters sastādīja aprēķinus par zemnieku zemes lielumu un maksājumiem muižai pirms un pēc zemes izpirkšanas. Tā kā, sastādot regulatīvās grāmatas, muižnieki palielināja gan naudas renti, gan pildāmo klaušu dienu skaitu, bet, sastādot iepirkuma aktus, pārbaudes komisija centās maksājumus samazināt atbilstoši zemes labumam, tad parādīt šo starpību nebija grūti. Lai to vēl vairāk palielinātu, izpirkuma aktā paredzēto summu izdalīja uz zemes platību, kurā bija ieskaitītas ar izpirkuma maksu neapliktās ganības. Rezultātā ieguva pazeminātu vidējo maksājumu par 1 desetīnu: Ludzas apriņķī 0,94 rbļ. 1,13 rbļ. vietā, Daugavpils apriņķī 1,07 rbļ. 1,30 rbļ. vietā, Rēzeknes apriņķī 1,05 rbļ. 1,10 rbļ. vietā. To, ka Ludzas apriņķī pārbaudes komisijas aprēķinātā gada rente par 1 desetīnu bija augstāka nekā D.Rihtera aprēķinos minēts, liecina arī mierstarpnieka iesūtītie dati par Pasienes, Landskoronas, Timanovas, Istras un Rundāņu pagastiem. No tiem redzams, ka par 22,5% izpērkamās zemes maksāja 1,50-1,70 rbļ., par 42,6% - 1,20-1,30 rbļ., par 29,6% - 1,0-1,10 rbļ. un tikai par 5,5% no visas zemes platības bija jāmaksā zem viena rubļa (4, 105.l., 107., 111.lp.).

Valsts banka savā publicētajā atskaitē nelielā piezīmē atzīmē, ka zemnieku zeme Inčantijas apriņķos palielinājusies par 16,6%, bet no dotajiem skaitļiem izriet, ka par 14,3%¹. Vai tā ir drukas kļūda jeb gribēja pierādīt, ka

¹ D.Rihtera dati nav precīzi arī par Lietuvas guberņām (14).

tieši par tik procentiem palielinājās zemnieku zeme? No tā, kā D.Rihters grupē savas tabulas, jūtams, ka viņš meklējis šos procentus. Vispirms, saskaitot 1863.-1865.g. izpirkuma aktus, autors veido tabulu, kas satur virkni neprecizitāšu (sk. 3.tabulu). Aile "visa derīgā zeme" jāsasa "visa iedalītā zeme". Tai sekojošā iedaļa lauksaimnieciski nederīgā zeme ir atkārtojums, jo šī summa jau ietverta iedaļā "maksājumiem neapliktā zeme". Rezultātā pēdējā aile "visa iedalītā zeme" ir nepareiza. Bet lasītājam šī iedaļa rādīja visai lielu zemes palielinājumu (19,4%) salīdzinājumā ar izpirkuma maksu aplikto zemes daudzumu, bez tam kopējā summa bija visai līdzīga nākošajā tabulā atzīmētajam zemes daudzumam, kas gan attiecās jau uz 1870.g. Ja 1870.g. dati ir salīdzināmi ar 1863.g. fiksēto zemes lielumu datiem, tad patiesībai neatbilst to salīdzinājums ar regulatīvo grāmatu skaitļiem, kuros atspoguļojas ne zemnieka lietotais zemes daudzums dzimtbūšanas atcelšanas priekšvakarā, bet gan tas, cik un kādu zemi muižnieks bija nolēmis atdot zemniekiem. Šī salīdzinājuma rezultātā tika kļūdaini aprēķināti 17% - pareizi ir 14,3% - attiecībā uz visiem Inflantijas apriņķiem, bet 16,5% attiecībā uz Latgali (at-skaitot Drīsu). (Sk. 4.tabulu). Tas, ka D.Rihters nedatē savās tabulās izmantotos skaitļus, rada lielu, brīžam visai nesaprotamu dažādību zemnieku zemes lielumos. Bet iespējams, ka tieši tas arī bija vajadzīgs. Galvenais bija sasniegts, zemnieki bija izpirkuši vairāk zemes, maksāja samazinātu izpirkumu, tā kā par kādu papildus maksājumu samazināšanu nevarēja būt ne runas. Tā bija Valsts bankas labi izdomāta aplēse muižnieku interesēs.

Ja no D.Rihtera aprēķiniem 1893.g. Valsts bankas atskaitē tika nopublicēti secinājumi nelielas piezīmes veidā, tad 1900.g. viens no bankas direktoriem ierosināja uzrakstīt plašāku analīzi minētajam materiālam. Sagatavojot Stolipina reformu, presē arvien biežāk izvirzījās jautājums - cik liels zemes gabals muižai jāpiešķir zemniekiem servitūtu atcelšanas gadījumā. Atbildot uz šo jautājumu, tika izteiktas dažādas domas: vieni - lai zemnieku saim-

3. tabula

Izpirkuma aktā atzīmētais zemnieku zemes daudzums
pēc Rihtera datiem¹

Apriņķi	Ar izpirkuma maksu aplikta zeme, neaplikta zeme		Visa derīgā zeme	Nederīgā zeme	Visa iedalītā zeme
	66 322,7	11 810,5			
Ludza	88 264,6	2686,8	78 133,2	2847,8	80 981,0
Rēzekne	96 497,8	19 528,9	90 951,4	19 294,7	110 246,1
Daugavpils			116 026,7	4220,8	120 247,3

¹ Рихтер Д. Материалы... - С.602.

4. tabula

Regulatīvo grāmatu un 1870. g. zemnieku zemes lieluma salīdzinājums pēc Rihtera¹

Apriņķis	Regulatīvās grāmatas dati		Derīgā zeme, ieskaitot ganības	Palielinājusies		Visa zemnieku zeme
	desetīnas			%		
Ludza	65 570,4		79 607	17,6	82 455	
Rēzekne	90 589,6		92 584,7	2,0	112 184,4	
Daugavpils	84 953,1		116 681	27,1	120 905,3	
Kopā	241 113,1		288 872,7	16,5	315 544,7	

¹ Рихтер Д. Материалы... - С. 601, 602.

niecības varētu attīstīties un turēt pietiekamu lopu skaitu, ganībām jābūt lielākām nekā pašreizējā gadījumā tas nepieciešams; otri - ka ganības var iedalīt arī vairāk, bet tās jāizpērk. Dot zemniekiem vairāk ganības Latgales muižnieki negribēja, un D.Rihters aprēķināja, ka zemnieki var saņemt uz katru sētu 1,9 desetīnas ganības, ja tās bijušas kopējas, vai 3,9 desetīnas, ja ganīts mežā. Tādējādi minētajam rakstam vēlreiz vajadzēja atgādināt, ka zemnieki saņēmuši vairāk zemes nekā viņi lietojuši līdz dzimtbūšanas atcelšanai un tāpēc jautājums par palielinātām ganībām nav apspriežams. Kas attiecas uz ganību izpirkšanu, tad šis jautājums Latgales muižnieku vidū jau sen bija radis atbalstu. Tā kā viņi bija tik daudz "zaudējuši", piekāpjoties pārbaudes komisijai un samazinot izpirkuma maksu, tad būtu taisnīgi, ja servitūtu atcelšana pārvērstos jaunā izpirkumā. Valsts banka ar minēto rakstu centās noskaņot sabiedrības domu par labu muižniekiem.

Izanalizējot Latgales zemnieku zemes lielumu XIX gs. 60.-70.gados, redzam, ka mērīšanas rezultātā precizējās tās reālais daudzums un pēc 1877.-1878.g. statistikas materiāliem tas ir par 2,4% mazāks nekā norādīts izpirkuma aktos (1863.-1865.g.). Valsts banka XIX gs. 80.gadu beigās un 90.gadu sākumā izmantoja muižnieku uzrādītos dažādos zemnieku zemes lielumus, sākot ar regulatīvajām grāmatām un beidzot ar 1870.g. datiem, tos grupējot sev vajadzīgos lielumos, nenorādot, kāda gada dati tiek izmantoti (nepareizi tos nosaucot, ierakstot palielinātus procentus), ieguva sev vēlamo rezultātu - zemnieku zemes palielināšanos par 17%. D.Rihtera veiktais aprēķins ir Valsts bankas realizētais vislielākās labvēlības princips muižniekiem un nav domāts zemnieku zemes precīzai uzskaitēi.

. AVOTI UN LITERATŪRA

1. Краткий очерк крестьянского дела со дня объявления положения 19 февраля 1961 года: Памятная книжка Витебской губернии 1886 г. - Витебск, 1886.

2. Latvijas PSR Centrālais Valsts vēstures arhīvs.- 727.fonds. - 1.apraksts.
3. Latvijas PSR Centrālais Valsts vēstures arhīvs. - 728.fonds. - 1.apraksts.
4. Latvijas PSR Centrālais Valsts vēstures arhīvs. - 729.fonds. - 1.apraksts.
5. Latvijas PSR Centrālais Valsts vēstures arhīvs. - 730.fonds. - 1.apraksts.
6. Latvijas PSR Centrālais Valsts vēstures arhīvs. - 657.fonds. - 2.apraksts.
7. Отчет Государственного банка по выкупной операции от открытия выкупа по 1 января 1892 года. - СПб., 1893.
8. Рихтер Д. Материалы по вопросу о земельном наделе бывших помещичьих крестьян и о сервитутах в юго- и северо-западных губерниях России // Вестник финансов, промышленности и торговли. - 1900. - № 39.
9. Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. - СПб., 1882. - Вып.5.
10. Brežgo B. Latgales zemnieki pēc dzimtbūšanas atcelšanas 1861.-1914. - R., 1954.
11. Брежго Б. Очерки истории крестьянских движений в Латгалии 1577-1907. - Рига, 1956.
12. Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе 1861-1880 гг. - М., 1978.
13. Гиндин И. Государственный банк и экономическая политика царского правительства /1861-1892 гг./ - М., 1960.
14. Мулявичюс Л.П. К вопросу об изменении площади крестьянского землепользования в Литве при проведении реформы 1861 г. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1963 г. - Вильнюс, 1964. - С.585-598.
15. Stepermanis M. Lielās liesmas atblāzma: Latvija franču burž. rev. laikā 1789.-1798. - R., 1971.
16. Stepermanis M. Zemnieku nemieri Vidzemē 1750.-1784. - R., 1956.
17. Зайончковский П. Отмена крепостного права в России. - М., 1968.
18. Зайончковский П. Проведение реформы крестьянской реформы 1861. - М., 1958.

Данилова А.П.

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ЛАТЫШСКОГО НАРОДА
В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ Р.Ю. ВИППЕРА

В многообразном научном наследии крупного русского и советского историка академика Р.Ю.Виппера значительное место занимают работы, посвященные истории латышского народа. Большая часть этих работ была опубликована на латышском языке в научных журналах и сборниках, выходявших в Латвии с 1924 по 1940 гг., отдельные статьи появились на страницах советских исторических журналов после возвращения Виппера в Москву. Богатый рукописный материал по данной проблеме хранится в фонде академика Р.Ю.Виппера в Архиве Академии наук СССР. Там представлены статьи, доклады, очерки, курсы лекций, рецензии, заметки, выписки, конспекты и т.д. /4/. В большей своей части этот материал не введен в научный оборот, а вклад Р.Ю.Виппера в разработку широкого комплекса проблем, связанных с историей латышского крестьянства, не получил до сих пор должной оценки в советской историографии. В то же время в общих трудах по историографии и аграрной истории Латвии постоянно подчеркивается значение работ Р.Ю.Виппера для исследования истории латышского крестьянства и крепостного права в Лифляндии /28; 26; 27; 25; 24/.

Время пребывания Р.Ю.Виппера в Латвии /1924-1941/ было связано с напряженным преподавательским и научным трудом, активной работой по распространению исторических знаний. Неоценимый вклад в дело просвещения в Латвии ученый внес изданием школьных и вузовских учебников по всем разделам истории. Большую популярность завоевал курс лекций по новой и новейшей истории, прочитанный студентам университета и изданный на латышском языке. Эта работа Р.Ю.Виппера признана лучшей из того, что вышло по проблемам всеобщей истории в буржуазной Латвии /31/.

Историей Прибалтики Р.Ю.Виппер активно начал заниматься с 1925 г. Для изучения ее он привлек целый ряд документов и материалов, хранившихся в архивах и библиотеках

г. Риги. Многие из этих документов впервые были введены в научный оборот.

Особый интерес у исследователя вызвали проблемы истории крестьянства и крепостного права, а также просветительства в Лифляндии. И это не случайно. Склонность к социально-экономической проблематике, к истории идей, особенно просветительских, ученый пронес через всю свою жизнь.

Интерес к истории крестьянства, латышей, как "крестьянского народа", определялся также общественно-политическими взглядами Р.Ю.Виппера. В рижский период они характеризовались мелкобуржуазной направленностью, обращением к крестьянству как "решающей силе" современного историко-общественного развития, призывом к "общечеловеческой справедливости", "свободе личности". Основой и важнейшим условием развития современной ему культуры он считал сельское хозяйство. В возвращении к патриархальному быту видел выход из кризиса, охватившего "европейскую культуру". Отсюда - идеализация "крестьянских государств", созданных после первой мировой войны /18; 6/.

Немаловажное значение для выбора темы научных занятий имела и восприимчивость исследователя к наиболее актуальным для определенного времени вопросам. Актуальность аграрной проблематики в историографии Латвии 20-40-х гг. была вызвана остротой аграрного вопроса в период буржуазной республики, который не был разрешен куцей аграрной реформой 1920 г. Но даже частичная национализация земли у прибалтийско-немецкого дворянства вызвала их возмущение. В 1925 г. они подали жалобу в Лигу Наций на правительство Латвии, как не имеющего права отнимать их исконные земли.

В связи с этими событиями развернулась ожесточенная полемика по вопросам аграрной истории между прибалтийско-немецкими и латышскими историками. Р.Ю.Виппер активно включился в нее.

В противовес утверждениям некоторых прибалтийско-немецких историков об исконности крепостного права, его положительном значении для крестьянства Лифляндии

/36/, их идеализации политики лифляндского дворянства в отношении крестьян Р.Ю.Вишпер относил возникновение крепостного права к XVI-XVII вв., особо подчеркивая роль насилия в развитии крепостничества. На основе анализа юридических памятников той эпохи он показал реакционную роль лифляндского дворянства в отношении крестьян.

Сопоставляя развитие крепостного права, его нормы в различных европейских странах, Р.Ю.Вишпер пришел к выводу об особом положении Лифляндии. "В Европе, - писал он, - не найдется другой страны, которая бы в такой мере, как Лифляндия, изобиловала юридическими памятниками эпохи крепостного права. Нигде больше дворянство не проявило такого усиленного законодательного творчества, так много не написало бумаги для закрепления своих притязаний. Нигде крепостное право не получило такой точной юридической формулировки, нигде оно не могло бы похвалиться такой богатой терминологией, как в Лифляндии" /17, с.41/. Объяснение этого факта он видит в специфике положения самой Лифляндии, а также в особенностях крепостного права здесь. Историк подчеркивал, что вплоть до падения Ливонского ордена /1561 г./ крепостное право в Лифляндии существовало лишь в качестве института частно-правового характера, что о возведении его в ранг государственного закона дворяне хлопотали в очень сложных политических условиях: частая смена завоевателей /с 1561 г. - Польша, с 1629 г. - Швеция, с 1710 г. - Россия/. Отсюда особая изворотливость, изобретательность, такая целенаправленная деятельность по выработке крепостнических уставов.

Вишпер Р.Ю. решительно протестует против попыток реакционной прибалтийско-немецкой историографии доказать истинность крепостного права, связать его со средневековой традицией. Он выдвигает свою оригинальную точку зрения на проблему его возникновения. Он пишет, "что крепостное право в самой резкой форме, доходящей до характера и даже терминов рабовладения, возникло именно в Новое время, представляет собой явление новое, чуждое средним векам, слагающееся в период раннего капитализма" /4, ед. хр. 55, л.1/, что в Лифляндии вплоть до конца XV в. отсутствовало

крепостное право, крестьяне были свободны и более тесно связаны с землей, чем воцарившееся над ними рыцарство. Свои доводы Р. Ю. Вилпер подкрепляет подробным и тщательным анализом различных юридических памятников средневековья.

Особое место историк отводит исследованию вопроса о правах и положении латышского крестьянства по "Лифляндскому рыцарскому праву" - записи феодального права, действовавшего в Лифляндии в XIV в. Важнейшие выводы по этой проблеме изложены историком в статьях и докладах, опубликованных на латышском языке /12; 16; 8/, а также в статье "Юридическое положение крестьян Рижского архиепископства в XIV в. по "Livländisches Ritterrecht" /4, ед. хр. 55/.

Проанализировав запись феодального права, действовавшего в Лифляндии в XIV в. и сопоставив его с "Саксонским зеркалом", аналогичной записью германского феодального права, составленной в первой половине XIII в. и явившейся образцом для составления первого, Р. Ю. Вилпер приходит к следующим выводам: 1/ завоевав Лифляндию, немецкие рыцари навязали местному населению свою политическую, военную и судебную систему, но хозяйственные отношения они оставили прежними; 2/ земля оставалась в руках крестьян, которые вели самостоятельное хозяйство; 3/ в юридическом отношении крестьяне были свободны; 4/ господских хозяйств с подчиненными крестьянами, выполняющими барщину, не было; 5/ вся зависимость крестьян сводилась к выплатам натурой. Общий вывод таков: "Крепостного права, порабощения крестьян в Лифляндии не существовало до конца XIV века. Крепостное право явилось здесь лишь как результат новой волны насильственных захватов, начинающихся в XV в. Крепостное право есть второе завоевание Лифляндии, несравненно более тяжкое, чем было первое" /4, ед. хр. 55, л. 24/.

Рассматривая вопрос о причинах установления крепостного права, ученый сводит их к экономическим и социальным факторам периода раннего капитализма. Соглашаясь с общим мнением, что "крепостное право выросло на почве экономических затруднений, в которых находилось крестьянство", он в то же время делает упор на насильственный характер его установления. Он пишет, что "как организация, как форма усилен-

ной эксплуатации, оно /крепостное право - А.Д./ есть результат внеэкономического давления, которое в Лифляндии сделалось как бы вторым завоеванием страны колонизаторами, еще в XIII в. пришедшими из Германии" /17, с.48/.

Подчеркивая роль насилия, внеэкономического давления в установлении крепостного права, Р.Ю.Виппер отнюдь не склонен преуменьшать место экономических причин в этом процессе. В развитии капиталистических отношений в Западной Европе, росте европейского рынка, втягивании в него восточноевропейских стран историк видел основные экономические пружины процесса установления крепостного права. В статье "Теория и практика крепостного права в Германии в первой половине XVII в." Р.Ю.Виппер писал: "Балтийская торговля в XVI в. приобрела широкое развитие, в особенности усилился вывоз из прибалтийских стран сельскохозяйственных продуктов: зерна, льна, конопля; западноевропейские страны, например, Нидерланды, становятся в зависимость от подвоза восточноевропейского хлеба. У помещиков являются новые средства и новые побуждения к расширению своего хозяйства, к увеличению пахотной земли. Они начинают скушать крестьянские участки и заводить на них господские фермы, фольварки. Но у помещика появилась возможность забирать крестьянскую землю также иначе, способом для него более выгодным: путем насильственной ликвидации крестьянского землевладения" /4, ед. хр. 24, л. 5-6/.

Выводы Р.Ю.Виппера относительно причин установления крепостного права в Лифляндии в целом созвучны взгляду, господствующему в советской исторической науке по этому вопросу /33/. Здесь следует также вспомнить точку зрения классиков марксизма-ленинизма. "Капиталистический период, - писал Ф.Энгельс, - возвестил в деревне о своем пришествии как период крупного сельскохозяйственного производства на основе барщинного труда крепостных крестьян" /2, с.341/, что "с половины XVI века свободные крестьяне... были низведены до положения крепостных" /3, с.249/.

Именно об установлении такой системы хозяйствования и зависимости крестьян в Лифляндии на рубеже XV и XVI вв. писал Р.Ю.Виппер. Он не отрицал определенных форм за-

зависимости крестьян и в более раннее время. Но крепостным правом он определял такое положение, когда господствующей формой становится крупное господское хозяйство, фольварк, когда крестьянство прикреплено не столько к земле, сколько к личности господина, поэтому совершенно бесправно, обязано всем, и в первую очередь своим трудом господину.

В изучении истории крестьянства Латвии и особенно истории крепостного права проявилась важная особенность исследовательского подхода маститого ученого: последовательное проведение принципа историзма. "Крепостное право, - писал он, - не следует представлять себе как некую статику, застывшее в своих формах состояние. Оно как возникло в виде ряда бурных событий, похожих на завоевание, так и дальше оставалось динамичной силой, развивалось в виде новых притязаний и достижений победившего в социальной борьбе класса. Поэтому в истории крепостного права следует различать периоды нарастающего усиления эксплуатации" /4, ед. хр. 24, л. I/.

Реализуя в исследовательской практике эти теоретические установки, Р. Ю. Виппер выделяет два этапа в развитии крепостного права в Лифляндии. В XV-XVI вв. крепостное право существовало лишь в качестве "института частного-правового характера", а "крепостная зависимость основана на фактической победе, на захвате рабочей силы со стороны дворян, на частных договорах помещиков с отдельными крестьянами" /4, ед. хр. 24, л. I/. Самое большее, чего удалось достигнуть господам в это время, это признания их права требовать от крестьян барщины, владеть зависимыми крестьянами в так называемых "соглашениях" или "милостивых грамотах" епископов и орденских магистров. Но это не твердый закон страны, не государственное, юридическое закрепление крепостного права. Поэтому в последующий период, начиная со второй половины XVI в. и особенно в XVII-XVIII вв., дворянство предпринимает энергичные попытки законодательного закрепления крепостного права, превращения его в твердый закон страны, чтобы широко пользоваться рукой правосудия против непослушных крестьян.

Именно на этом этапе Р.Ю.Виппер сосредотачивает основное внимание, и ему посвящена основная масса статей, вышедших на латышском языке. Наиболее значительные из них: "Документы крепостнической эпохи в Видземе" /1927 г./, "Давид Хильхен. Первая правовая фиксация крепостного права в Лифляндии" /1928 г./, "С XV по XVIII вв." /1930 г./, "Разработка проекта кодекса Будберга-Шрадера 1730-1740" /1936 г./, "Правовое положение курземских крестьян по Курляндскому Статуту 1617 г." /1937 г./ и ряд других. Само название статей говорит, что в них ученый концентрирует свое внимание на юридической стороне крепостничества и нормах крепостного права в различных кодексах. Им тщательно и глубоко анализируются такие юридические памятники той эпохи, как так называемые Привилегии Сигизмунда Августа 1561 г., проекты кодексов Хильхена 1599 г., Менгдена 1643 г., Будберга-Шрадера 1740 г., Лифляндский земский устав 1671 г. и другие.

В исследовании этих документов проявилась другая важная черта научного метода историка. Проекты кодексов изучаются им как продукты особых исторических условий, отражение притязаний и требований господствующего класса Лифляндии. Он последовательно подчеркивает их классовый, дворянский, крепостнический характер. И в этом также заслуга Р.Ю.Виппера, как подлинного ученого, и особое значение его работ.

Настойчивое подчеркивание Р.Ю.Виппером реакционной роли дворянства в установлении крепостного права в Лифляндии было в то же время и ответом на попытки прибалтийско-немецкой историографии сбелить немецких помещиков в вопросе об усилении крепостничества, свести все лишь к экономической необходимости, политическим факторам, замолчать вопрос о полном бесправии крестьян, представить крепостные узы благом для широких народных масс /36/.

В ряде своих статей ученый вскрывает отнюдь не привлекательное лицо немецкого дворянства, готового на государственную измену, "совершенно лишено патриотизма", добровольно переходящего в подданство то Польши, то Швеции, то России, лишь бы отстоять свои привилегии, лишь бы до-

биться у нового правительства согласия на возведение крепостничества в ранг закона, его юридического оформления /13; 17; 10 и др./.

Раскрывая различные приемы, используемые дворянством для усиления крепостничества, Р.Ю.Виппер обратил особое внимание на значение рецепции римского права в этом процессе. В статье "Римское право в истории закрепощения крестьян" /22/ рецепция римского права объясняется тем, что это была наиболее развитая форма права, охраняющая и освящающая частную собственность и основанную на ней эксплуатацию трудящихся, что его наиболее развитая терминология была пригодна для правового оформления закрепощения крестьян. Поэтому лифляндское дворянство, не находя опоры своим жестоким крепостническим притязаниям в предшествующей традиции страны, обращается прямо к римскому праву. По его специальному заказу ученые знатоки римского права в различных странах доказывают чуть ли не полное совпадение института современного им крепостного права и античного рабства. Для чего необходимо превращение крестьянина в раба? "Ведь у раба, по определению римского права, нет собственного имущества; все, что он зарабатывает, он приобретает для господина. Под это определение подходит и земля... Из этого общего положения помещики делают следующие практические выводы. Раз господин есть истинный собственник земли, он вправе переводить крестьянина с одного участка на другой, может и вовсе согнать его с земли: потому ли, что крестьянин плохо хозяйничает, или потому, что ему, помещику, земля нужна" /4, ед. хр. 24, л.6/.

Этими соображениями руководствовался и Хильхен, составляя проект кодекса 1599 г. "Он смело прибегает к римскому праву, к авторитету античной юридической библии, столь ясной и привлекательной в глазах гуманиста" /17, с.44/. Использование "Институций" Гая позволяет ему отождествить лиц крестьянского звания с крепостными, признать крепостное состояние наследственным, поставить крестьян в полную зависимость от их господ. "Таким образом, - заключает историк, - гуманистическая школа пригодилось крепостникам, поскольку дала возможность подвести теоретический фундамент

под новое социальное сооружение" /Г7, с.44/.

Мысль исследователя о процессе становления крепостного права как особой социальной войне между помещиками и крестьянами, в которой победили первые, перекликается с оценкой Ф.Энгельсом социальных причин второго издания крепостного права в Германии. "Победа дворянства в Крестьянской войне /1525 г. - А.Д./, - писал Ф.Энгельс, - положила конец этому /крестьянской свободе - А.Д./". Не только побежденные крестьяне Южной Германии снова сделались крепостными, но уже с половины XVI века свободные крестьяне Восточной Пруссии, Бранденбурга, Померании и Силезии, а вскоре и Шлезвиг-Гольштейна были низведены до положения крепостных" /3, с.242/. Последнее замечание вполне применимо и к населению Восточной Прибалтики.

Работы Р.Ю.Виппера по проблемам крепостного права в Лифляндии получили высокую оценку в историографии и во многом послужили основой для создания монументального труда Грекова Б.Д. "Крестьяне на Руси с древнейших времен до конца XVII в." /М., 1952-1954. - Т.1-2/, в первую очередь раздела о судьбах крестьян в Ливонии XIII-XV вв.

Другим направлением в исследовании истории латышского народа, по которому также велась ожесточенная борьба, было положение крестьян в Видземе в XVIII в. Р.Ю.Виппер опубликовал несколько статей по этой проблеме: "Кодификаторы крепостного права в Видземе" /1930 г./, "Возникновение и развитие крепостничества в Видземе" /1935 г./, "Разработка проекта кодекса Вудберга-Фрадера 1730-1740" /1936 г./, "Крепостничество в свете юридических документов в Видземе" /1937 г./ и др. Перу Р.Ю.Виппера принадлежат также ряд рецензий на работы латышских историков по этой проблеме, например, Ю.Витрабса, Е.Аберса, М.Степерманиса и др. Завершением напряженной работы над этой темой явилась рукопись большого исследования "Классовые отношения в Видземе и социальная жизнь латышского народа в XVIII в."

Характеризуя положение латышского крестьянства в XVIII в., Р.Ю.Виппер, Ю.Витрабс, М.Степерманис особо подчеркивали тяжесть крепостного права, господствующего здесь, ненасытные притязания немецкого дворянства в отношении имущества

и личности крестьян. Анализируя проект кодекса Будберга-Шрадера и борьбу лифляндского дворянства за его принятие русским правительством, историк обращает внимание на дальнейшее углубление крепостнической теории с целью укрепления твердыни крепостничества в условиях распространения просветительских идей и теорий естественного права. И хотя проект был отклонен, ученый не склонен считать его лишь "забавным историческим курьезом", а одним из фактов той ожесточенной социальной войны, которую дворянство вело против крестьян, документом ярко классовым по характеру, демонстрирующим, что "притязания крепостников все росли и наивысшего своего напряжения достигли в самый век Просвещения, когда рабовладение стало подвергаться жестокому обстрелу сначала салонной философии, потом широкой публицистики, отражавшей общественное мнение Европы и подготовлявшей революцию" /17, с.48/.

В этом же аспекте Р.Ю.Вишпер освещает так называемую "Декларацию Розена" 1739 г. В противоположность утверждениям прибалтийско-немецких историков, что "Декларация" была чисто формальным, казенным документом, не имеющим никакого отношения к реальной действительности, к существующей практике отношений между крестьянами и помещиками, Р.Ю.Вишпер и другой исследователь этой проблемы Ю.Виграбс на основе источников доказывали, что "Декларация" отражала конкретную историческую реальность, что она широко применялась в крепостнической практике, с ее помощью судили и наказывали крестьян /9; 21/.

Выступления в печати немецких публицистов и историков с резкими нападками на Вишпера не испугали ученого, а лишь побудили его к более углубленным исследованиям этой темы. В ходе работы обнаружен еще один аспект проблемы: исследование тех факторов, которые способствовали расцветанию устойчив крепостничества. Здесь Р.Ю.Вишпер определяет, как важнейшие, просветительские идеи, движение просветителей. Основные положения этой темы разработаны им в статьях, опубликованных на латышском языке: "Видземские просветители XVIII в." /1932 г./, "Мнение Августа Людвиг Шлецера о крепостничестве в Видземе" /1936 г./. Этой теме

историк касается в работе "Первые проблески просвещенного абсолютизма /Борьба монархии с дворянством в Швеции, аграрные проекты Карла XI/, опубликованной в 1947 г. в "Известиях АН СССР", а также в рукописях статей об И.Г. Эйзене.

В историографии Латвии Р.Ю.Вишпер по праву считается зачинателем изучения движения просветителей /27, с.334; 28, с.71; 31, с.9-11/. Но заслуга его не только в этом. Он подошел к исследованию этой проблемы с общеевропейской точки зрения. В работах по данной теме прибалтийские просветители показаны в тесной связи и на фоне европейского, и, в первую очередь, немецкого просвещения. И.Г.Эйзена, Г.И.Яннау, Г.Меркеля Р.Ю.Вишпер называл "друзьями народа", "защитниками крестьянства". Они интересовали исследователя также как первые историки крестьянства и крепостного права в Лифляндии.

Лифляндское просвещение привлекало ученого не столько своими передовыми идеями, сколько содействием делу освобождения крестьянства. С позиций социального историка именно в этом он видел их действительную значимость для потомков, необходимость их изучения. В тоже время его оценка просветительства в целом, лифляндского в частности, страдает некоторым преувеличением в определении их роли в расшатывании крепостнических устоев и отмене крепостного права в противовес экономическому фактору - кризису крепостнической системы хозяйства. Так, в своем курсе по истории латышского крестьянства он особо выделяет тему "Дворянство и крестьянство в первой половине XVIII в. Просветительские идеи и просвещенная монархия в решении крестьянского вопроса" /4, ед. хр.2, л.506/. Отсюда значительный интерес историка к деятельности представителей просвещенного абсолютизма в отношении крестьян. В ряде своих работ он анализирует крестьянскую политику таких правителей, как Екатерина II, Фридрих II, Иосиф II и др. /II; 4, ед. хр.47 и др./. А деятельности одного из наиболее "ранних представителей просвещенного абсолютизма в Европе" Карла XI ученый посвятил особую статью. Редукция дворянских имений в Лифляндии, проводившаяся шведским

правительством в конце XVII века, рассматривается историком как "характерный и важный эпизод в борьбе классов и как одно из первых выступлений просвещенного абсолютизма в области аграрных отношений" /20, с.27/. Подводя итоги редукции в Лифляндии, исследователь приходит к выводу: "Весь план устроения государственного крепостного права остался на бумаге, в виде проекта, так сказать, идеального чертежа. Для историка он интересен как продукт просвещенного абсолютизма, как отражение социальных идей передовой интеллигенции в Северной и Центральной Европе, в странах, где водворилось или куда пыталось проникнуть крепостное право Нового времени"/20, с.48/.

И хотя Р.Ю.Вишпер видел, что главная цель редукции заключалась в увеличении государственных доходов, в том числе и за счет усиления эксплуатации крестьянства, он высоко ценил в ней попытку освобождения крестьян от личной зависимости, улучшения их социального положения. Данная оценка совпадает с общепринятой в советской историографии точкой зрения по этому вопросу /27, с.42; 29, с.83-84; 30, с.235, 246-247; 34/.

Особый вклад в изучение лифляндского Просвещения Р.Ю.Вишпер внес своими архивными изысканиями и исследованием жизни и деятельности И.Г.Эйзена. В этом вопросе он был поистине первооткрывателем. В архивах города Риги он нашел неизвестные рукописи этого публициста-просветителя, первым возродил имя замечательного борца против крепостного гнета. В статьях рижского периода "Видземские просветители", "Религиозные взгляды И.Г.Эйзена", а также в рукописи монографии "Классовые отношения в Видземе и социальная жизнь латышского народа XVIII в." Р.Ю.Вишпер показывает роль этого "лифляндского патриота" в борьбе за освобождение крестьянства от крепостной зависимости, предоставления им права владения землей.

К работе над этой темой Р.Ю.Вишпер привлек своего ученика М.Степерманиса, которому также принадлежит ряд статей об Эйзене.

В личном фонде академика Р.Ю.Вишпера хранятся три рукописных варианта большой статьи об Эйзене: "Иоганн Георг

Эйзен /I717-I778/ - первый защитник крестьянской свободы в Лифляндии", "Неизвестный проект крестьянской реформы в Лифляндии середины XVIII в.", "Неизвестный проект крестьянско-бюргерского государства в Лифляндии сер. XVIII в." Второй вариант относится к началу 50-х гг. Он был подготовлен ученым для публикации в журнале "Исторический архив" вместе с неизвестным сочинением Эйзена "Учение о трех государственных формах". Публикация намечалась в номерах 1955 года. Об этом свидетельствуют положительная рецензия Б.Б.Кафенгауза на статью и письмо заведующего отделом публикации источников Института истории АН СССР А.А.Новосельского Р.Ю.Випперу /4, ед. хр. 20, 47, 87, 123/, где его просили дать перевод и археографическое описание работы Эйзена. Но всего этого ученый не успел сделать.

Статья об Эйзене основывалась на прекрасном знании ученым как опубликованных, так и рукописных работ лифляндского просветителя. Автор особенно подробно анализирует те работы Эйзена, которые были неизвестны широкому кругу читателей и впервые им извлечены из архива: "Учение о трех государственных формах", "Рассуждение о том, что холопство крестьян в высшей степени невыгодно для их господ и для государства". Виппер ставит их наравне с такими произведениями, как "Завещание" Ж.Мелье, "Книга о скудости и богатстве" И.Т. Посошкова. "Его произведения можно назвать социологическими трактатами, - писал ученый. - И если Эйзена оценивать как социолога, то его надо причислить к самым замечательным философам-просветителям XVIII века" /4, ед. хр. 20, л. 7/. Р.Ю.Виппер высоко ценил Эйзена не столько за то, что он обличал и критиковал крепостное право /с этим выступали многие мыслители того времени/, но за работу и пропаганду плана радикальной реформы, полного переустройства социальной системы.

Характеризуя "Учение о трех государственных формах", ученый особо выделяет идею этого социологического очерка. "Я не знаю, - писал он, - ни одного из писателей той эпохи, который бы с такой силой выдвинул крестьянский вопрос на первый план, поставил бы его в центр всей политической жизни. В основе всего рассуждения Эйзена лежит мысль, что

от устройства, от организации, в которой находятся крестьяне, зависит все строение государства, его материальное благополучие, его культурный облик и его юридические формы" /4, ед. хр. 20, л.19/.

Идеальной формой государства, обеспечивающей благосостояние всех жителей, культуру и прогресс, Эйзен считает такую, которая основывается на организации свободных крестьян-собственников. Гораздо хуже та, что основана на крестьянской аренде. Наихудшим, недопустимым ни в моральном, ни культурно-техническом отношении просветитель называет современный ему крепостной строй. "По своему характеру "Учение о трех формах" Эйзена, - писал Виппер, - может быть поставлено в параллель "Утопии" Мора и "Кодексу природы" Морелли. Как в тех сочинениях, так и здесь реформатор без дальних рассуждений предлагает идеальное устройство" /4, ед. хр.20, л.20/.

Другой замечательной чертой этого произведения автор статьи считает его теорию социального деления, учение о классах и сословиях, и первую очередь о двух основных: крестьянах и горожанах. Дворянство провозглашается лишь промежуточной прослойкой, не имеющей никакого хозяйственного значения. Из этой теории Эйзен сделал практические выводы: если крестьяне являются единственными производителями сырья, питания страны, то в их положении должна произойти коренная реформа. Они должны стать свободны и должны получить право собственности на занимаемую ими землю. Горючей убежденностью, неопровержимыми доказательствами Эйзен намеревался убедить просвещенных монархов в необходимости преобразований.

О значении его деятельности Р.Ю.Виппер писал: "Из всех просветителей страны наиболее яркий, наиболее талантливый - Эйзен. Он не только велик в масштабе Лифляндии, нет, более того, он выдвигается на фоне Европы XVIII в., как один из наиболее крупных европейских просветителей... Помимо его заслуги перед эстонским и латышским народами, я хочу отметить его достоинства независимо от ближайшего круга его деятельности как публициста, как социолога, как философа социальной жизни и социальной истории" /4, ед.

хр.20, л.15/.

Свою оценку деятельности Эйзена Р.Ю.Виппер завершает словами В.И.Ленина о сущности и характерных чертах просветителя: "Он одушевлен горячей враждой к крепостному праву и всем его порождениям в экономической, социальной и юридической области. Это первая характерная черта "просветителя". Вторая характерная черта, общая всем русским просветителям, - горячая защита просвещения, самоуправления, свободы, европейских форм жизни и вообще всесторонней европеизации России. Наконец, третья характерная черта "просветителя"- это отстаивание интересов народных масс, главным образом крестьян /которые еще не были вполне освобождены или только освобождались в эпоху просветителей/, искренняя вера в то, что отмена крепостного права и его остатков принесет с собой общее благосостояние и искреннее желание содействовать этому" /I, с.519/.

Труды Р.Ю.Виппера по истории латвийского народа свидетельствуют о напряженной научно-исследовательской работе в рижский период. Как и раньше, во время работы над проблемами кальвинизма, он много работал непосредственно с источниками в архивах и библиотеках г.Риги, нередко преодолевал сопротивление "живых представителей крепостнического мировоззрения". Так ученый называет представителей реакционной немецкой школы в буржуазной историографии Латвии. Заведующий Государственным архивом г.Риги, созданном на базе архива рыцарства, Герман Бруйнинг, увидев в Виппере "вредного искателя, охотника до секретов, которых ему знать не надлежит", сделал все, чтобы не допустить ученого к интересующим его фондам и, в первую очередь, к памятникам "кодификаторских завоеваний установителей крепостного права". Только после смерти Г.Бруйнинга в 1927 году все эти документы поступили в общее распоряжение посетителей Государственного архива /I4, с.242/.

Но эти препятствия не остановили историка в его научном поиске так же, как злобные нападки в печати представителей реакционной историографии: Л.Арбузова, В.Вульфуса, Е. Пауля, Х.Римли и др. /23; 32/. Они обвиняли Р.Ю.Виппера в субъективизме, предвзятом подходе к оценке роли немецкого

рыцарства в закреплении латышского крестьянина. Его выводы объявлялись лженаучными, подвергались сомнению его научные способности. Однако историк продолжал отстаивать свои выводы. Последовательная позиция Р.Ю.Вишпера была высоко оценена латышскими историками и общественностью /35/.

Результаты своих научных исследований Р.Ю.Вишпер излагал не только в специальных журналах и сборниках, но также в периодической печати, публичных лекциях, продолжая пропагандистскую и популяризаторскую работу по распространению исторических знаний.

Научные изыскания связывались им с преподавательской деятельностью. Большой популярностью пользовались его университетские курсы, особенно "История латышского народа в связи с историей общеевропейской", а также семинары по истории латышского крестьянства, крепостного права и начала освободительного движения в Прибалтике.

Основное внимание в изучении этих проблем Р.Ю.Вишпер уделял главным явлениям социальной истории, при этом рассматривая местную историю в связи с общей историей Европы. "Явления местной истории составляют известную часть, неразрывную долю общей истории, поэтому местная история, как часть общей, не может быть понята без знания целого", - писал он в обосновании курса "История Восточной Европы /X-XIX/ /4, ед.хр.6, л.1/. Всемирно-исторический подход к рассмотрению всех явлений составлял отличительную особенность научного метода Р.Ю.Вишпера. Это, в свою очередь, определяло синхронистическое расположение материала в его учебниках и лекционных курсах. При этом он исходил из того положения, что "всякое крупное общеисторическое явление разделяется на группы или ряды явлений, параллельных по странам и народам, и местная история есть один из таких параллельных процессов... Эти местные параллельные процессы представляют много сходства, много аналогий, но они не совпадают между собой, не тождественны" /4, ед. хр.6, л. 1-2/. Исследуя эти процессы, историк широко пользовался сравнительным методом, который позволял ему устанавливать, "какие явления были общими, одинаковыми, и в чем, напротив, сказалось своеобразие данной страны", только такой подход

позволял, по мнению ученого, устанавливать "главные причины известных явлений, почему такие-то явления были неизбежны, чем определялся их порядок и т.д." /4, ед. хр.б, л.2/

Конкретно-исторические работы по истории крестьянства, крепостного права и просветительства в Лифляндии свидетельствуют об определенных успехах в применении этого метода. Интересно сопоставление таких важнейших документов, как "Лифляндское рыцарское право" и "Саксонское зеркало", просветительских и реформаторских идей И.Г.Эйзена, Ж.Мелье, И.Т.Посошкова и др.

Однако в целом недialeктическое понимание повторяемости, вытекающее из признания общественного развития в духе теории исторического круговорота, нередко приводило ученого к ошибочным построениям. Лишь на базе исторического материализма сравнительно-исторический метод был способен раскрыть богатство исторического процесса в его различных модификациях, глубже проникнуть в исторический опыт прошлого и полнее использовать его уроки для современности.

Сила Р.Ю.Вишпера, как ученого, проявилась также в том, что в своих конкретно-исторических выводах он шел от материала источников, зачастую в разрез со своими теоретическими схемами. Формулируя свое теоретическое кредо, Р.Ю.Вишпер с позиций позитивистской теории исторического познания в крупнейшей философско-исторической работе рижского периода "Великие проблемы истории" /1940 г./ писал: "Мы не стараемся искать глубокий смысл в ходе развития культуры, не стараемся определить законы и указания, которые регулируют движение культуры, но довольствуемся изображением и характеристикой" /5, 32.1pp./.

Но в конкретной исследовательской практике ученого явно заметна тенденция к преодолению субъективистского подхода в вопросах интерпретации источников, закономерностей развития социальных процессов, причинной связи исторических явлений.

Так, изучая историю крепостного права в Лифляндии, Р.Ю. Вишпер выясняет причины его появления и особой жестокости в Прибалтике и Восточной Европе в целом, вскрывает классо-

вую сущность различных юридических документов, проектов крепостнических кодексов лифляндского дворянства, постоянно указывает на социально-политическую и философскую обусловленность мировоззрения историков, исторических теорий и концепций.

Это противоречие между теоретико-методологическими принципами и их фактической реализацией в отдельных конкретно-исторических исследованиях было проявлением кризиса идеалистической концепции буржуазного историзма. Одновременно это - показатель неудовлетворенности ученого субъективистской теорией познания.

Только обращение к историческому материализму позволило Р.Ю.Вишперу переосмыслить важнейшие вопросы теории исторического познания, более плодотворно использовать сравнительно-исторический и другие методы познания исторических явлений.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Ленин В.И. Полн. собр. соч. - Т.2.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - 2-е изд. - Т.19.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - 2-е изд. - Т.23.
4. Архив АН СССР. - Фонд 1562. - Список I.
5. Vipers R. Vēstures lielās problēmas. - R., 1940.
6. Vipers R. Jaunas problēmas vēstures filozofijā // Daugava. - 1935. - Nr.6. - 519.-526.lpp.
7. Wipper R. David Hilchen // Filologu b-bas raksti. - R., 1928. - 8.sēj.
8. Wipper R. Der Sachsenspiegel und das livländische Ritterrecht // Firmā Baltijas vēsturnieku konference Rīgā, 16.-20.VIII 1937. - R., 1938. - 206.-214.lpp.
9. Vipers R. Dzimtūšanas laikmeta dokumenti Vidzemē // Izglītības m-jas mēnešraksts. - 1927. - Nr.1.
10. Vipers R. Dzimtūšanas tiesību kodifikātori Vidzemē // Izglītības m-jas mēnešraksts. - 1930. - Nr.9
11. Вишпер Р.Ю. Екатерина II и просветительные идеи Запада // Мир божий. - 1896. - № 12. - С.1-17.
12. Vipers R. Kad latviešu zemnieks vēl nebija dzimtsilvēks // Jaunākās Ziņas. - 1936. - Nr.117.
13. Вишпер Р.Ю. Кодификаторы крепостного права в Лиф-

- ляндии // Сборник в честь П.Н.Миллюкова. - Прага, 1929.
14. Виппер Р.Ю. Крепостное право в Лифляндии в XV-XVIII вв. // Известия АН СССР. Сер. ист. и филос. - 1944. - Т.1, № 6.
15. Vipers R. Kurzemes zemnieku tiesiskais stāvoklis pēc Statuta Curlandica 1617.gadā // Sonatne un Māksla. - 1937. - Nr.2. - 32.-38.lpp.
16. Vipers R. Latviešu zemniecības teisības un stāvoklis pirms dzimtbūšanas ieviešanas // Vēstures atziņas un tēlojumi. - R., 1937.
17. Виппер Р.Ю. Лифляндские бароны в роли теоретиков крепостничества // Исторический журнал. - 1943. - № II-12.
18. Vipers R. Nākošās zemnieku valsts politika un filozofija. - R., 1925.
19. Vipers R. No XV līdz XVIII g. simtenim // Latvieši. - 2.revid. iespied. - R., 1936. - 1.sēj. - 141.-164.lpp.
20. Виппер Р.Ю. Первые проблески просвещенного абсолютизма // Известия АН СССР. Сер. ист. и филос. - 1947. - Т.4, № 1.
21. Vipers R. Recenzija par grām.: Vīgrabs J. Landrāta Rozena 1739.gada deklarācija par Vidzemes dzimtkungu tiesībām uz zemnieku miesu un mantu. - R., 1937. // Latv. vēst. in-ta žurn. - 1937. - Nr.2. - 296.-299.lpp.
22. Vipers R. Romiešu tiesības zemnieku brīvības zaudēšanas vēsturē // Filologu b-bas raksti. - R., 1930. - Nr. 10. - 237.-249.lpp.
23. Arbusow L. Vidzemes zemnieku tiesību jautājums zviedru laikos un XVIII gs. pirmā pusē // Izglītības m-jas mēnešraksts. - 1927. - Nr.2. - 510.-514.lpp.
24. Бирон А.К., Дорошенко В.В. Советская историография Латвии. - Рига, 1970.
25. Дорошенко В.В. Очерки аграрной истории Латвии в XVI в. - Рига, 1960.
26. Зутис Я.Я. Основные направления в историографии народов Восточной Прибалтики /XIX-XX вв./. - М., 1955.
27. Зутис Я. Остзейский вопрос в XVIII в. - Рига, 1946.
28. Зутис Я.Я. Очерки по историографии Латвии. - Рига, 1949. - Ч.1.
29. История Латвийской ССР: Сокращ. курс / Под ред. А.А.Дризула. - Рига, 1971.
30. История Швеции / Под ред. А.С.Кана. и др. - М., 1974.
31. Очерки истории исторической науки в СССР. Т.6: Советская историография Латвии / Материалы и обсуждения/. - М., 1969. - Вып.13.
32. Rimscha H.v. Die Letten // Rig. Rundschau. - 1927. - N 2.

33. Скалкин С. Д. Основные проблемы так называемого "второго издания крепостничества" в Средней и Восточной Европе // Вопросы истории. - 1958. - № 2. - С. 96-119.

34. Stepermanis M. Agrārās attiecības un zemnieku diferenciācija Vidzemē XVII gā. vidū // Pad. Latv. Skola. - 1950. - Nr. 5. - 42.-62.lpp.

35. Stepermanis M. Prof. Dr. hist. Roberts Vipers darbē un darbos // Latviešu vēsturnieku veļtījums prof. Dr. hist. Robertam Viperam. - R., 1959. - 7.-25.lpp.

36. Transche-Roseneck A. Die Entstehung der Schollenpflichtigkeit in Livland // Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. - Riga, 1924-1926. - Bd. 23. - S. 485-577.

РЕЗЮМЕ СТАТЕЙ

В. Павулан. ПАУЛЬ ИОГАНСЕН О "ДЕЯНИЯХ ДАТЧАН" САКСОНА ГРАММАТИКА

В статье подвергнута критическому анализу гипотеза известного западногерманского и эстонского буржуазного историка П. Иогансена о том, каким образом автор "Деяний датчан" Саксон Грамматик получил сведения о Восточной Прибалтике. Сам Саксон в Прибалтике ни разу не был, но, по мнению П. Иогансена, он имел как бы свое доверенное лицо - аббата Даугавгривского монастыря, позднее епископа Эстонии Теодориха, который был "очень осведомленным мужем". В Данию он попал в 1218 г. и в Лунде мог встретиться с Саксоном Грамматиком, которому и рассказал о событиях начала XIII века в Прибалтике. П. Иогансен считает, что Саксон в искаженном виде включил эти сведения в легендарную часть своего сочинения как бывшие деяния самих датчан, чтобы этими "воспоминаниями" подбадривать своих соотечественников и побудить правящие круги Дании более энергично выступать в борьбе за господство над Прибалтикой.

Для обоснования своей гипотезы П. Иогансен немало и добросовестно потрудился. Но отмечая оригинальность гипотезы П. Иогансена, можно выдвинуть также возражения против нее. Конечно, при встрече с Теодорихом /если такая состоялась/ Саксон мог получить сведения о Прибалтике. Однако он мог

получить информацию и другим путем. Известно, что в эпоху викингов в Скандинавии, в том числе и в Дании, накопилась довольно конкретная информация о Прибалтике. Вначале, в период расцвета походов викингов, информация была вполне рациональной и достоверной. Но с упадком этих походов поток информации сужается, а старые знания деформируются. Факты обрастают легендами, искажаются. Информацию очевидцев стала подавлять средневековая ограниченность, возникают пристрастие к легендарному, интерес к чудесному.

Заслугой П.Иогансена является попытка привлечь внимание исследователей к "Даниям датчан" - интересному и ценному источнику, богатства которого отнюдь не исчерпаны.

В.Павулане. ВОЗДЕЙСТВИЕ КРЕСТЬЯНСКИХ И МЫЗНЫХ ХОЗЯЙСТВ НА ЛЕСНЫЕ УГОДЬЯ В ЛИВОНИИ (XIII - ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XVI ВВ.)

В эпоху феодализма жизнь человека теснейшим образом была связана с лесом. Он обеспечивал человека многочисленными лесными материалами, продуктами питания, сырьем и т.д. Площади, покрытые лесом, служили резервом для внутренней аграрной колонизации.

После захвата территории Латвии немецкими феодалами в ходе развития хозяйственной жизни использование лесных богатств стало шире и многообразнее, но это еще не оказывало заметного влияния на состояние лесных угодий.

Существенные изменения в феодальном хозяйстве начинаются в XV в., особенно на рубеже XV-XVI вв., в связи с интенсивным формированием мызного хозяйства. Увеличение фонда пахотной земли в Ливонии велось за счет леса. В XV-XVI вв. широко развивались отрасли производства, для которых древесина служила сырьем или которые требовали много дров. Росли города, рос и экспорт лесоматериалов.

Таким образом объем и интенсивность использования и вы-

рубки леса в XV-XVI вв. сильно возросли. В результате во многих местах, особенно в районах, где были удобны для сплава леса реки, в окрестностях г. Риги, в густонаселенных районах уже не хватало леса, особенно ценных пород деревьев. Ценность леса росла.

Жизнь заставила вмешаться в отношения человека и леса. Это выразилось в появлении регулярных норм пользования лесом. В первую очередь введены ограничения в рамках одного леса. В случае предоставления одному феодалу права рубки в лесах другого феодала эти права были строго определены, почти всегда они ограничивались разрешением заготавливать дрова и материал; рубка леса для продажи была запрещена. Обычно эти права не распространялись на крестьян. Но документы свидетельствуют, что в этот период еще нельзя говорить о лесном законодательстве и лесном хозяйстве в полном смысле слова.

М.Цауне. "КНИГА СТАРЕЙШИН БОЛЬШОЙ ГИЛЬДИИ"
О ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ Г. РИГИ И ЕГО ФЕОДАЛЬНЫХ
СЕНЬОРОВ В СЕРЕДИНЕ XVI ВЕКА

Последний этап господства магистров Ливонского ордена и архиепископа над г. Ригой был особенным из-за серьезных социальных и политических событий - реформации, т.н. войны коадьюторов и начала Ливонской войны.

Значимость взаимоотношений г.Риги и его феодальных сеньоров подтверждает факт, что все важнейшие повествовательные источники этого периода, написанные самими рижанами, - дневники членов магистрата Юргена Палела, Иоганна Шпита, "Хроника" Франца Ниенстеде обращают внимание на этот важный вопрос. Однако их сведения очень лаконичны и фрагментарны.

Среди источников XVI в. особое место занимает "Книга старейшин Большой гильдии г.Риги" /1540-1566, 1568-1573, 1590-1611 гг./. Последние 20 лет /1540-1560/ господства магистрата и архиепископа старейшины, современники событий, отразили относительно подробно. Рассказ ведется с точки

зрения гильдии, часто не совпадающей с позицией магистрата.

В статье сообщается, какие проблемы казались важными представителям Большой гильдии, как они их изображали и какую дают им оценку. Если о повседневных взаимоотношениях горожан и феодальных сеньоров сведения в "Книге" довольно фрагментарны, то о борьбе против двоевластия магистрата и архиепископа авторы источника рассказывают весьма последовательно, и читатель может выделить три хронологических этапа, отличающиеся и своими главными проблемами. В 1540-1547 гг. архиепископ боролся за повторное признание его господства над городом, добился успеха, и торжественным въездом в город обоих феодальных сеньоров возобновилось их двоевластие над Ригой. В 1547-1556 гг. прослеживаются взаимоотношения горожан с двумя феодальными сеньорами. В 1556-1561 гг. рижане оказались в сложной ситуации в связи с вспыхнувшим вооруженным конфликтом между магистром и архиепископом. Начало Ливонской войны привело к крушению господства бывших феодальных владык г. Риги.

"Книга старейшин" дает возможность увидеть события XVI века глазами современников и рисует яркую картину жизни феодального общества.

М. Сваране. ПАТРИЦИЙ БЕРЕНС И.К. О РИГЕ
КОНЦА XVII В.

В 1787 г. в речи на открытии нового зала Рижской городской библиотеки литератор Иоганн Кристоф Беренс /1729-1792/, принадлежащий к видному купеческому роду и смещенный с поста ратгерра во времена наместничества /1783-1796/, высказал свое жизненное кредо. После его смерти речь была опубликована.

В центре внимания Беренса находилось купеческое сословие Риги, его обеспеченное прошлое и неизвестная судьба в будущем, так как изданный Екатериной II в 1785 г. городской устав значительно ограничил его монопольное право в

торговле. Однако из почтения перед коронованной особой Екатерины II Беренс пытался усмотреть кое-что приемлемое и в системе наместничества. В этой связи он позитивно отзывался о нововведенных выборах должностных лиц, потому что они не побуждают к надменности, а рождают стремление к чести и признанию сограждан. Все же этот период унификации Российского государства Беренс позволил себе декларировать, что он считает себя гражданином города, а не государства.

В своей праздничной речи в библиотеке Беренс высоко оценил прикладную роль наук в деятельности усердного и добродетельного рижского купца. Другие же слои городского населения находились вне интересов Беренса. Пользуясь терминологией И. Канта, с которым Беренс был лично знаком, он высказывался против спекуляций в философии и догм в религии, придавая значение только практической нравственности, которая всегда была присуща сословию купечества, а не аристократии.

Примечательно критическое отношение Беренса к крепостничеству. Думается, что идеи Беренса о древних латышах как о довольно развитом земледельческом народе, который с кровавой жестокостью был покорен католической теократией (последняя, захватив собственность латышей, толкнула их в рабство), родились под влиянием его друга И. Г. Гердера. Беренс признавал, что пришло время дать крестьянам собственность, после чего последует их эмансипация. Хорошо знал экономику государства, Беренс точно сформулировал сущность торгового земледелия: "Товар, который исходит из /крепостнического/ государства, не излишек, а оторванный у большинства населения продукт его труда".

Хотя взгляды Беренса на прежние монопольные права рижских купцов в товарообмене между Востоком и Западом были обращены в прошлое, все же, выступая против крепостничества и ортодоксального лютеранства, он объективно стремился к идейному разрушению феодализма.

А. Свелпис. ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ Э.Ф.ОКЕЛЯ /1742-1816/
/КРИТИКА РЕЛИГИОЗНОГО КОНФЕССИОНАЛИЗМА/

Наступление кризиса феодально-крепостнического строя в конце XVIII века связано с усиленной секуляризацией культурной жизни и падением былого авторитета лютеранской церкви в Латвии. Критикой традиционных христианских догматов и распространением достижений естествознания в это время стали заниматься даже отдельные церковные деятели, среди которых видное место принадлежит Э.Ф.Окелю /1742-1816/ /Курземе/.

Деистическая критика христианского теизма в работах Океля переплетается с пропагандой идеи гелиоцентрической астрономии и просвещенной педагогики. Окель один из первых в Латвии заинтересовался ассоциативной психологией и попытался объяснить явления человеческой психики вибрационной теорией английского философа Д.Гартли, выступал за реабилитацию эпикурейской этики, длительное время грубо фальсифицированной и оклеветанной теологами. Хотя Окель не требовал непосредственной отмены крепостного права и освобождения латвских крестьян, все же своей просветительской деятельностью и критикой христианской религии он в какой-то мере способствовал идейному разоружению феодально-крепостнического строя в Латвии. Кроме того, влияние его теоретических взглядов на основоположника латвийской художественной и научно-популярной литературы Г.Ф.Стендера и других современников - вне всякого сомнения.

Данная статья является первым шагом в изучении литературного наследия Э.Ф.Океля.

И. Лейнасаре. КРЕСТЬЯНСКОЕ ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЕ В ЛАТГАЛИИ
В 60 - 70 гг. XIX в.

Анализ данных о величине крестьянских земель в Латгалии в 60-70 гг. XIX в. позволил автору статьи сделать вывод, что проведенные в 60-70-х гг. XIX в. землемерные работы

уточнили реальную величину этих земель. По статистическим данным 1877-1878 гг., эта величина оказалась меньше на 2,4% по сравнению с тем, что указано в выкупных актах /1863-1865 гг./.

В 1893 г. Государственный банк опубликовал отчет о ходе выкупных платежей с 1863 по 1892 гг. В связи с подготовкой этого отчета возникает необходимость обосновать пераспространение Положения от 28 декабря 1881 г. о снижении выкупных платежей на 16% на крестьян Латгалии. Поэтому в отчете Государственного банка впервые появилось примечание, что крестьянская земля в Инфлянтских уездах увеличилась на 16,6%. В действительности этот процент был получен Д.Рихтером, который использовал сведения уставных грамот, выкупных актов и статистические данные за 1370 год, но группировал цифровой материал не всегда точно: не указывал период, на который этот цифровой материал приходится.

Проведенные расчеты Д.Рихтера отражают принцип наибольшего благоприятствования для дворян, которого придерживался Государственный банк, тогда как крестьянские земли не подлежали точному учету.

MŪSU AUTORI

- CAUNE M., LPSR Kultūras ministrijas Kultūras pieminekļu restaurācijas projektēšanas kantora vēstur-niece, vēst. zin. kand.
- CIMERMANIS S., LPSR ZA Vēstures institūta Etnogrāfijas no-daļas vadītājs, vēst. zin. kand.
- DANILOVA A., I.Uļjanova Čuvašijas Valsts universitātes Vēstures-filoloģijas fakultātes doc., vēst. zin. kand.
- LEINASARE I., P.Stučkas Latvijas Valsts universitātes Vēs-tures un filozofijas fakultātes doc., vēst. zin. kand.
- PĀVULĀNE V., P.Stučkas Latvijas Valsts universitātes Vēs-tures un filozofijas fakultātes doc., vēst. zin. kand.
- PĀVULĀNS V., P.Stučkas Latvijas Valsts universitātes Vēs-tures un filozofijas fakultātes doc., vēst. zin. kand.
- PĒTERSONS A., Igaunijas PSR Etnogrāfijas muzeja direktors.
- SVARĀNE M., LPSR ZA Vēstures institūta Feodālisma vēstures daļas vec. zin. līdzstrādņ., vēst. zin. kand.
- SVELPIS A., P.Stučkas Latvijas Valsts universitātes Vēs-tures un filozofijas fakultātes doc.

SATURA RĀDĪTĀJS

Ievads	5
Петерсон А., Цимерманис С. М. Степерманис и этно- графические исследования в Латвийской ССР и Эстонской ССР	7
Pāvilāns V. Pauls Johansens par Sakša Gramatika "Gesta Danorum"	18
Pāvilāne V. Zemnieku un muižas iedarbība uz mežu Livonijas laikā (XIII-XVI gs. pirmā pusē)	26
Caune M. Lielās gildes eltermaņu grāmata par Rī- gas un tās feodālo senjoru attiecībām XVI gs. vidū	51
Svarāne M. Patricietis J. K. Bērenss par Rīgu XVIII gs. beigās	68
Svelpis A. K. F. Okela (1742-1816) filozofiskie uz- skati (religiskā konfesionālisma kri- tika)	83
Leinasare I. Latgales zemnieku zemes īpašums XIX gs. 60.-70. gados	107
Данилова А. Проблемы истории латышского народа в научном наследии Р. Д. Вилпера	119
Резюме статей	139
Mūsu autori	146

ПРОБЛЕМЫ ФЕОДАЛИЗМА В ПРИБАЛТИКЕ

Сборник научных трудов

Латвийский государственный университет им. П. Стучки

Рига 1988

На латышском и русском языках

FEODĀLISMA PROBLĒMAS BALTIJĀ

Zinātnisko rakstu krājums

Recenzenti: LPSR ZA Vēstures institūta Feodālisma
vēstures daļa;

Zeids T., LPSR ZA Vēstures institūta
Feodālisma vēstures daļas
vadītājs, vēst. zin. kand.;

Grasmane I., LVU PSRS vēstures katedras
doc., vēst. zin. kand.

Redaktore A. Rolova, O. Gordejeva, I. Audriņa
Tehniskā redaktore un korektore S. Linīņa

Parakstīts iespiešanai 11.03.1988. JT 09084 Papīra formāts
60x84/16; Papīra Nr.1. 9,5 fiz.iespiedl. 8,8 uzsk.iespiedl.
7,2 uzsk.izdevn.l.Metiens 500 eks.Pasūt.Nr. 526 Laksā 1.50

P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte
226098 Rīgā, Raiņa bulv.19
Iespieds P. Stučkas LVU rotaprintā
226050 Rīgā, Veidenbauma ielā 5

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA



0307093718

1.50